

Voda v dejinách a kultúre

Voda v dejinách a kultúre

Juraj Janto (ed.)

**Slovenské technické múzeum
2025**

Voda v dejinách a kultúre

Water in history and culture

Zostavovateľ

Mgr. Juraj Janto, PhD.

Recenzenti

Doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc.

Doc. Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

Jazyková úprava

Doc. Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD. (slovenské texty)

Mgr. Lenka Vargová, PhD. (anglické texty)

Text v českom jazyku neprešiel jazykovou úpravou.

Grafická úprava

Aleš Marenčík

Zborník vyšiel v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0778/25 *Osobná lodná doprava na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia* na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.

Obrázok na obálke: Mlyn v Spišskej Sobote (E. Wallachy, 1875, kresba).

Zdroj: www.slovakiana.sk

Ako elektronickú publikáciu vydalo **Slovenské technické múzeum, Košice 2025.**

ISBN 978-80-8290-018-0

**Venované doc. PhDr. Ladislavovi Mlynkovi, CSc. (1954 – 2010)
pri príležitosti jeho nedožitých 70 rokov.**

OBSAH

Table of Content

Úvod. Voda v dejinách a kultúre	5
<i>Introduction. Water in history and culture</i>	
Voda v tradičnej kultúre Slovenska	8
<i>Water in traditional culture of Slovakia</i>	
Juraj Janto	
Voda ako živel aj ako súčasť spôsobu života dolnozemsých Slovákov	17
<i>Water as an element, also as an organic part of the traditional way of life of the Slovaks in the Dolná zem (the Lower Land)</i>	
Ján Botík	
Význam a spôsob prezentácie vody ako fenoménu v kontexte Slovenského národného múzea – Múzea Červený Kameň	29
<i>The importance of water in the history of Červený Kameň Castle and its presentation to the current visitor of the SNM-Museum Červený Kameň.</i>	
Daniel Domorák	
Vodný mlyn Bohunice ako múzejná expozícia (vývoj, súčasnosť a perspektívy)	40
<i>Bohunice watermill as a museum exhibition (development, present and perspectives)</i>	
Matúš Martinák, Adam Uhnák	
Terénny výskum po stopách mlynárstva v spišskom povodí rieky Hornád	57
<i>Field research following the traces of milling in the Spiš basin of the Hornád River</i>	
Dávid Patera	
Historické mlyny v Malých Karpatoch a potenciál ich využitia	81
<i>Historical mills in the Small Carpathians and their potential for use</i>	
Jana Gregorová, Barbora Porkertová	
Vodné mlyny v katastri mesta Modra	92
<i>Water mills in the cadastre of the town of Modra</i>	
Magda Mariássyová	
Voda jako hnací síla a kulturní památky ve správě Technického muzea v Brně	106
<i>Water as a driving force and cultural monuments administered by the Technical Museum in Brno</i>	
Josef Večeřa, Petr Nekuža	

Úvod. Voda v dejinách a kultúre¹

Introduction. Water in history and culture

Voda, ako nevyhnutný predpoklad života človeka i biologického života vôbec, prestupuje všetky oblasti ľudskej existencie. Preto je aj súčasťou kultúry, spôsobu života; ľudia jej pripisujú významy, ktoré v chronologickom i geografickom priereze môžu byť podobné i rôzne. Vode, ako samostatnému problému, sa začala v humanitných a sociálnych vedách v zahraničí venovať výraznejšia pozornosť až v posledných jednom – dvoch desaťročiach. Súvisí to aj s environmentálnym diskurzom a problémami, ktoré rezonujú v súvislosti s vodou – buď jej nedostatkom (suchá) alebo naopak nadbytkom (záplavy, povodne). Dovtedy bola voda vo vedeckom bádani prítomná skôr implicitne, na pozadí iných sledovaných javov (Janto 2024a).

Náš zborník chce prispieť k rozšíreniu poznatkov o vode v kultúrnych dejinách. Je ďalšou publikáciou o tomto fenoméne, ktorú pripravil tím z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Predchádzajúce zborníky sa zameriavali na problematiku vodnej dopravy: *História Dunajplavby – vodná doprava na Slovensku* (Kačírsek 2024), *Historické súvislosti vodnej dopravy* (Janto 2024b), *Renewing Museums. River Museums and their Publics – New Approaches* (Vargová 2024), príp. v monotematickom čísle časopisu *Etnologické rozpravy* (2024) sledovali aj ďalšie témy.

V tomto zborníku sa sústreďujeme na širší kontext významu vody v spôsobe života ľudí, pričom v ňom dominujú texty o vodných mlynoch. Vznikol ako výsledok riešenia projektu *Osobná lodná doprava na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia* (VEGA č. 1/0778/25).

V úvodnej štúdii sa Juraj Janto zaoberá miestom vody v tradičnej ľudovej kultúre Slovenska. Všíma si spôsoby jej získavania, vodu ako zdroj energie, dopravu po vode, rybolov a zastúpenie vody v obyčajoch a ľudových predstavách. Príspevok Jána Botíka sa venuje životným stratégiám dolnozemskej Slovákov v súvislosti s častými záplavami na novoosídlenom území s ešte nezregulovanými tokmi. Zaoberá sa aj dostupnosťou vody, budovaním studní a ďalšími súvisiacimi aspektmi v tradičnom živote Slovákov na Dolnej zemi. Text Daniela Domoráka sleduje fenomén vody v histórii hradu Červený Kameň – jej význam pre život (studňa), hygienu, fortifikáciu, hospodárenie (rybníkárstvo) i estetiku. Uvažuje tiež nad možnosťami prezentácie a interpretácie vody v podmienkach hradného múzea.

Po týchto troch príspevkoch, ktoré sledujú fenomén vody v širších kontextoch, nasledujú texty, ktoré sa venujú problematike vodných mlynov v konkrétnych regiónoch alebo lokalitách. Štúdia Matúša Martináka a Adama Uhnáka predstavuje vývoj vodného mlyna v Bohuniciach ako technickej pamiatky a múzejnej expozície (v správe Tekovského

¹ Text vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0778/25 *Osobná lodná doprava na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia*.

múzea v Leviciach). Všíma si jeho dejiny, rekonštrukciu, súčasný stav i perspektívy ďalšieho využitia; spôsoby a zmeny v jeho prezentácii. Nasledujúci príspevok Daniela Pateru mapuje mlyny na Spiši v povodí horného Hornádu. Sleduje dejiny pohornádskeho mlynárstva; podrobnejšie si všíma v súčasnosti najzachovalejšie mlyny a ďalšie perspektívy výskumu a prezentácie týchto technických zariadení. Text architektiek Jany Gregorovej a Barbory Porkertovej sa zaoberá mlynmi v Malých Karpatoch – projektom ich monitoringu, identifikácie a návrhom ich obnovy a prezentácie. Uvedeného regiónu sa týka aj ďalší príspevok od Magdy Mariássyovej, ktorý si všíma vodné mlyny v katastri Modry. Venuje sa v ňom dejinám mlynárstva na území mesta a histórii jednotlivých mlynov. Napokon posledný príspevok od Josefa Večeřu a Petra Nekužu sa zaoberá kultúrnymi pamiatkami v správe Technického múzea v Brne, ktoré využívali vodu ako zdroj energie. Podrobnejšie sleduje dejiny a súčasnosť vodného mlyna v Slupi a šlakhamru (hámru) v Hamrech nad Sázavou.

Veríme, že sa nám aj týmto zborníkom podarí prispieť k rozšíreniu poznatkov o význame vody v kultúrnej histórii.

Publikáciu venujeme doc. PhDr. Ladislavovi Mlynkovi, CSc. (1954 – 2010), významnému slovenskému etnológovi, muzeológovi a pracovníkovi pamiatkovej ochrany, ktorý by sa 8. 9. 2024 dožil 70 rokov. Ladislav Mlynka sa dlhodobo venoval, ako pamiatkar i ako VŠ pedagóg, technickým stavbám ľudového staviteľstva, osobitne vodným mlynom. Aj týmto zborníkom si tak chceme pripomenúť nášho kolegu.

Juraj Janto, zostavovateľ

Zoznam použitých zdrojov²

Etnologické rozpravy. (2024). 31(1). Dostupné na: https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&part=list_articles&journal_issue_no=11117099

Janto, J. (2024a). Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 8-16. DOI: <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.01>

Janto, J. (Ed.). (2024b). *Historické súvislosti vodnej dopravy*. Košice: Slovenské technické múzeum. Dostupné na: https://stm-ke.sk/asset/uploads/Zborniky/Historicke_suvvislosti_vodnej_dop.pdf

Kačírek, Ľ. (Ed.). (2024). *História Dunajplavby – vodná doprava na Slovensku*. Košice: Slovenské technické múzeum. Dostupné na: https://stm-ke.sk/asset/uploads/odborne-cinnosti/edicna-cinnost/Zbornik_Dunajplavba_zm.pdf

² Edičná poznámka k citačnému štýlu

V prípade publikovaných (tlačných i elektronických) zdrojov používame v zborníku vnútrotextové citácie (systém mena a dátumu, tzv. harvardský systém). Ich zoznam sa nachádza na konci. V prípade archívnych a iných nepublikovaných zdrojov (rozhovory a pod.) využívame poznámky pod čiarou.

Kačírek, L., Vargová, L. (Eds.). (2024). *Fenomén kultúrneho dedičstva v spoločnosti – dejiny, súčasný stav a perspektívy VI. Zborník abstraktov z konferencie 24. – 25. 9. 2024.* Košice: Slovenské technické múzeum. Dostupné na: https://stm-ke.sk/asset/uploads/odborne-cinnosti/edicna-cinnost/Fenom%C3%A9n_VI_zborn%C3%ADk_abstraktov_ne.pdf

Vargová, L. (2024). *Renewing Museums. River Museums and their Publics – New Approaches.* Košice: Slovenské technické múzeum.

Voda v tradičnej kultúre Slovenska¹

Juraj Janto

Abstract

Water in traditional culture of Slovakia

As a basic biological prerequisite for life, water affects all areas of human life. Water is also a cultural phenomenon and man relates to it through his acquired socio-cultural experiences. In this study I examine the place and significance of water in the traditional folk culture of Slovakia. In the introduction, I introduce several texts on Slovak ethnology that dealt with water. Next, I discuss the acquisition of water and its sources; mainly in the form of wells and natural springs. I then note water as a source of energy for technical devices. The next chapter deals with water transport, specifically timber rafting, which was an important form of transport in the traditional culture of Slovakia. Water was also important for catching fish as a source of subsistence. In the last part I deal with water in customs, folklore and other parts of symbolic (non-material) culture. The topic of water presents a new perspective on how we can revisit and analyze traditional culture.

Keywords: water, traditional folk culture, Slovakia, ethnology

Kľúčové slová: voda, tradičná ľudová kultúra, Slovensko, etnológia

Kontakt

Mgr. Juraj Janto, PhD., Katedra archeológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova ulica 2, 811 02 Bratislava, e-mail: juraj.janto@uniba.sk, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5502-2723>

Voda ako nevyhnutý faktor pre biologický život i podstatný prvok pre produkciu, prešľapuje všetky oblasti ľudskej existencie. Rôzne spoločenstvá ľudí sa k vode vzťahujú podobne i rozdielne, na základe univerzálnych potrieb alebo špecifických podmienok, a to prostredníctvom osvojených sociokultúrnych skúseností a významov. Tieto sú predmetom bádania sociálnych a humanitných vied vrátane etnológie.

V texte sa venujeme úlohe vody v tradičnej ľudovej kultúre, problematike, ktorej sa doteraz nevenovala významnejšia pozornosť. Po úvodnom vymedzení pojmu tradičná ľudová kultúra si všimame texty, ktoré sa zaoberali vodou v kontexte sledovanej problematiky. V hlavnej časti štúdie predstavujeme jednotlivé oblasti spôsobu života, ktoré boli významne spojené s fenoménom vody. V závere sumarizujeme zistenia a naznačujeme ďalšie možné smery bádania.

¹ Text vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0778/25 *Osobná lodná doprava na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia*.

Pod tradičnou ľudovou kultúrou rozumieme zdieľané predstavy, praktiky (a ich produkty), alebo jednoducho spôsob života (*kultúra*) v predmodernej spoločnosti so žiadnou alebo len malou industrializáciou a nízkou urbanizáciou (*tradičná*) v neelitných spoločenských vrstvách (*ľudová*). Tradičnú ľudovú kultúru teda chápeme ako spôsob života nepriviligovaných vrstiev v predmodernej spoločnosti.² Typ tradičnej spoločnosti na Slovensku prevažoval približne do polovice 20. storočia, kedy intenzívna a programová industrializácia, urbanizácia v spojení s kolektivizáciou akcelerovali modernizáciu krajiny. Niektoré prvky ľudovej kultúry,³ samozrejme, pretrvávajú – či už ako kontinuálna súčasť každodenného života alebo v podobe folklorizmu – až do súčasnej (post)modernej spoločnosti (Janto 2022: 16). V tradičnej kultúre sa väčšina ľudí živila zväčša vlastnou poľnohospodárskou prácou, preto závislosť a väzba k prírodným fenoménom, teda aj k vode, bola v každodennom živote intenzívnejšia. Ľudia „na vlastnej koži“ prežívali jej nedostatok, alebo naopak nedostatok, či neželaný nadbytok (v podobe napr. záplav).

Voda v etnologických dielach

Voda zasahovala do všetkých oblastí života človeka tradičnej spoločnosti, do niektorých výraznejšie, v iných bola prítomná menej. Predovšetkým bola (a je) nápojom pre ľudí, slúžila na prípravu jedál, napájanie hospodárskych zvierat a zavlažovanie pestovaných plodín; vodné plochy boli zdrojom pre rybolov a rybárstvo. Využívala sa v hygiene, očistení; slúžila vo výrobných procesoch, bola základným zdrojom energie pre technické zariadenia. Napriek tomu (či možno práve preto), že voda prestupovala všetky oblasti života človeka, nestala sa predmetom výraznejšieho etnologického skúmania.

Asi najrozsiahlejšie samostatné spracovanie problematiky významu vody v tradičnej kultúre Slovenska prináša štúdia českej etnologičky Aleny Plessingerovej (1963) *Získávaní a užívání vody ve slovenských obcích pod Javorníky*. Hoci sa sústreďuje len na malý región stredného Považia, snaží sa komplexne popísať úlohu vody v spôsobe života skúmaných obcí. Všíma si miestne zdroje vody – potoky, studničky, studne – slúžiace na konzumáciu, napájanie, varenie, pranie i na lov rýb (rakov). Zaoberá sa ľudovou vierou a vodou v mágii a obyčajoch. Obdobný, ale výrazne kratší je text Pavla Kuku (1982) *Voda v živote Dekýšana*. V článku *Voda v hmotnej a duchovnej kultúre ľudu pod Vysokými Tatrami* sa Ján Olejník (1982) snaží v rozsahu krátkeho novinového textu aspoň naznačiť komplexný význam vody v tradičnej kultúre. Súhrnným odborným spracovaním problematiky je napokon heslo voda v *Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska* (Horváthová, Stoličná 1995: 310-311). V diele sa nachádzajú aj ďalšie s vodou súvisiace termíny, ako čistenie studničiek, dážď, liečivý prameň, studňa, umývanie, verejné kúpele, živá voda a pod.⁴

Ďalšie texty si všímajú vodu vo vybraných oblastiach života. Najpočetnejšie sú tie, ktoré sa zameriavajú na oblasť nehmotnej (symbolickej) kultúry – ľudovú vieru, obyčaje, folklór.

² Toto vymedzenie tradičnej ľudovej kultúry je, podľa mňa, zrozumiteľné a zodpovedá chápaniu, aké sa ustáľilo v odbornej i širokej verejnosti.

³ Termíny ľudová kultúra a tradičná kultúra sa používajú ako synonymické pre pojem tradičná ľudová kultúra a v takomto zmysle ich aj v texte používam.

⁴ Encyklopedické heslá sa stali napokon aj východiskom pre spracovanie tejto štúdie.

K najstarším takýmto textom patrí článok Jozefa Ľudovíta Holubyho (1883) o tradičných predstavách pod názvom *Voda a vosk v poverách a čaroch ľudu slovenského*. Poverové rozprávania o bytostiach spojených s vodou prináša text *Ako si rozpráva náš ľud vo Veľkej Bytči o vodných chlapoch a babách* (Sakálová 1931). Krátky novinový článok Jána Olejníka (1973) „Zázračný prameň“ kyslej vody sa zaoberá zvykmi a úkonmi spojenými s prameňom minerálnej vody v Starom Smokovci. V prehľadovej štúdii *Príroda v svetonázorových predstavách slovenského ľudu*, venuje Emília Horváthová (1977: 170-171) jeden odsek osobitne magickým predstavám a obyčajom spojeným s vodným živlom. Ľudovou vierou a obyčajmi obcí severovýchodného Slovenska sa v článku *Voda v narodnom povirji* zaoberá Josyf Varchol (1980). Materiálnej, hmotnej kultúre spojenej s tematikou vody sa venuje Ján Mjartan (1975) v štúdii *Slovenské ľudové cisterny*. Opisuje a kategorizuje v nej spôsoby získavania a transportu vody.

Ďalšie práce o tradičnej ľudovej kultúre sa v súvislosti s vodou zaoberajú javmi, kde táto vystupuje ako základný predpoklad existencie daných kultúrnych javov. Patrí sem rybolov a rybárstvo, ktorému je venovaných viacero odborných textov. Komplexne tému spracoval Ján Mjartan (1984) v samostatnej monografii *Ľudové rybárstvo na Slovensku*. Voda bola aj dôležitým zdrojom energie pre stupy, mangle, valchy, píly, hámre, banské čerpadlá, papierenské mlyny a najrozšírenejšie mlyny na mletie obilnín. Tému vodných mlynov sa etnológia venovala vo viacerých odborných textoch. K novším takto zamieraným dielam patrí zborník *Mlyny a mlynárske remeslo* (Dantnerová, 2006). Voda výraznejšie vystupuje do popredia aj v prácach, ktoré sa zaoberajú dopravou po vode člnmi, kompami a plfami. Tému pltníctva súhrnne spracoval v monografii *Slovenskí pltníci. Život, práca a kultúra slovenských pltníkov* Miroslav A. Huska (1972). Napokon voda sa ako dôležitý prvok objavuje v prácach o ľudovej strave a o obyčajoch. Významne tiež rezonuje vo folklóre, napr. v pranostikách, ktoré predstavuje kniha *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky* (Profantová 1986), ale aj v povestiach o riekach, jazerách a pod.⁵ (Janto 2024a: 10-11).

Získavanie vody a jej zdroje

Pre fungovanie domácnosti a jej hospodárenie, zvlášť s väčším počtom hospodárskych zvierat, bol veľmi dôležitý dostatok a dostupnosť pitnej i úžitkovej vody. Prítomnosť vodného zdroja vlastne podmieňovala aj usadzovanie sa ľudí a vznik sídel. Voda slúžila predovšetkým ako nevyhnutný nápoj pre ľudí a zvieratá, na varenie a prípravu jedál, zavlažovanie plodín, na umývanie, na pranie, pri výrobe produktov, príp. na hasenie.

Vodu čerpali obyvatelia dedín najčastejšie zo studne, ktorá stála na verejnom priestranstve dediny. Vyhĺbená jama, v ktorej sa zhromažďovala voda z prameňa, bola obmurovaná kameňom, neskôr i pálenou tehľou. Nad zemou ju chránila najčastejšie štvorhranná ohrádka z dreva (guľatiny, hranolov, dosák), alebo z kameňa či tehál. Voda sa naberala pomocou háku, rumpálu alebo vahadla. Od prelomu 19. a 20. storočia si začali budovať

⁵ Okrem iného, autorské spracovanie povestových námetov o riekach, prameňoch, jazerách atď. prinášajú knihy Igora Válka (napr. 2013).

súkromné studne aj jednotlivé gazdovstvá. Vyhľadávaním vody a vhodných miest pre studne sa zaoberali prúťikári a hĺbením studní sa zaoberalo špecializované stavebné remeslo studniarstvo, rozšírené najmä v okolí Bratislavy. Verejné studne boli miestom dôležitých spoločenských kontaktov obyvateľov obce, viazali sa k nim miestne povesti; v ľudových predstavách symbolizovali prechod medzi pozemským svetom a záhrobím. K rozšíreným obyčajom patrilo vhadzovanie jablka, orecha, chleba, oblátky, štipky soli do studne na Štedrý večer, čo malo zabezpečiť dostatok vody a zdravie všetkých, ktorí z nej budú piť. Ľudia verili, že vhadzovanie zavretej zámky do studne slúžilo ako magická antikoncepcia i porobenie. K studniam sa viazali i ľúbostné čary dievok (Botík 1995: 206).

Okrem vykopaných studní získavali ľudia pitnú vodu i zo studničiek; doplnkovo i z minerálnych prameňov (*kyselka, medokýš, kvašna voda*). Okrem praktickej funkcie bolo zrejme pozostatkom kultovej úcty k vode pravidelné jarné čistenie studničiek. V mnohých oblastiach to bola najmä povinnosť mládencov, ktorí ju vykonávali v rôznych regiónoch najneskôr do Jána (Horváthová, Onderčaninová 1995: 77). Ako zdroj pitnej, najmä však úžitkovej vody a na napájanie zvierat slúžila aj voda z potokov a riek.

Mjartan (1975: 27) v štúdiu o vodných cisternách uvádza štyri základné spôsoby získavania vody v obciach: (a) studne, (b) prívod vody pomocou potrubí a kanálov, (c) transport vody a (d) zachytávanie a zhromažďovanie dažďovej vody do nádrží, cisterien. Zachytávanie dažďovej vody bolo zvlášť významné v oblastiach, kde sa nevyskytoval iný vodný zdroj. Voda sa zhromažďovala pomocou odkvapov zo striech do drevených, neskôr plechových sudov a používala sa na prípravu postrekov vo vinohradoch, napájanie zvierat, pranie, umývanie riadu a pod.

Voda ako zdroj energie

Voda sa využívala aj na pohon technických zariadení. V predmodernej spoločnosti bola vlastne spolu s ľudskou a zvieracou silou základným zdrojom energie. Najrozšírenejšími boli vodné mlyny na mletie obilia. Ich hnaciu sústavu tvorili prvky na zachytávanie, prívod a odvod vody. Patrili sem aj hate, stavidlá a žľaby. Voda sa náhonom privádzala k mlynskému kolesu a svojím prúdom ho uvádzala do pohybu. Pomocou prevodovej sústavy sa potom táto energia prenášala na mlecíu časť. Okrem najrozšírenejších potočných mlynov boli známe aj lodné mlyny na Dunaji (tu ich máme doložené už v 2. polovici 14. storočia) a Váhu. Boli umiestnené na dvoch člnoch – na jednom bola mlynica a na druhom hriadeľ mlynskeho kolesa. Lanami spojené s brehom, plávali v prúde rieky. Z dôvodu rozvoja lodnej dopravy postupne zanikali, prípadne boli prestavané na pobrežné kolové mlyny (Mlynka 1995a: 365).

Obilné mlyny mohli byť kombinované aj s ďalšími zariadeniami na vodný pohon; vtedy ich obsluhoval a opravoval samotný mlynár. Patrili medzi ne pily, ktoré sa delili podľa počtu, funkcie a umiestnenia vodných kolies. Prvý písomný doklad o vodnej pile pochádza z Bardejova z roku 1428 (Kaľavský 1995: 36). Na mechanické drvenie, tlačie-

nie, ubíjanie slúžili stupy. Vodným pohonom sa uvádzala do pohybu celá sústava tíkov, kladív, čo bolo efektívnejšie. Vodné stupy sa používali na drvenie bylí textilných rastlín, na drvenie kôry (na trieslo na vyčiňovanie koží v garbiarstve) a rudy (Paličková-Pátková 1995b: 207). Osobitnými zariadeniami boli valchy, ktoré slúžili na splšťovanie vlnenej tkaniny na súkno. Palce na hriadeli vodného kolesa dvíhali tíky (stupy), ktoré padali do koryta s horúcou vodou a ubíjali vlnenú tkaninu; pomocou zubov v spodnej časti ju aj obracali. Valchám stačilo menej energie, preto mohli byť postavené aj na menšom toku. Na Slovensku sú doložené od sklonku 14. storočia (Mlynka 1995c: 286). V spracovaní textilu sa uplatňovali aj mangle, ktoré stláčali, vyrovnávali, zmäkčovali ľanové, konopné, bavlnené, príp. zmiešané textílie (Paličková-Pátková 1995a: 330).

Voda a pohyb

Rieky a potoky prinášali aj možnosť využitia ich prúdu na transport tovarov a dopravu osôb. Zároveň predstavovali, spolu s jazerami a inými vodnými plochami, bariéru, ktorú bolo treba prekonať. Na prechod cez plytšiu rieku sa používali hrubšie drevené palice – chodúle, ktoré sa odkladali v jej blízkosti. Snežnice sa používali zase na pohyb po zamrznutej vode – snehu. Upevňovali sa na obuv a pri práci ich využívali najmä v lesoch. Používali sa oblúkové prútené, alebo v Tatrách z rovnobežných latiek, pripomínajúcich lyže.

Na preklopenie úzkych potokov slúžili jednoduché lávky z kmeňa stromu. Z nich sa vyvinuli mosty. Najčastejšie išlo o drevené trámové mosty, ktoré stáli na zrubových alebo kamenných podperách, ktoré boli pri väčšom rozpone podopreté pilótami v dne rieky. Na hlavné nosné trámy sa priečne položili kratšie mostiny a opatрили sa zábradlím. Na vidieku vznikala väčšina mostov až v polovici 19. storočia, dovtedy sa využívali brody. Zložitejšie klenbové kamenné, neskôr i tehlové mosty sa stavali najmä na hlavných trasách (Mlynka 1995b: 373-374).

Na prepravu osôb a pri rybolove sa používal čln, monoxyl, vydlabaný z jedného kmeňa stromu. Od začiatku 20. storočia sa používali aj dlabané člny s bočnými doskovými nadstavcami i celodoštené člny, ktoré slúžili hlavne na prepravu osôb. Člly mohli spájať húžvami alebo reťazami do „plti“ (spojené člny sa dnes používajú na Dunajci ako turistická atrakcia) (Prandová 1995a: 78). Na odrážanie člna od brehu a dna rieky sa používali dlhé palice.

Na prevoz medzi brehmi riek s hlbším korytom slúžili okrem člnov aj kompy. Tvorili ju dva člny, na ktorých boli položené hrubé dosky ako podlaha, opatrená zábradlím. Premávali pomocou kladky upevnenej na oceľovom lane, ktoré spájalo brehy rieky (Prandová 1995b: 251).

Pltníctvo predstavovalo na Slovensku popri povozníctve základný spôsob prepravy tovarov i osôb, a to až do postupného presadenia sa železničnej dopravy od sklonku 19. storočia. Jeho rozvoj súvisel s priaznivými hydrologickými podmienkami splavných riek a dopytom po drevnej surovine. Plte sa plavili po Váhu (od jari do jesene), Hrone

a sezónne aj po Orave, Kysuci, Poprade a Dunajci. Z Váhu i Hrona pokračovali mnohé po Dunaji ďalej na juh. Existovalo niekoľko typov plŕí, pričom ich základom bolo plavidlo (tzv. *jedinka*) zbité z 10 – 16 kusov brvien rovnakej dĺžky. Takéto plte sa mohli ďalej zväzovať do väčších celkov. Okrem plavidiel z guľatiny boli známe (na rieke Poprad) aj doštené alebo trámové plte. Pltníctvo slúžilo predovšetkým na transport drevenej hmoty z bohato zalesnených oblastí do nížin. Okrem toho sa na nich prepravovali aj plodiny a potraviny, textilné, drevené, keramické i kovové výrobky. Boli aj dôležitou súčasťou osobnej dopravy. Pltníctvo predstavovalo na Slovensku niekoľko storočný (od asi 11. do takmer polovice 20. storočia) fenomén osobitej kultúry (sociálnych vzťahov, obyčají, folklóru). Hoci sa ako spôsob transportu vyskytovalo aj v iných krajinách, konkrétne dejinné a geografické faktory vytvorili na Slovensku jeho špecifickú podobu (Janto 2024b).

Voda ako zdroj obživy

Hoci názov kapitoly by sa dal vzťahnuť aj na horeuvedené témy, keďže aj tieto súvisia so zabezpečením života človeka alebo umožňujú jeho obživu, zameriame sa v nej na rybolov a rybárstvo. Odchyt rýb v tečúcich vodách a jazerách patrí k najstarším formám koristného hospodárenia (lovu). Na Slovensku bolo známe chytanie rýb rukami, ich hlušenie a trávenie, ďalej chytanie pomocou pleteného nástroja (*val*, *kôš*, *liesa*), udice, bodavého nástroja (*ost'*), rybárskej siete, pohonom alebo úpravou vody. Chovom rýb sa zaoberalo rybárstvo, ako hospodárske odvetvie. Delilo sa na riečne rybárstvo a na rybnikárstvo – chov rýb v umelo vybudovaných nádržiach. Najviac bolo rozšírené na dolných tokoch Váhu a Hrona, na Ipli, Žitave, Tise a Dunaji. S vodnými tokmi súvisí aj chytanie žiab (žabiarstvo), najviac skokanov. Konzumovali sa stehienka, ktoré sa upiekli, uvarili v kapustnici alebo upražili na masle. Stehienka sa predávali aj na trhoch (napr. okolie Rožňavy, vo Viedni zo záhorských obcí). Chytaniu žiab sa venovali pastieri, v čase pôstu i ďalší obyvatelia. Fungovalo aj ako doplnkové zamestnanie. Obdobne bolo známe aj chytanie rakov (rakárstvo), ktoré sa vyberali spod kameňov na dne a spod koreňov stromov. Používali sa aj návnady, ako mäso zo zdochlín. Zaoberali sa ním najčastejšie tiež pastieri, drevorubači a deti. Raky sa tiež predávali aj na trhoch. Z rakov sa po ich upečení konzumovalo mäso z klepiet.

Voda v symbolickej kultúre

Voda sprevádzala človeka počas celého života, od narodenia až po smrť, aj v obyčajoch. Prvý kúpeľ novorodenca mal magicko-ochrannú i magicko-očistnú funkciu a rovnako to bolo aj v prípade umývania mŕtveho a umývania rúk účastníkov pohrebu. Rituálnou očistou vodou prechádzala aj šestonedielka po pôrode, mladomanželia i účastníci svadby. Obdobný význam očisty a ochrany malo kropenie, polievanie, umývanie, kúpanie v obyčajovom kalendárnom cykle či pracovných obyčajoch. Voda očisťovala od chorôb, škodcov, čarov, zlých síl a nešťastia (napr. ohňom, bleskom, povodňou). Voda mala tiež zabezpečiť zdravie a niektoré žiaduce vlastnosti. Takúto funkciu zohrávalo

umývanie v stanovené dni vianočno-novoročného a veľkonočného obdobia. Aj oblievačka na veľkonočný pondelok mala, popri očiste, aj takýto význam. Voda slúžila i ako médium a predmety vložené do nej mali umocniť jej pôsobenie. Napríklad do prvého kúpeľa dieťaťa dávali ražnú slamu, aby malo dlhé svetlé vlasy, med, aby bolo dobré, peniaze, aby bolo bohaté a pod. Voda mala veľké využitie v ľudovom liečení. Osobitý spôsob, čas a miesto načierania (napr. proti prúdu, na sútoku prameňov) malo znásobiť jej liečivú silu. Napokon rozsiahle uplatnenie mala aj v ľubostných čaroch a veštách (Horváthová, Stoličná 1995: 310-311).

S vodou sa spájali aj predstavy o rôznych nadprirodzených bytostiach. Rozšírenou bola predstava o vodníkovi (*vodnár, vodný muž, topelec, hastrman, baserman*). Jeho regionálne rôznorodú podobu charakterizovala voda, ktorá z neho kvapkala a zelená farba šiat, klobúka. K ľuďom mal negatívny vzťah, sťahoval ich pod vodu a topil. V ľudovej próze bol rozšírený motív, ako vodník chodieval na jarmoky, na zábavy a na vohľady (Cibulová 1995a: 311). Ženským náprotivkom vodníka bola vodná žena (*baba, panna*), hoci predstavy o nej neboli také rozšírené. Vodné ženy topili rybárov, plavcov alebo prilákaných ľudí. Vodné panny (na západnom Slovensku) svojím spevom uspávali náhodných poslucháčov. Predstavy o vodných ženách sa prelínali s tými o vílach a rusalkách. Víly (západné a stredné Slovensko) a rusalky (východné Slovensko) sídlili v blízkosti potokov a jazier, vynikali krásou a mali okúzľujúci hlas. Vyskytovali sa väčšinou v skupinách, málokedy individuálne. Pokiaľ ich niekto vyrušil pri spoločných hrách alebo prichádzal so zlým úmyslom, utancovali ho na smrť (Cibulová 1995b: 311). Mnohé predstavy, ktoré súvisia s vodou, máme zachované v rozprávkach, povestiach, poverových rozprávaniach i rozprávaniach zo života (osobitne napr. pltníkov, rybárov). Okrem prozaických žánrov sa téma vody vyskytuje aj v ľudových piesňach. V pranostikách je voda pomerne hojne zastúpená, a to vo všetkých formách – dažďa, rosy, snehu, ľadu.

Záver

V predmodernom spôsobe života v neindustriálnej spoločnosti boli ľudia viac spätí i závislí na prírodných fenoménoch, ku ktorým patrí aj voda. Voda prestupovala celým spôsobom ich života. Napriek tomu jej etnologické bádanie nevenovalo výraznejšiu pozornosť; v skúmaní rôznych problémov väčšinou vystupovala v kontexte, na pozadí sledovaných javov. Okrem niekoľkých textov, ktoré sa sústreďovali na význam vody v tradičnej kultúre alebo v jej časti, prinášajú najkomplexnejšie spracovanie tejto problematiky heslá v Encyklopédii tradičnej kultúry Slovenska. V niektorých prácach, ktoré sa zaoberajú fenoménmi, ktorých existenciu umožňuje či podmieňuje voda (napr. rybárstvo, vodná doprava, vodotechnické zariadenia), sa táto dostávala viac do popredia. Obdobne ani v zahraničí nebola voda donedávna predmetom výraznejšej analýzy zo strany sociokultúrnej antropológie (Janto 2024a).

V texte sme sledovali vodu v jednotlivých oblastiach tradičnej kultúry na Slovensku. Zamerali sme sa na jej zdroje a získavanie, využitie ako zdroja energie, v doprave,

ako prostriedku obživy v rybolove a nakoniec na predstavy, ktoré boli s ňou spojené a našli svoj výraz v obyčajoch a folklóre. Fenomén vody ponúka novú možnosť, ako sa v inej perspektíve pozrieť na tradičnú ľudovú kultúru a analyzovať miesto vody v niekdajšom spôsobe života.

Zoznam použitých zdrojov

- Botík, J. (1995). Studňa. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 206.
- Cibulová, T. (1995a). Vodník. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 311.
- Cibulová, T. (1995b). Vodná žena. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 311.
- Horváthová, E., Onderčaninová A. (1995). Čistenie studničiek. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 77.
- Horváthová, E., Stoličná, R. (1995). Voda. In: J. Botík, P. Slavkovský (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry 2*. Bratislava: Veda, s. 310-311.
- Janto, J. (2021). *Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry*. Bratislava: Stimul, 2021.
- Janto, J. (2024a). Voda ako téma etnológie a sociokultúrnej antropológie. *Etnologické rozpravy*, 31(1), 8-16. DOI: <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2024.31.1.01>
- Janto, J. (2024b). Pltníctvo v tradičnej kultúre Slovenska. In: Kačírek, L. (Ed.). *História Dunajplavby – vodná doprava na Slovensku*. Košice: Slovenské technické múzeum, s. 37-44. Dostupné na: https://stm-ke.sk/asset/uploads/odborne-cinnosti/edicna-cinnost/Zbornik_Dunajplavba_zm.pdf
- Kaľavský, M. (1995). Píla. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 36.
- Mlynka, L. (1995a). Mlyn. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 365.
- Mlynka, L. (1995b). Most. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 373-374.
- Mlynka, L. (1995c). Valcha. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 286.
- Paličková-Pátková, J. (1995a). Mangel. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 331.
- Paličková-Pátková, J. (1995b). Stupy. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, s. 207.
- Prandová, E. (1995a). Čln. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 78.

Prandová, E. (1995b). Kompa. In: Botík, J., Slavkovský, P. (Eds.). *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava: Veda, s. 251.

Válek, I. (2013). *Povesti o slovenských riekach*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej.

Voda ako živel aj ako súčasť spôsobu života dolnozemskej Slovákov

Ján Botík

Abstract

Water as an element, also as an organic part of the traditional way of life of the Slovaks in the Dolná zem (the Lower Land)

Slovaks became colonists in the Danube-Pannonian plain during the 18th and 19th centuries. This was done in the hope of improving the livelihood of their families. However, they were not everywhere welcomed by a landscape that matched their expectations. Quite the opposite. Chroniclers have recorded that Pannonia, as a vast plain through which rivers of little gradient flow, had long been characterised by annual flooding and inundation of the surrounding countryside. While the stagnant waters dried up, the marshes became overgrown with aquatic plants and hatched clouds of insects that threatened people and livestock. There was a shortage of drinking water, and various diseases affected the population. The state administration brought foreign land reclamation specialists and during the 19th century, transformed water-soaked Pannonia into an environmentally attractive landscape and Europe's top breadbasket.

Water was present in the lives of the colonists as an organic part of the traditional peasant way of life. Therefore, the paper will also include the characteristics of water as a multifunctional commodity in satisfying the biological, hygienic, economic, technological, productive, customary, superstitious-magical or other aspects of the life of Slovak households and local communities in the Lower Lands.

Keywords: The Low Lands, the Danube-Pannonian Plain, river watersheds, wells, water in traditional ceremonies and customs

Kľúčové slová: Dolná zem, Podunajsko-panónska nížina, rozvodňovanie riek, studne, voda v tradičných obradoch a obyčajoch

Kontakt

Prof. PhDr. Ján Botík, DrSc., emeritný profesor,
Brezová 733/19, 900 42 Dunajská Lužná, e-mail: janobotik@gmail.com

Žiadny sociálny organizmus, teda ani slovenské minority v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy, by sa nemali skúmať bez zreteľov na prostredie, do ktorého sa usídlili. Keďže sa v priebehu 18. a 19. storočia stali kolonistami na podunajsko-panónskej nížine, udialo sa to v nádeji na zlepšenie živobytia ich rodín. Lenže nevíťalo ich všade

prostredie, ktoré by zodpovedalo ich očakávaniam. Na mnohých miestach nachádzali nielen vyludnené a Osmanmi spustošené dediny, ale aj nevidane nehostinnú krajinu. Cieľom príspevku je charakterizovať, akú úlohu zohrávala voda v živote slovenských kolonistov na Dolnej zemi.

Kronikári o Dolnej zemi zaznamenali, že Panónia ako rozľahlá nížina, ktorou pretekajú rieky s malým spádom – Dunaj, Tisa, Sáva, Köröš, Maruša a ďalšie, bola oddávna vystavovaná častým záplavám. Po ústupe riek do svojich riečisk zostávalo veľa väčších i menších močiarov, barín a tzv. rítov, obrastených trstinou a šachorinou. V lete veľké vodné plochy vyschli, ale po dažďoch sa zväčša znovu zaplnili. Liahol sa v nich hmyz, ktorý ohrozoval ľudí i dobytok. V období sucha sa vysušená zem podobala púšti. Bol veľký nedostatok pitnej vody, obyvateľstvo postihovali rôzne choroby (Markovič 1748: 6; Stehlo 1818: 1; Žilinský 1872: 17). Pohromou boli hlavne roje komárov, múch a ovadov. Keď však ľudí nejaká nevyhnutnosť prinútila vydať sa na cestu, svoje kone do plachiet a pokrovcov pozašívali a bičmi upletenými z volských chvostov upletenými ich pred ovadmi bránili (Markovič 1748: 6).

V 18. storočí po vyhnaní Turkov celá Békešská župa poskytovala obraz zdivočelého kraja. Poriečie Köröša bolo pokryté bahnom a porastené trstím. Rozsiahle pustatiny boli bez stromov. Za takejto situácie sa slovenskí kolonisti ocitli pred problémom, z čoho si majú postaviť svoje obydlia. Keďže ich dovtedajšie zrubové drevenice či kamenné múranice z materskej krajiny neprichádzali do úvahy, jediným možným východiskom bolo osvojovanie si stavebných technológií na báze tam dostupných stavebných materiálov – hliny, prútia a trstiny. Takto stavali nielen svoje obydlia, ale, ako zaznamenal békešcabiansky kňaz, „*hned v prvom roku z prútia vyplietli a blatom vymazali jedno stavenie, ktoré im za päť liet bolo chrámom božím*“ (Haan 1866: 14). Vypletané technológie boli nielen inovatívnym, ale aj prekvapujúco funkčným riešením, pretože pri záplavách pletené stavby s kolovou konštrukciou dobre odolávali vodným živlom a po poškodení ich ľahko mohli obnoviť.

Rozvodňovanie riek a rozsiahle záplavy panónskej nížiny vtlačali výraznú pečať hospodárskej profilácii tamojšej agrikultúry. Po vyhnaní Turkov v priebehu celého 18. storočia, čiže v období hlavného prúdu príchodu slovenských kolonistov, na prevažnej časti osídľovanej Dolnej zeme bolo veľmi málo oráčin. Bol to pozostatok feudálnych praktík Osmanov, ktorí daňovým systémom zvyhodňovali extenzívne dobytkárstvo pred pestovaním poľnohospodárskych plodín. Pretože dobytkárstvo nebolo natoľko rizikovým hospodárskym odvetvím ako obilnárstvo (Čakan 1997: 287). Dominanciu extenzívneho dobytkárstva aj v počiatočných kolonizácii Dolnej zeme naďalej podmieňovali nezregulované rieky, zabahnené polia, nekvalitné a ťažko schodné cesty a s tým súvisiaci nedostatok ťažkých zvierat a pravidelných obilných trhov.

Vodnými živlami sužovaná Panónia, ako aj neuspokojivý stav hospodárskej konsolidácie znepokojovali nielen tamojších kolonistov, ale aj panovnícky dvor Habsburgovcov a ich zemepánov. Práve z týchto najvyšších miest vtedajšej monarchie boli podniknuté

kroky k tomu, aby sa nesmierny hospodársky potenciál podunajsko-panónskej nížiny premenil na krajinu nedoziernych úrodných polí. Aby to mohli doceliť, na realizáciu grandióznych melioračných zámerov pozvali najrenomovanejších európskych špecialistov, akými boli Florimond Mercy, Max Fremant, Jozef Kiš a ďalší. Už v prvej polovici 18. storočia sa začalo s reguláciou riek, s kopáním kanálov a odvodňovacích jarkov, ako aj s budovaním ciest a mostov. Na úprave vodných tokov a na vysušovaní močaristých miest sa zúčastňovali desiatky tisíc dolnozemských kolonistov. Do konca 19. storočia sa len na území srbskej Vojvodiny skrátil Dunaj o 18 km a Tisa až o 76 km. Výsledkom melioračných prác bolo 1 600 km násypov pozdĺž riek, 11-tisíc km odvodňovacích kanálov a 1,5 milióna hektárov močaristej pôdy premenenej na úrodné polia (Gavrilović 1997: 200).

Zmienku si zaslúži, že na regulácii vodných tokov sa podieľali aj niektoré lokálne spoločenstvá dolnozemských Slovákov. Príkladom je odhodlanie Nadlačanov v rumunskom Banáte, ktorí na sklonku 19. storočia počas dvoch desaťročí prekopali nové koryto na tej časti rieky Maruša, ktorá sa dotýkala zástavby tohto mestečka, takže pri rozvodňovaní zaplavovala tamojšie ulice. Tým sa Maruša vzdialila od mestečka o 2 – 3 km. Tamojší básnik Ondrej Štefanko jednu zo svojich básní nadpísal záhlavím *Na fúrikoch preniesli kubikoši Marušu* (Štefanko 2007: 57).

Život v novozakladaných sídlach kolonistov, ako aj chov hospodárskych zvierat nebol mysliteľný bez pitnej vody a bez studní. Súbežne so stavbou svojich obydľí museli sa postarať aj o vyhovujúcu pitnú vodu. Bola to spoločná povinnosť celej pospolitosti. Najskôr vykopali iba spoločné obecné studne uprostred dediny a na hlavných uliciach. Postupne pribúdali aj studne na spoločných pasienkoch a popri hlavných ťahoch poľných ciest. A priebežne aj studne vo dvoroch jednotlivých rodín. Studne sa stali významnou zložkou infraštruktúry dedinských sídiel nielen kvôli ich životodarnej funkcii. Boli dôležitými opornými bodmi, preto každá verejná studňa mala vlastný názov. Ako na to poukázala publicistka Viera Benková z Báčskeho Petrovca, „*studne neboli len potrebou každodenného života, boli aj krásou poľa, s ich osudmi boli spojené skutočné aj neskutočné udalosti, povesti, poverý*“ (Benková 2013: 85). Boli aj vyhľadávaným miestom stretávania sa zalúbencov. Najmä studne so sochovo-vahadlovou konštrukciou na vyťahovanie vody, také príznačné pre celú podunajsko-panónsku oblasť, sa stali jedným zo symbolov dolnozemskeho priestoru. Preto sú aj častým motívom pri zobrazovaní tunajšej krajiny.

Studne, hlavne tie vahadlové, boli nevyhnutnou súčasťou aj na tzv. sálašoch, čiže na filiálnych hospodárskych sídlach majetnejších roľníkov postavených na poliach v odľahlých častiach obecného chotára. Boli nielen zdrojom pitnej vody pre sálašskú domácnosť, ale aj špecificky sálašským signalizačným zariadením. Keď na vahadlovú hradu priviazali farebne výraznú textíliu a hradu zdvihli do najvyššej polohy, pre rodinných príslušníkov a služobníctvo, ktorí boli zaujatí poľnými prácami, to bolo znamenie, že nadišiel čas prísť k poludňajšiemu jedlu. Slovenskí kolonisti, ktorí sa usídlili v Gornej Mitropoliji na podunajskej nížine Bulharska, takto zvolávali aj k nedeľným bohosluž-

bám, pokým nemali postavenú zvonnicu (Michalko 1936: 159).

Jedinečným a priam unikátnym príkladom, ako riešili slovenskí kolonisti zásobovanie svojich domácností pitnou vodou, je hraničiarska osada Padina v srbskom Banáte. Keď sa tam v roku 1806 usídlilo 80 slovenských rodín, zistili, že je tam pre nich pitná voda nedostupná. Problém spočíval v tom, že Padina sa nachádza na Panónskej panve, ktorá sa vytvárala morskými sedimentmi, vrátane vrstvy piesku. Pitná voda bola dostupná v hĺbke 40 až 50 metrov. Keď pri kopaní studní po niekoľkých metroch narazili na vrstvu piesku, ten sa im začal zosýpať, čo znemožňovalo pokračovať vo výkope a teda aj dostať sa k vode. Museli si ju dovážať zo susednej Kovačice, vzdalenej 9 km. Rozhodli sa z Padiny odísť. Lenže predstavenstvo Vojenskej hranice ich vrátilo z kratšej cesty, a to so záväzkom, že pre Padinčanov dá vykopať päť studní.

Studniari napokon našli technologické riešenie v podobe dutého valca s priemerom 3,0 až 3,5 m, pomocou ktorého začali obvod studne od vrchu obmurovať pálenými tehľami. Tak ako sa valec postupne zarezával do hlíny či piesku, zamedzoval rozrušovaniu výkopu a zároveň umožňoval pokračovať v obmurovaní obvodu studne, až pokým sa dostali k vode v hĺbke 40 až 50 metrov. Za 130 rokov bolo v Padine takouto technológiou vykovaných päť studní z prostriedkov eráru a desať studní na vlastné náklady Padinčanov. Voda sa z týchto studní čerpala pomocou gáľa poháňaného konským záprahom. Dve 50- až 100-litrové vedrá sa do studne spúšťali striedavo. Obyvatelia si vodu odtiaľ odvážali v sude na voze, vo svojich dvoroch si ju skladovali v cisternách. Obyčajne mali dve, jednu na pitnú a druhú na dažďovú vodu (Čukan 2018: 175).

Smäd sa trvalo zapísal do kolektívnej pamäti Padinčanov. Aj vďaka Pavlovi Povolnému Juhásovi, ktorý rozprávaním uchovávané udalosti, aj tie o smäde a studniach, uložil do svojej publikácie ako „*spomínanie na našich starých otcov a ich otcov, v nádeji, že ani naše deti a ich deti na tieto príbehy nezabudnú*“ (Juhás 2013: 4). V súčasnosti už majú Padinčania vodu dostupnú z obecného vodovodu. Doposiaľ je však funkčná aj jedna z niekdajších kopaných studní – Šajbenova z roku 1911. Uchovávajú si ju ako technickú pamiatku registrovanú v súpise kultúrneho dedičstva Srbska. Napriek tomu aj v súčasnosti je krčah na pitnú vodu symbolom Padinčanov. Je dominantným prvkom v heraldickom znaku Padiny (Sklabinská, Mosnáková 2013: 286).

Špecifický krajinný charakter dedinských sídiel v podunajsko-panónskom priestore dotvárali *dedinské jamy*, v ktorých sa zhromažďovala dažďová voda alebo do nich pre-sakovala spodná voda. Vyrábali a vysušali sa tam z blata naformované surové tehly. Využívali sa aj ako močidlá konopí. Keď nadišli tieto práce, pri jamách býval veľký zhon a krik. Zúčastňovala sa na nich celá rodina, všetci vyobliekaní do tých najstarších šiat. Močenie konopí bývalo pre dedinčanov obľúbenou zábavou. Počas školských prázdnin boli jamy vyhľadávaným miestom školákov (Kišgeci 1989: 76).

Rieky pretekajúce panónskou nížinou, svojim pomalým tokom boli pred ich reguláciou skazonosným živlom, avšak po ich zregulovaní poskytovali ľuďom mnohoraké úžitky. Jednak zarybnením, splavnosťou, ako aj možnosťou záhradníckeho zavlažovania.

Na tomto mieste si zmienku zasluhuje spôsob sťahovania nevelkej skupiny slovenských vystaňovalcov pri ich tretostupňovej migrácii zo srbského Banátu na podunajskú nížinu Bulharska v okolí mesta Pleven. „*Bolo to v marci roku 1897, keď sa na brehu Dunaja pri Pančeve zhromažďovali podivní pútnici z Padiny a z Kovačice, boli to Slováci. Ešte podivnejší bol ich čln, do ktorého vstupovali veľkí a malí a ukladali v ňom svoj skromný majetok. Bola to deregla, čiže 16 m dlhý, 2 m vysoký, v prostriedku 8 m široký čln na veslá, na ktorom sa vozievalo obilie a zemiaky dolu Dunajom. A teraz odrazila od brehu, aby na vlnách Dunaja dovezla slovenských exulantov dolu, do Nikopolu. Do novej vlasti 25 slovenských rodín. Tu sú zložené truhlice s odevom, tamto rozobratý voz, lopaty, ohrablá, rohožky, kufre, pokrovce a všetko, čo rodina potrebovala. Každý sedel na svojom majetku. Kocky boli vrhnuté, na návrat už nebolo pomyslenia a vlna vln podávala do náručia podivnú výpravu na breh Čierneho mora*“ (Michalko 1936: 41).

Pri nedostatku mostov boli častým prostriedkom pri preplavovaní koryta riek kompy: „*prešli sme cez Marušu na kompe*“ (Rozkoš 2007: 128). Bežné však boli aj malé člny, nazývané *láďa* alebo *čámec*. Používali ich rybári pri zakladaní vrší a podomoví obchodníci pri rozvážaní tovaru.

Nezvyčajný príbeh s nedobrovoľnou riečnou plavbou sa udial v hraničiarskej obci Stará Pazova v srbskej Vojvodine. „*Raz i pazovský Slováč bol na stráži pri Sáve, s ním boli šiesti pazovskí Srbi. Počas raňajkovania Slováč ujedal si slaniny. Poneváč jeho spoločníci sa postili (jarný pôst) pri pohľade na slaninu ujedajúceho Slováka natoľko sa napajedili, že ho zviazali a zviazaného hodili do člna, ktorý pustili dolu Sávou. Našťastie našli ho ľudia dobrého srdca a nešťastníka oslobodili od hotovej smrti*“ (Lilge 1932: 42).

Aj v prostredí dolnozemskej Slovákov bola voda základným a nevyhnutným predpokladom života. Obzvlášť široké a rozmanité zastúpenie má voda v domácnostiach tradičnej roľníckej rodiny. Všade tam, kde bola pitná voda optimálne dostupná, v záujme každej rodiny bolo mať studňu vo vlastnom dvore, najčastejšie umiestnenú na rozhraní jeho prednej a zadnej, čiže hospodárskej časti. Obvykle s váhovou či sochovou konštrukciou, pri väčšej hĺbke spodnej vody s konštrukciou valca a na ňom navíjanej reťaze. Nad úrovňou terénu mala studňa tehlový alebo betónový uzáver, všade nazývaný *zrub*. A to aj napriek tomu, že všade už zabudli, z akého konštrukčného zväzovania brvien bol v ich horniackych rodných krajoch tento názov odvodený.

Všade tam, ako napríklad v Starej Pazove v srbskej Vojvodine, kde bola spodná voda príliš vysoko, takže bola nezdravá a často aj nechutná, tam boli nútení kopať a novšie vrtať studne do hĺbky až 80 m. Boli to najčastejšie obecné, pre širšiu pospolitosť určené studne, takže boli umiestňované na križovatkách centrálnych ulíc. V Pazove tento druh studní nazývali *bezdám/n*. „*Z bezdám sa voda nosila aj za pitia, aj za varenia, aj za praňia – v kantách alebo vo vedrách. Len tak uchytené do rúk. Nikdy nie na obraňici*“, tá bola znakom srbskej zvyklosti (Marićová 2011: 27 a 2021: 74).

Až do polovice 20. storočia prevažná časť dolnozemskej Slovákov žila v obydlíach,

¹ Pomôcka na nosenie dvoch nádob na pleci.

ktoré mali nielen steny, ale aj podlahy vo všetkých obytných priestoroch hlinené. Keďže to bola rýchlo opotrebovateľná úprava, bolo zaužívané, že poškodené *spodke sa zapúšťali*. Tento hygienický úkon spočíval v tom, že vodou s primiešanými *koňacienkami* (konský trus) handrou namáčanou v tomto roztoku, sa hlinená podlaha pozatierala, takže sa zacelili poškodené miesta a celá podlaha získala aj vynovený vzhľad. Gazdinky so zvýšeným estetickým citom takto upravenú podlahu zvykli ku sviatočným príležitostiam aj ornamentálne vypolievať pôsobivými grafickými prvkami v celoplošnej kompozícii. Na takéto ozdobné polievačky používali kovovú alebo keramickú nádobku s jednou alebo aj s viacerými dierkami na dne (Botík 2016: 143).

Pri charakteristike slovenských kolonistov na Dolnej zemi, ktorí takmer všetci boli oddaní sedliackemu stavu, nemôže chýbať ani zmienka o ich dostupnosti k vode pri celodenných prácach na svojich poliach. Na takéto účely mali v každom gazdovstve jednu väčšiu drevenú 5- až 10-litrovú nádobu nazývanú *čobola*, v ktorej sa prepravovala do poľa voda na celodennú spotrebu. Okrem nej si zobrali so sebou aj menšiu 1- až 3-litrovú drevenú alebo hlinenú nádobu – *čutoru* resp. *krčah*, z ktorých sa mohli napiť. Medzi dospelými často odchádzali do poľa aj ich deti, ktorým takisto pripadla dôležitá úloha: „*Janko, choj a dones nám čutoru/krčah s vodou!*“ (Kováč Žan 2008: 72).

Praktický, či už gastronomický alebo hygienický, úkon s vodou, oddávna nadobúdala v určitých situáciách prejav úcty, alebo aj dimenziu viery. V mnohých kultúrach sa voda posudzovala ako posvätný živel s magicko-očistnou funkciou. Takáto funkcia vody sa aktualizovala najmä pri úkonoch obradného umývania v čase kalendárnych a rodinných obradov. V ľudovej viere zmyslom obradného umývania či oblievania bola prosba o uchovanie alebo priam privolanie zdravia. Viera v regenerujúcu, liečivú a prosperitativnú moc vody bola v mnohých podobách zastúpená aj v poverovo-magickom a náboženskom myslení dolnozemskej Slovákov.

Evanjelický kňaz Vladimír Vereš v obsiahlom príspevku o zvykosloví v obci Selenča v srbskej Vojvodine uvádza, že keď sa rodina usadila za štedrovečerným stolom, gazdiná odišla do pitvora po vahan, naliala tam doň vodu a priniesla ho do vianočne upravenej izby. Všetci tam usadení sa zaradom v nej umyli. Starší vhadzovali do vody mince. Keď sa umyli, vahan s vodou odložili pod posteľ. Potom sa prítomní opätovne posadili k prestretému stolu. Keď sa na druhý deň ráno rodina znovu zišla k sviatočnému stolu, najskôr vytiahli spod postele tam odložený vahan, a v tej istej vode sa zasa všetci umyli. Deti si z nej povyberali peniažky, ktoré dostali ako darček od Ježiška (Vereš 1973: 146).

V mestečku Nadlak v rumunskom Banáte dňom obradného umývania bol Veľký piatok. Vykonávali ho tak, že hneď po polnoci alebo na svitaní vytiahli zo studne plné vedro vody, prevrátili ho a v tých niekoľkých kvapkách, ktoré zostali na dne vedra, si poumývali ruky aj tvár, „*že bi boli čerství, friškí, že bi nemali puke ani vredi*“. Tam sa obyčaj obradného umývania nevzťahovala iba na ľudí, ale aj na dobytok a hydinu: „*začapli vodu na šeckí jóság že bi ňebou prašíví*“ (Spurigánová 2015: 18).

V tradičnej ľudovej zbožnosti mala voda najväčšiu moc v čase dominantných kres-

ťanských sviatkov (Vianoce, Veľká noc), ako aj zavčas rána, pred východom slnka. Na Veľkonočný pondelok hlavnou udalosťou bola *oblievačka*. V Nadlaku aj v Starej Pazove sa dievky zvykli obliecť hneď po polnoci, aby nezostali v hanbe, pretože mládenci začali prichádzať už v takomto čase. Niektoré skupiny mládenčov zvykli odbavovať oblievačku aj s muzikou, najradšej s miestnymi trubačmi. Oblievačka pokračovala aj na druhý deň, keď dievky, ale aj vydaté ženy chodili oblievať mužov (Marićová 2021: 45; Spurigánová 2015: 20).

Dolnozemskí Slováci obohatili svoje obyčajové tradície aj kultúrnymi výpožičkami. V srbskej Vojvodine takou výpožičkou boli obrady za dážd. K najznámejším z nich patrí *chodenie s Dodolou*, ktoré preniklo do slovenských komunít zo srbského prostredia. Funkciou tohto obradu bolo magické privolávanie dažďa v období dlhotrvajúceho sucha. Dodolu stvárňovala obyčajne mladá Cigánka, na ktorú navešali bazové halúzy. Skupina žien ju vodila z domu do domu, pričom spievali pieseň s prosbou o dážd a oblievali ju pritom vodou (Bednárík 1966: 142; Bosić 1989: 520). Bolo prirodzené, že aj slovenskí sedliaci pochopili zmyslupnosť tejto magickej praktiky. V Kovačici, keď už dlho nezapršalo, vravievali: „*Ale de sa tí s tima dodolámi, že nejdú*“ (Švehlák 1973: 139).

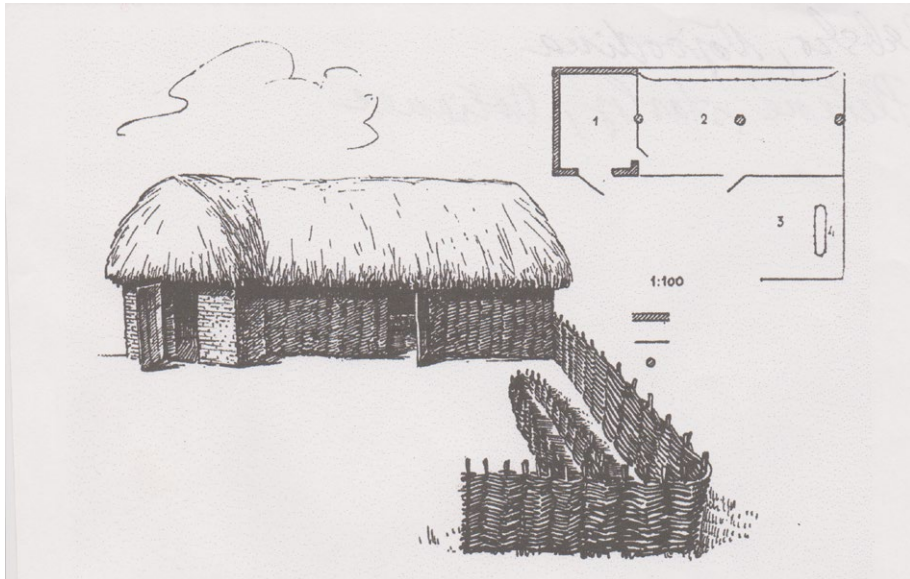
Záverom možno zhrnúť, že slovenskí vystaňovalci svojím migračným rozhodnutím usadiť sa na podunajsko-panónskej nížine sa ocitli v prostredí so značne odlišnými prírodnými, hospodárskymi, etnickými aj sociokultúrnymi danosťami v porovnaní so stavom v ich rodných krajoch Slovenska, z ktorých sa vystaňovali. S tým súviselo, že ich vývin v kolonizovanom prostredí Dolnej zeme bol sprevádzaný nielen kontinuálnymi, ale aj diskontinuálnymi trendmi. To spôsobovalo, že voda ako univerzálny živel a organická súčasť života príslušníkov tradičnej agrárnej spoločnosti bola v prípade dolnozemskej Slovákov poznačená mnohými inovačnými, ako aj špecificky panónskymi kultúrnymi a identifikačnými prejavmi.

Zoznam použitých zdrojov

- Bednárík, R. (1966). *Slováci v Juhoslávii*. Bratislava: Veda.
- Benková, V. (2013). *Perličky minulosti*. Báčsky Petrovec: Matica slovenská v Srbsku.
- Bosić, M. (1989). Agrárna mágia v ročnom cykle Slovákov vo Vojvodine. *Nový život*, 41, 515-521.
- Botík, J. (2016). *Slováci vo Vojvodine*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Čakan, I. (1997). Poljoprivreda. In: Cerović, L. (Ed.). *Muzej Vojvodine. Katalog stalne postavke*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Čukan, J. (2018). Kultúrny potenciál Slovákov v Padine. In: Čukan, J., Kurpaš, M., Michalík B., Pap, M., Žabenský, M. *Kultúrny potenciál Slovákov v Banáte*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, s. 161-256.

- Haan, L. (1866). *Pametnosti Békeš Čabánske*. V Pešti: Tlačou Horánskeho a Humela.
- Juhás, P. (2013). *Prvé ulice*. Nový Sad: Hlas ľudu.
- Kišgeci, J. (1989). *Konope, konope, zelené konope*. Nový Sad: Obzor.
- Kišgeci, J. (2013). *Petrovec Vladimíra Urbančeka*. Nový Sad: Matica Slovenská v Srbsku.
- Kováč Žan, J. (2008). *Keď prach voňal*. Stará Pazova: Vlastným nákladom.
- Lilge, K. (1932). *Stará Pazova*. Monografia. Na Myjave: Tlačou Daniela Pažického.
- Marićová, A. (2021). *Ľudové zvyky, obyčaje a povery Slovákov v Starej Pazove*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Markovič, M. (1997) [1748]. Krátka správa o prírode a o vlastnostiach rovinatého kraja. *Dolnozemskej Slováku*, 2/17(3), príloha.
- Marićová, A. (2011). *Slovník pazovského nárečia*. Bratislava: Vydavateľstvo ESA .
- Michalko, J. (1936). *Naši v Bulharsku*. Na Myjave: Tlačou Daniela Pažického.
- Rozkoš, P. (2007). *Dialektologický slovník slovenského nárečia v Nadlaku*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Sklabinská, M., Mosnáková, K. (2013). *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Spuriganová, M. (2015). *Štyri ročné obdobia v jednej rodine*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Stehlo, J. (1818). *Dejiny evanjelickej aušburského vyznania cirkvi v Petrovci 1818-1862*. Z latinčiny preložil J. Belan (strojopis). Bratislava.
- Štefánik, O. (2007). *Doma*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Švehlák, S. (1973). Výročný zvykoslovný cyklus u Slovákov na bývalej Vojenskej hranici. In: Dudok, D. (Ed.). *Tradičná kultúra Slovákov vo Vojvodine*. Nový Sad: Obzor, s.125-143.
- Žilinsky, M. (1872). *Dějepis městečka Sarvaš a opis jeho poměrů*. V Pešti.

Obrazová príloha

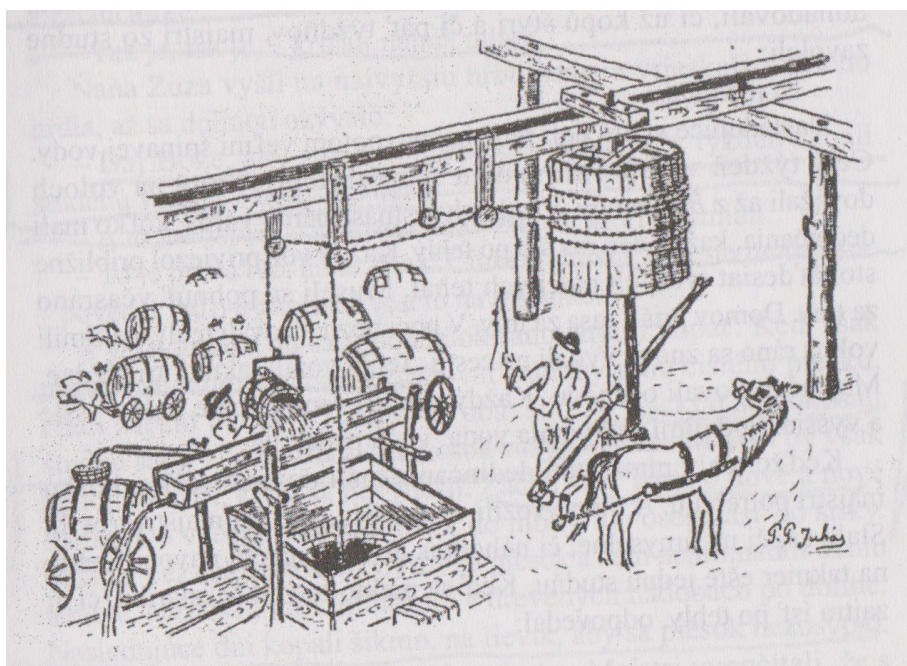
Obr. č. 1: Z prútia vypletané steny na hospodárskej stavbe v srbskom Banáte.
Zdroj: J. Botík, osobný archív.

Obr. č. 2: *Tóla* – nástroj na sekание trstiny na zamrznutom močiarí, Aradáč.
Foto J. Botík, 1971. Zdroj: J. Botík, osobný archív.

Obr. č. 3: Šajbenova studňa z roku 1911 s gápľovým mechanizmom v Padine. Foto J. Botík, 1969.
Zdroj: J. Botík, osobný archív.

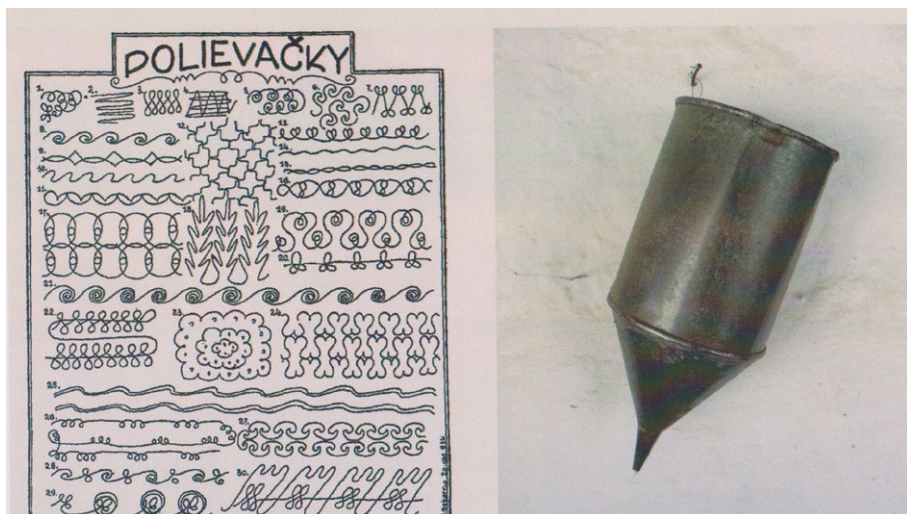
Obr. č. 4: Obecná studňa ku spoločnému úžitku Padinčanov. Kresba Pavel Povolný.
Zdroj: Juhás 2013: 124.

Obr. č. 5: Vahadlová studňa ako erbový znak Panónie. Olejomaľba Vladimír Urbančok, 1997.
Zdroj: Kišgeci 2013: 55.

Obr. č. 6: Cokule. Drevená obuv do daždivého počasia. Aradáč. Foto: J. Botík, 1971.
Zdroj: J. Botík, osobný archív.

Obr. č. 7: Ornamentálna výzdoba hlinených podláh dolnozemsých obydí (vzorovník, Čabiansky kalendár 1930). Polievač hlinenej podlahy v Banáte.
Zdroj: J. Botík, osobný archív.

Význam a spôsob prezentácie vody ako fenoménu v kontexte Slovenského národného múzea – Múzea Červený Kameň

Daniel Domorák

Abstract

The importance of water in the history of Červený Kameň Castle and its presentation to the current visitor of the SNM-Museum Červený Kameň.

The contribution primarily represents research on topics connected with the phenomenon of water throughout the history of Červený Kameň Castle. In the history of Červený Kameň Castle, water had its irreplaceable place from several points of view. Either as drinking water, utility water, but also as an aesthetic phenomenon. It was essential for the fortification function of the castle, it played a key role in the economic development of the Červený Kameň manor through fish farming and viticulture. Secondly, the contribution focuses on the possibilities of presenting these topics to current visitors of the museum, with the aim of creating a meaningful concept out of a number of subtopics that would focus on the perception of changeable relationships between mankind and water in the context of the history of the Červený Kameň Castle. Compared to the concept of interpretive planning focused on storytelling, the contribution also presents several alternative approaches primarily based on the principles of association. In this regard, Gaston Bachelard's work *Water and dreams* represents a central theoretical source. In the end, the contribution tries to formulate the main message of the Slovak National Museum – Múzeum Červený Kameň, which should be the starting point for the methodical elaboration of the theme of water for the next period.

Keywords: water, Red Stone Castle, presentation, associations, Gaston Bachelard

Kľúčové slová: voda, hrad Červený Kameň, prezentácia, asociácie, Gaston Bachelard

Kontakt

Mgr. Daniel Domorák, PhD., Slovenské národné múzeum – Múzeum Červený Kameň, Hrad Červený Kameň, 900 89 Častá, e-mail: daniel.domorak@snm.sk

Úvod

Voda nebola pre Hrad Červený Kameň nikdy samozrejmosťou. Napriek tomu má v jeho dejinách nezastupiteľný význam. Poukážeme na to v prvej časti tohto textu prehľadovým výberom relevantných tém spojených s vodou v chronologickom poradí. Akcent pri témach kladieme okrem ich reprezentatívnosti na otvorené výskumné otázky, ktoré zvyšujú potenciál záujmu o ne.

V druhej, teoreticko-metodologickej časti tohto príspevku si kladieme otázku, aký význam a podobu môže mať voda ako fenomén pre tie aktivity múzea, ktoré zaraďujeme do oblasti múzejnej prezentácie. Pojem fenomén tu pritom používame terminologicky, uplatňujeme fenomenologické hľadisko, predovšetkým v nadväznosti na esej o vode od autora Gastona Bachelarda, v českom preklade pod názvom *Voda a sny* (Bachelard 1997).

Voda na Červenom Kameni – témy

Voda zohráva kľúčovú úlohu hneď v najranejších dejinách hradu Červený Kameň (postavený v roku 1241), a to vďaka stredovekej, viac ako sto metrov hlbokej studni situovanej v podzemných priestoroch hradu. Okrem nezastupiteľného miesta v pochopení fortifikačného charakteru hradu otvára tiež téma červenokamenskej studne dodnes nevyriešenú otázku o presnom datovaní jej vyhlbenia. Interpretácia datujúca toto vyhlbenie do neskoršej fuggеровskej éry v rokoch 1535 – 1588 (Tibenský 2011: 165) vytvára pomerne odlišné konzekvencie pre chápanie významu Červeného Kameňa, oproti situovaniu vzniku studne do predfuggеровského obdobia. Vo vzťahu k pôsobeniu Fuggеровcov na Červenokamenskom panstve vyvstáva ešte jedna dôležitá podtéma, spojená s hospodárskym pôsobením Fuggеровcov na tomto území, a to prudký rozvoj rybnikárstva (Tibenský 1998: 157-160, Neumann 2016: 19-23). Pohľad na vodu studničnú, ako na vodu pre život hradu nevyhnutnú, existenčnú sa tým posúva do polohy vody znamenajúcej hospodársky progres.

Rod Fuggery vystriedal na hrade Červený Kameň rod Pálffy a zostal tu až do konca aristokratických čias (1588 – 1945). Obdobie prvého člena rodu Pálffy, ktorý vlastnil hrad Červený Kameň, Mikuláša II. Pálffy (1588 – 1600), vyvoláva síce sekundárne, ale tiež podnetné témy spojené s vodou. Vzhľadom na dominantne vojenskú identitu Mikuláša II. Pálffyho, otvára sa pred nami predovšetkým otázka významu vody vo vojenských dejinách. Spojenie vody a vojenstva, také významné pre príbeh Moháča, v ktorého bezprostredných dozvukoch sa pôsobenie Mikuláša II. odohráva, je dôležité kvôli viacerým vojnovým udalostiam. Jednou z nich je Pálffyho dobytie Ostrihomu a jeho Vodného mesta za pomoci Dunaja, ktoré „*sa v kresťanskom svete považovalo za taký veľký úspech, že sám pápež slúžil na počesť víťazstva ďakovnú omšu*“ (Dangl 2005: 106-107).

Na veľké vojnové udalosti spojené s vodou odkazujú tiež dva predmety v zbierkach Slovenského národného múzea - Múzea Červený Kameň (ďalej SNM-MČK). V roku 1541 sa na Dunaji pri útese Kopaszi potopila vojenská loď, ktorá bola neskôr objavená v roku 1873, pričom objavenie tejto lode aj s jej obsahom sa stalo jedným z najvýznamnejších dunajských nálezov v uhorskej histórii (Kovács 1994: 275). Pri tomto náleze sa našlo aj niekoľko kusov kolieskových zámok, rovnakých, ako koliesková zámka nájdená pri jaskyniarskych výskumoch na hrade Červený Kameň v roku 1971. Samozrejme, červenokamenská koliesková zámka na potopenej lodi nikdy nebola, no už čistá typologická súvislosť, veľmi pravdepodobne podmienená aj spoločným miestom vzniku, je pozor-

ruhodný objav, keďže v žiadnych zbierkach slovenských múzeí sa taký starý kolieskový mechanizmus na palnej zbrani nenachádza.¹

Vzácnym zbierkovým predmetom spojeným práve s vojenskou históriou a priamo s Mikulášom II. Pálffyom je drevený čln, na ktorý sa dodnes v miestnej pamäti spomína ako na čln visiaci nad vstupom na hradné nádvorie. Tento drevený čln, dnes v poškodenom stave, uložený v depozitári, je v pamäti rodu Pálffy zapísaný ako „záchranný čln“, v ktorom sa oslobodil z osmanského zajatia práve Mikuláš II., prípadne jeho vnuk Mikuláš IV. Pálffy, prípadne pravnuke, vojensky úspešný Ján Pálffy (Jedlicska 1882: 65-66). Zameranie sa na tému vody motivuje preskúmať túto legendu, pestovanú minimálne od 19. storočia v troch verziách, metódou denodochronologickej analýzy. Tá umožní základnú orientáciu postavenú na exaktnom základe, vďaka ktorej sa tento zbierkový predmet môže stať po následnom reštaurovaní dočasnou súčasťou hradnej expozície, v priestoroch dnešnej rytierskej sály zameranej na vojenskú históriu rodu Pálffy.

Od vody nevyhnutnej pre život, cez vodu hospodárskej prosperity či cez riečne vody vojenské možno zamerať pozornosť na obdobie 17. storočia. Voda vo vzťahu k Červenému Kameňu dostáva v tom čase význam suverénne najväčší a zároveň sa mení charakter tohto vzťahu. V období baroka môžeme jednoznačne tvrdiť, že voda zohráva pre hrad predovšetkým úlohu estetickú. Na hrad Červený Kameň prichádza na objednávku Mikuláša IV. Pálffyho cisársky architekt Filiberto Luchesse, pod vedením ktorého sa interiéry hradu obohacujú o honosnú freskovú a štukovú výzdobu. Voda má pre túto prestavbu význam hneď z niekoľkých dôvodov. Ide predovšetkým o novovybudovanú *salu terrenu*, ktorá využíva dažďovú vodu zbieranú v zásobníku nad miestnosťou a vpúšťa ju do miestnosti prostredníctvom maskarónov na stenách. Steny sú zdobené morskými ulitami a kúskami skla tak, aby vyvolávali dojem vlhkosti, podlaha je vyskladaná z riečnych kamienkov. V zadnej časti miestnosti sa nachádza umelá grotta s vodotryskami a fontánou v strede. Taktiež fresky talianskeho freskára Carpofoora Tencallu sú do veľkej miery inšpirované vodným fenoménom. Vodný živel spája všetky krajinkárske motívy v *sale terrene* (koráb na rozbúrenom mori, riečne krajiny, Anjelský hrad v Ríme atď.), ale aj niekoľko fresiek v reprezentačných miestnostiach hradu (Agar s Izmaelom a anjel, Zuzana a starci, Kadmos zasial dračie zuby). K renováciám spojenými s prestavbou Mikuláša IV. patrí tiež novovybudovaná fontána so sochou jeleňa skákajúceho z kola, prístupnou práve zo *salu terreny*. Nezastupiteľné miesto v poznaní tejto problematiky má práca Jozefa Medveckého, ktorý poukázal na fenomén zvaný *Wasserkunst* v kontexte ranobarokových premien Červeného Kameňa v celej jeho šírke a zároveň naznačil možné smery ďalšieho bádania (Medvecký 2016).

Obdobie Mikuláša IV. Pálffyho prispieva do jednej už naznačenej témy spojenej s vodou otvára tiež celkom novú. Do už spomenutej témy vody a vojenskej histórie prispieva bitkou pri sv. Gottharde z roku 1664, ktorá nás dostáva k rieke Rába. Osmanská armáda zaznamenala v tejto dôležitej bitke prehru vďaka dobre zvolenej stratégii cisár-

¹ Výskum kolieskovej zámky, typologicky odkazujúcej aj na jeden z najvýznamnejších dunajských nálezov v uhorskej histórii, je živý, vedie ho kurátor zbierky zbraní, kovov a rôznych zbierkových predmetov Peter Rybárik.

skeho veliteľa francúzskeho pôvodu Raimunda Montecuccoliho, ktorý využil práve možnosti terénu, primárne danosti rieky. Pre dejiny hradu Červený Kameň má táto udalosť veľký význam – porážka osmanskej armády pri sv. Gottharde znamenala celkový obrat v štvrtjej rakúsko-tureckej vojne a podnietila tak Mikuláša IV. zrušiť zámer na zásadnú prestavbu Červeného Kameňa, ktorej stavebné plány zhotovil Jozef Priami. Na Bitku pri sv. Gottharde odkazuje pamätná „Gotthardská puška“, patriaca do zbierkového fondu SNM-MČK. Len nedávno zistená príslušnosť tejto pušky do väčšej série pamätných pušiek, spomínajúcich na rôzne významné bitky roztrúsené po strednej Európe, zvyšuje jej historickú hodnotu a vyvoláva výskumnú otázku na presnejšie poznanie charakteru tejto série (Rybárik 2024).

Samostatná téma, ktorú otvára obdobie Mikuláša IV., je otázka požiarov a ich vplyvov na súčasnú podobu hradu Červený Kameň. Požiar zasiahol hrad v roku 1620, neskôr v roku 1646, práve počas obdobia Mikuláša IV., a potom v rokoch 1703, 1705, 1710, 1785. Okrem veľkej témy vzťahu požiarov, ich ničivosti na jednej strane, ale zároveň produktívneho vplyvu na prestavby hradu na druhej strane, odkazujú na problematiku požiarov na Červenom Kameni záznamy dokazujúce prítomnosť hasičských striekačiek na hrade Červený Kameň už od 17. storočia (Bednáriková 2024).

Ohľadom posledných červenokamenských generácií rodu Pálffy sa otvára ďalšia dôležitá podtéma, doteraz s vodou nenaznačená, a to téma hygieny. Problematiku hygieny možno otvoriť prostredníctvom renesančných prevéto a následne presmerovať pozornosť až na kúpeľňu jedného z posledných obyvateľov hradu, Petra Pálffyho. Detailný pohľad do jej vnútra umožňuje jedna z mála zachovaných fotografií hradných interiérov ešte počas vlastníctva rodu Pálffy, a to fotografia bytu Petra Pálffyho, konkrétne salónu kombinovaného s pracovňou, na ktorej vidno kúpeľňu „škárovito“, len ako pozadie. Napriek tomu sa podarilo trojici výskumníkov Hupko, Janáčková a Tihányi (2012: 141-142) tento nenápadný pohľad do kúpeľne Petra Pálffyho interpretovať, čím umožnili ďalšie rozpracovanie témy hygiena v pálfyovskom rodovom sídle.

Ak sme sa cez fotografiu bytu Petra Pálffyho dostali k téme hygieny, žiada sa doplniť, že práve médium fotografie sprostredkúva ďalšie subtémy vo vzťahu k vode ako fenoménu. Či už sú to fotografie pálfyovskej rodiny plviacej sa na výlete po rieke Váh, alebo fotografie zachytávajúce polárnu výpravu na ostrov Jána Mayena (Hupko, Janáčková 2014), za osobnej účasti Hansa Wilczeka, otca Lucie Pálffyovej-Wilczekovej, ktorá je autorkou väčšiny fotiek zo zbierky archívnych materiálov Múzea Červený Kameň.

K možnostiam prezentácie vodného fenoménu v SNM-MČK patrí aj potenciálna realizácia výstavy v hradnej obrazárni, primárne určenej na dočasnú prezentáciu zbierkových predmetov uložených v depozitári obrazov. Z hľadiska priestorových možností hradnej obrazárne, členenej na tri hlavné miestnosti, pripadá v prípade témy voda do úvahy riešenie – krajinomaľby, žánrová maľba a voda v mytológii a náboženstve.

Poslednou subtémou vinúcou sa v dejinách hradu Červený Kameň naprieč storočiami je voda a jej prítomnosť v bezprostrednom okolí hradu. V tomto prípade pôjde

o prezentáciu absencie vody či o stopy vody.² K nim patria stopy bývalého vodného kanála vedúceho z odľahlej vápenky na vrchu Malé vápenné až k hradu, stopy dočasných rybníkov v anglickom parku pred vstupom do hradného areálu, zaniknuté cesty v okolí hradu, ktorých stopy sa dodnes zachovali vďaka ich neustálemu vymieňaniu dažďom (Neumann 2019: 33-36), či záhradné jazierko nachádzajúce sa v druhom predhradí hradného areálu.

Voda ako interpretácia

Len nevyhnutnou poznámkou na margo je konštatovanie, že voda je kľúčovou, existenčnou témou dnešnej spoločnosti. Dôležitejšou otázkou potom je, či sa má k téme vody vzťahovať typ inštitúcie zameranej na „*vývoj bytovej kultúry šľachty a meštianstva na Slovensku s dôrazom na umelecko-historický charakter zbierkových predmetov a dejiny hradu Červený Kameň*“ (Slovenské národné múzeum 2024). Odpovedať napomáha rozdelenie prezentačnej činnosti múzea na: A) prevádzku stálej expozície a B) tvorbu dočasného obsahu pomocou výstav, podujatí, vzdelávacích aktivít atď. Dočasný obsah nehodno vnímať ako nadprácu, naopak, je práve tým nástrojom múzejnej prezentácie, ktorý dokáže obohacovať jej jadro o pridané kontexty, revitalizovať základné poslanie múzea a zabezpečovať relevantnosť inštitúcie aj v jej aktuálnej kultúrno-spoločenskej situácii.

Rozhodujúcou otázkou sa v ďalšom slede javí, akým spôsobom. Akým spôsobom by bolo možné tému *voda*, so všetkým, s čím súvisí, vzťahovať ku kultúrnej inštitúcii typu SNM-MČK. Odpoveď môže uľahčovať poňatie múzea či kultúrnej pamiatky, ako priestoru, v ktorom zásadnú úlohu zohráva otázka interpretácie. Metodicky túto tendenciu vyjadruje nedávno vydaná metodika Národného památkového ústavu s názvom *Postupme si dále* (Jareš 2022), na ktorú sa v niekoľkých ďalších odsekoch budeme odvolávať:

„Interpretace se dá popsat jako schopnost vybírat z nepřeborného množství faktů jen ta podstatná a poslze je propojovat do hierarchických a logických celků, které dávají smysl (ať už budou mít podobu příběhu, chronologie, vývojové řady, analýzy apod.) a snaží se probudit v lidech zájem a přesvědčit je o tom, že prezentovaná věc si opravdu zasluhuje jejich pozornost“ (Jareš 2022: 64).

Ďalej sa dodáva, že hlavným zmyslom interpretačného plánovania je stanovenie spôsobu, ako vybranú tému „*štruktúrovať a hierarchizovať*“ (Jareš 2022: 66). Doplníme tieto poznámky o jeden komentár vychádzajúci z dejín interpretácie, reflektujúci jej filologické, neskôr hermeneutické, ale tiež modernistické zdroje (Horváth 2021). Interpretácia nie je autonómnou tvorivou činnosťou, vzťahuje sa k tomu, čo interpretuje, pričom problematický na interpretácii je práve spôsob vzťahovania sa k svojmu objektu. Jadrne by sme to mohli vyjadriť nasledovne: interpretácia je schopnosť povedať „to isté“, čo sa interpretuje, ale trochu, nie „príliš inak“.

Ak sa ťažisko interpretácie presúva pri tomto balansovaní na „príliš inak“,

² Tejto oblasti výskumu sa v súčasnosti v rámci SNM-MČK venuje predovšetkým kurátor zbierky obrazov Jozef Tihányi.

ide o nadinterpretáciu, ak sa presúva na „to isté“, ide o podinterpretáciu. V prípade tzv. interpretačného plánovania tak konštatujeme, vychádzajúc z metodiky *Postupme si dále* a tiež nášho vlastného komentára, že kľúčovú úlohu zohráva stanovenie hlavného posolania, ktoré význam prezentácie vzťahu medzi vodou ako fenoménom a SNM-MČK nebude zveličovať, no zároveň bude schopné presvedčivo formulovať jeho relevantnosť. O takéto poslanie sa pokúsime v závere tohto textu.

Voda ako príbeh

Dominantným nástrojom interpretačného plánovania sa pre nami preberanú metodiku stáva v ďalšom kroku *príbeh* (Jareš 2022: 73-88). Autori metodiky približujú príbeh ako svoj ťažiskový interpretačný nástroj, a to prostredníctvom klasických poetík, zameraných na výstavbu deja, konkrétne cez *Poetiku* Aristotela a predovšetkým na našo nadväzujúcu *Techniku drámy* nemeckého teoretika drámy z 19. storočia Gustava Freytaga. Záujem o príbeh s odvolaním sa na klasické poetiky je vzhľadom na ich vplyv pochopiteľný.³ Napriek tomu otázkou na mieste je, do akej miery je vďaka tomu príbeh ako spôsob interpretácie sveta univerzálne platný a kľúčový aj v múzejnej prezentácii. Konkrétne, či aj spôsob štruktúrovania tém prezentovaný v prvej časti tohto príspevku má mať povahu príbehu v zmysle „od stredovekej studne až do kúpeľne Petra Pálffyho“, s akcentom na príbehovosť, teda kauzálne, príčinnno-súvislostné väzby medzi jednotlivými subtémami. Ako dôležitý komentár k tejto otázke vnímame tvrdenie Jana Doláka: „*Muzejnĭj prezentační jazyk má vlastní ‚slovníkovou zásobu‘ – prostor, předmĕty, texty, grafy, barvy, zvuky, světla, pohyby. Produktem výstavnĭho jazyka není ani tak próza, jako spĭše přerývaný staccato text, esej, či fragmetnárnĭ prezentace*“ (Dolák 2020: 115).

Prostredníctvom niektorých kľúčových pojmov môžeme rozvinúť Dolákovu „kritiku prózy v múzeu“, teda kauzálne-naratívnej štruktúry rozprávania, v oblasti múzejnej prezentácie. Ťažiskovou jednotkou narativity je zápleтка (Ricoeur 2001), ktorej konkrétnym literárnym vyjadrením je zas dialóg (dvoch protichodných, teda zapletajúcich sa stanovísk). Dialóg tu pritom, v praktickom slova zmysle, nemožno vnímať zjednoteným spôsobom, a teda že by sa prezentácia témy vody mala odohrávať v dialógu s návštevníkom (hoci sa to nevyklučuje). Ide tu, len zopakujeme, o štruktúru prezentácie témy. Príhodné je v tomto kontexte pripomenúť štúdiu Jana Mukařovského o dialógu a prízvukovať koncept dialogickosti, hoci aj jednej rozvinutej vety, v ktorej však cítiť prítomnosť minimálne dvoch súperiacich stanovísk (Mukařovský 1940). V takom prípade aj monológ lektora (rovnako ako monológ herca v monodráme), môže byť dialogický, prostredníctvom jeho vlastného prejavu, v ktorom implikuje dve protikladné tendencie, doťahujúc ich až do momentu, v ktorom nedokážu paralelne existovať a jedna z nich víťazí nad druhou. Pátra po pravde, príbeh dospieva k záveru a dosahuje určitý účinok. Také je poňatie dialogickosti principiálne zakladajúcej príbeh či už v poňatí Aristotelovej

³ Na Aristotela sa odvoláva aj jeden z hlavných predstaviteľov tzv. *narrativ turn*, existenciálny filozof Paul Ricoeur, ktorý považuje budovanie zápletky vo svojej niekoľkokvázkovej publikácii, v češtine preloženej ako *Čas a vyprávĕní*, za základný spôsob porozumenia svetu (Ricoeur 2001; Ricoeur 2002; Ricoeur 2008). Z inej, praktickej strany, z pohľadu filmovej scenáristiky, nadväzuje na Aristotela a Freytaga aj Syd Field so svojou „bibliou“ scenáristiky z konca 70. rokov, do češtiny preloženej ako *Jak napsat dobrý scénář* (Field 2007).

či Freytagovej poetiky. Podnetné môže byť v tomto momente postaviť proti konceptu dialógu koncept konverzácie tak, ako ho opisuje Adam Bžoch: „*Aforisticky by sme mohli povedať, že kým v dialógu je želaným cieľom dosiahnutie pravdy, v konverzácii ide najmä o pointu a pointa, alebo rad point nevedie k poznávaniu objektívneho predmetu, ale v prvom rade k utužovaniu sociálneho spojiva medzi hovoriacimi osobami*“ (Bžoch 2023: 13).

V tvrdení Adama Bžocha by sa mohlo javiť zarážajúce a nepriechodné zavrnutie „dosiahnutia pravdy“ a jeho nahradenie „radom point“. Môžeme sa však rovnako zamyslieť, či práve takáto zmena účelu nezodpovedá povahe múzejnej prezentácie a faktu, že v prípade múzea určeného verejnosti sa pohybujeme v rámci trávenia voľného času. V odvolaní sa na Bžochovo vyjadrenie je tiež možné položiť si otázku, nakoľko má ísť v prípade prezentácie pamiatky a jej zbierky o dosiahnutie pravdy v ideálnom, platónsky dialogickom slova zmysle, a nakoľko by v prípade múzejnej prezentácie mohla nachádzať svoje miesto tiež naznačená predstava „utužovania sociálneho spojiva“. Predtým, ako sa rozplynieme v predstave prezentácie pamiatky, ako neviazanej konverzácie s návštevníkmi, treba pripomenúť náš zámer, a to hľadanie podôb interpretácie, ako štruktúry prezentácie, teda spôsobu prepájania tém do hierarchického a logického celku. Podstatné je pritom skúmať pravidlá konverzácie v opozícii k pravidlám dialógu. Ak je príbeh prostredníctvom svojej inherentnej dialogickosti budovaný na princípoch kauzality, konverzáciu rozvíja Bžoch v nadväznosti na Jana Mukašovského ako „*reťazec významových zvrátov, pod ktorým sa chápe sériový charakter plynulých alebo náhlych zmien tém rozhovoru, teda akési výhybky, ktoré menia tematický tok komunikácie. Významové zvraty majú v praxi za úlohu udržiavať dynamiku rozhovoru vďaka spontánnej vzájomnej interakcii na základe asociácií*“ (Bžoch 2023: 27).

K alternatíve konverzatívnosti, stojacej oproti dialogickosti, pridajme aj protipojem voči samotnej naratívosti. Oným kontrapojmom je enunciatívnosť, ako „výpoveď o našom nevedomí“, ktorú v slovenskej literárnej vede s veľkými ambíciami rozpracováva Peter Zajac: „*Na rozdiel od súčasnej predstavy, absolutizujúcej naratívy ako spôsoby rozprávania o najrozmanitejších formách diania, ktoré sa transformujú na udalosti, senzácie a prozaické narácie, podľa ktorej existujú fakticky len naratívy, a vedľa nich niečo iné, a medzi iným aj poézia, som presvedčený, že východiskom a základom estetiky vnímania nie sú narácia a naratívy, ale enunciacie a enunciatívy a že medzi nimi a naratívami existuje síce komplementárny, ale asymetrický vzťah asi ako medzi podmetom a prísudkom, stavom a dianím, dianím v mysli a elementárnym pohybom tela, výsledkom ktorého je zmena polohy ako prvotná udalosť, orientujúca človeka vo svete vecí a vymedzujúca sa voči nemu, takže človek prestáva byť s vecami a začína byť oproti veciam*“ (Zajac 2020: 410).

Voda ako snívanie

Vyššie načrtnuté kategórie konverzatívnosti a asociatívnosti (Bžoch), ale aj enunciatívnosti a nevedomia (Zajac), nás privádzajú k jednému z ďalších príkladov a inšpirácií

pre nelineárne štruktúrovanie rozprávania o vode, ktorým je publikácia *Voda a sny* od francúzskeho filozofa vedy a epistemológa Gastona Bachelarda. Bachelard, predstaviteľ neoracionalizmu, je alternatívou k tvrdeniu, že človek si na svete rozumie bytostne cez príbeh. Inšpirovaný spočiatku psychoanalýzou, neskôr fenomenológiou, definuje oblasť tzv. bdelého snenia, predstavuje si ju ako vedomú schopnosť imaginácie, ktorá stojí medzi nevedomým, nočným snívaním o svete a racionálnym, denným výkladom sveta. Analyzuje túto medziúroveň prostredníctvom literatúry, primárne poézie, v ktorej ona nachádza svoje vyjadrenie. Filozof Anton Vydra, ktorý revitalizuje odkaz Gastona Bachelarda v súčasnosti v slovenskom kontexte, zdôrazňuje jeden moment Bachelardovej koncepcie, podstatný vo vzťahu k našim úvahám viažucim sa k Múzeu Červený Kameň ako k pamäťovej inštitúcii. Ide o poňatie Bachelardovej bdelej imaginácie ako založenej na „afektívnej pamäti“, ktorá nie je spomínaním na faktickú minulosť, ale intímny prežívaním materiálnosti a živelnosti, hoci cudzích skúseností (Vydra 2012).

V nadväznosti na letmo naznačené uvažovanie Bachelarda si možno položiť otázku, či by nás táto téma mala zaujímať vo vzťahu k múzeu. Otázky sa dotýka už spomenutý Jan Dolák v súvislosti s tzv. kritickou muzeológiou, keď tvrdí, že *„připustit volnou míru imaginaci o životě neolitického rolníka či o životě třetihorní želvy by bylo naprostou rezignací na vědu jako takovou“* (Dolák 2020: 138). Na druhej strane upozorňuje, v pozitívnom vyznení, aj na poňatie múzea ako na „krajinu snění – dreamland“: *„Do muzeí přicházejí návštěvníci a nějak (ne)přijímají muzejní komunikační akty. Otázkami asociací návštěvníků se zabývalo více autorů. Ony řetězce asociací a konotací jsou někdy označovány za krajinu snění, – dreamland (van Mensch)“* (Dolák 2020: 115).

Otázka znie: má nejaký zmysel zaoberať sa snením návštevníka múzea? Zaujímať sa o to, čo si návštevníci o histórii iracionálne predstavujú, ako vyzerajú ich imaginácie, s ktorými do múzea prichádzajú? Rozhodnutie na tomto mieste pravdepodobne spočíva v tom, akú úlohu prisudzujeme onej neracionálnej podstate návštevníka vo vzťahu k jeho potenciálnemu osvojeniu si určitého poznania. Bachelardov český prekladateľ Jaroslav Hrdlička poukazuje v tejto súvislosti na to, že k *„úvahám o živlech, jak řečeno, dospěl Bachelard od své epistemologie. Při studiu protovědeckých a vědeckých textů ze 17. a 18. století narážel na obrazné pasáže, které interpretoval jako překážky racionálního myšlení. ... Později si Bachelard opakovaně kladl otázku po hodnotě těchto obrazů, která nemohla být jen negativní, jak by se zdálo vědeckému myšlení“* (Hrdlička 2011). Rovnako tak holandský muzeológ van Mensch poukazuje na to, že *„každý muzejní předmět je součástí ‚říše snů‘, pozastavení reality. Pokud se návštěvník chce stát součástí této říše snů, musí přijmout soudy a interpretace, které ho tvoří“* (van Mensch 1988: 103). Van Menschovo tvrdenie je pre nás pozoruhodné aj preto, že prepája poňatie múzea ako „říše snov“ práve s otázkou interpretácie.

Aký je teda asociatívny potenciál vody ako fenoménu, s ktorým môže teoreticky prichádzať tiež návštevník na Červený Kameň? Napriek tomu, že Bachelard vo svojej štúdii hovorí aj o besniacom oceáne Victora Huga, o ťažkých vodách Edgara Alana

Poea či o Cháronovej rieke smrti, v celkovom vyznení zdôrazňuje pri vodnom elemente predovšetkým jeho pozitívne konotácie. Hovorí o tom, že „svet na hladine je triumfom pokoja. Nádherný výtvor, ktorý vyžaduje nečinnosť...“, že „adjektívom vody je práve sviežosť“, hovorí o „smejúcich sa vodách, ironických potokoch, veselo rachotiacich vodopádoch“, o tom, že voda „je presýtená všetkými farbami, všetkými chuťami, všetkými vôňami“, o tom, že „zo všetkých štyroch základných prvkov môže len voda kolísať“, že „slastné húpanie loďky napodobňuje nejasné myšlienky, ktoré poletujú v duši“ a tiež o tom, ako „voda zmierňuje bolesť, je mierna, jemná“ (Bachelard 1997: 176-184).

Skúsme tiež vzťahnúť Bachelardove pozorovania k témam červenokamenskej vody: Vo vzťahu k studni, ktorej v dejinách hradu nepoznáme začiatok, sa dostáva do popredia potreba poznať „prameň“, pretože „obraznosť neberie na zreteľ prítoky“. Vojenská história meniaci sviežosť vody na rieky smrti, je zvlášť účinná, ak ju interpretujeme ako náhlu transformáciu „látky, ktorú pijeme, v látku, ktorá pije“. Pri *sale terrene* možno hovoriť o vode ako o „smiechu, ktorý je detským jazykom prírody“, čo zvláštnym spôsobom prepája Medveckého dve definície ranobarokovej prestavby hradu, ako prestavby zameranej na *Wasserkunst* a zároveň na detské motívy. Načrtnutá otázka požiarov sa môže javiť ako zvlášť pôsobivá, ak zoberieme na zreteľ, že „voda a oheň predstavujú možno jedinú naozajstnú podstatnú kontradikciu.“ Ak má byť jednou z tém tiež návštevnícky taká obľúbená otázka hygieny, môžeme vo vzťahu k Bachelardovým analýzám poetiky vody pridať komentár: „Ako keby u človeka existovala nejaká prirodzená, absolútna hygiena!?“ Pri polárnych výpravách k „nepriateľskej slanej vode“ sa obohacujúco vyjavuje Bachelardova otázka: „*Nebola smrť prvým moreplavcom? Nebola rakva pustená na more, pustená po prúde ešte pred tým, než sa živí sami zverili vlnám?*“ (Bachelard 1997: 89).

Bližiac sa k záveru len konštatujeme, že naše uvažovanie nechceme v tejto chvíli uzatvárať stanovením absolútnych pravidiel a postupov. Nechceme nahradiť rozprávanie príbehov v múzeách recitovaním poézie. Rovnako sa pred návštevníka nemusia dostať v konkrétnej múzejnej prezentácii žiadne filozofické úvahy či citácie Bachelarda. Pokúsili sme sa poukázať len na to, že nie každá múzejná prezentácia musí byť príbehom. Na to, že náš jazyk, okrem toho, že je naratívny, je tiež enunciatívny, teda obrazný, či, ako by povedali iní autori, zo svojej povahy metaforický (Lakoff, Johnson 2024). Závisí to od témy. Pokiaľ životu vybraného šľachtica či šľachtickej je adekvátne rozumieť naratívne, práve k fenoménu vody a jeho miestu v dejinách hradu sa môže javiť alternatívny prístup, postavený na asociatívnom prepájaní významov. Teoretické východiská a hranice komunikačných rámcov „alternatívneho prístupu“ sme sa snažili vymedziť práve v tejto štúdii. V ďalšom slede bude potrebné rozpracovať naznačené rámce do detailov, metodicky, vo vzťahu ku konkrétnym prezentačným aktivitám múzea.⁴

⁴ Je potrebné podotknúť, že hoci sme v tomto príspevku polemicky reagovali na naratívne riešenie interpretačného plánovania metodiky *Postupme si dále*, tá cieľila svoje zámery s príbehom primárne do vytvorenia sylabu pre sprievodcov. My riešime otázku štruktúry a logiky textu nad rámec sprievodcovskej činnosti, vo vzťahu k dočasnému obsahu prezentačnej časti múzea. Za text tak môžeme považovať skôr vyšší významový celok, dramaturgicko-prezentačnú koncepciu, ktorá sa v konečnom dôsledku pretavuje do programového riešenia popularizačných a kultúrnych podujatí, do scénárov dočasných vzdelávacích programov, do libreta dočasnej výstavy atď.

Záver

Celkom na záver sa pokúsme naše uvažovanie, ktoré stojí na začiatku viacročného projektu, uzavrieť hlavným poslaním. V prípade SNM-MČK a témy roka *voda*, môže znieť nasledovne: Voda je aktuálnou, globálnou témou súčasnej spoločnosti. Ale tiež nadčasovou, existenčnou témou spojenou s človekom bytostne. Vzťah človeka k vode formujú jeho poznatky i predstavy. Tie sa nevytvárajú len pod vplyvom prognóz budúcnosti, formuje ich tiež naša minulosť. Oba horizonty splývajú v presvedčení, že voda v budúcnosti nebude, tak ako v minulosti nebola, pre človeka samozrejmosťou. Lokálne dejiny hradu Červený Kameň, jeho expozícia a vybrané zbierkové predmety ponúkajú spleť tém, tvoriacich pluralitný obraz toho, na čom všetkom sa táto nesa-mozrejmosť vody podpisuje. Dobre zvolená prezentácia týchto tém, či už naratívna alebo asociatívna, dialogická alebo konverzačná, zameraná na pravdu či na pointu, je možnosťou pre návštevníkov, aby sa v kontakte s témou vody cítili na hrade Červený Kameň zmysluplne.

Zoznam použitých zdrojov

- Bachelard, G. (1997). *Voda a sny. Esej o obraznosti hmoty*. Praha: Mladá fronta.
- Bednáriková, M. (2024). *Výzbroj a ochranný výstroj ako súčasť vybavenia Hradu Červený Kameň v období rokov 1661-1799*. Bakalárska práca. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.
- Bžoch, A. (2024). *Konverzácia a európska literatúra*. Bratislava: Európa.
- Dangl, V. (2005). *Bitky a bojiská v našich dejinách I*. Bratislava: Perfekt.
- Dolák, J. (2020). *Teoretická podstata muzeologie*. Brno: Technické muzeum v Brně.
- Horváth, T. (2021). *Interpretácia, naratív, reprezentácia*. Bratislava: VEDA.
- Hrdlička, J. (2011). „Jako by se zrak stal hmotou...“(Gaston Bachelard a Yves Bonnefoy o živlech). Dostupné na: <https://www.svetovka.cz/2011/09/09-2011-esej/>
- Hupko, D., Janáčková, I. (2014). Aristokrat s povestou liberála. Niekoľko poznámok k životu grófa Jána Nepomuka Wilczeka (1837–1922). *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, 28(2), 30-48.
- Hupko, D., Janáčková, I., Tihányi, J. (2012). *Koniec starých čias. Poslední Pálffyovci na hrade Červený Kameň 1848 – 1948*. Komárno: Vydavateľstvo KT.
- Jareš, J. (Ed.). (2022). *Postupme si dále! 1. Rozvíjíme tradici aneb od výkladu k interpretaci. Metodika průvodcovské činnosti v historických interiérech a exteriérech*. Praha: Národní památkový ústav.
- Jedlicska, P. (1882). *Kiskárpáti emlékek: hely és művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest: Hunyadi Mátyás Intézet.
- Kovács, S. T. (1994). A kopaszi-zátonyi fegyverek. *Folia Archaeologica*, 43, 251-275.

Medvecký, J. (2013). *Anjelský hrad v Karpatoch. Carpoforo Tencalla a ranobaroková výzdoba hradu Červený Kameň*. Bratislava: Societas historiae artium a Ústav dejín umenia SAV.

Mukařovský, J. (1940). Dialog a monolog. *Listy filologické/Folia philologica*, 67(1), 139-160.

Neumann, M. (2016). Rybnikárstvo na červenokamenskom panstve počas 16. – 19. storočia. *Historika*, 5(1), 19-23.

Neumann, M. (2019). Zaniknuté cesty v okolí hradu Červený Kameň. *Historika*, 8(1), 33-36.

Ricoeur, P. (2001). *Čas a vyprávění I*. Praha: Oikoymenh.

Ricoeur, P. (2002). *Čas a vyprávění II*. Praha: Oikoymenh.

Ricoeur, P. (2008). *Čas a vyprávění III*. Praha: Oikoymenh.

Rybárik, P. (2024). Gotthardská puška. *Střelecká revue*, 55(10), 52-53.

Slovenské národné múzeum. Poslanie a história múzea. Dostupné na: <https://www.snm.sk/muzea-snm/muzeum-cervený-kamen/muzeum-cervený-kamen/o-muzeu>

Tibenský, J. (1998). *Poctivá obec budmerická. Starodávna história*. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Rak Budmerice.

Tibenský, M. (2011). *Červenokamenské panstvo v stredoveku*. Trnava: Trnavská univerzita.

Van Mensch, P. (1988). Strukturalni pristup muzeologiji. *Informatica Museologica*, 19(1-2), 99-103.

Vydra, A. (2012). *Gaston Bachelard a filozofia pohľadu*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.

Zajac, P. (2020). *Od estetiky k poetike chvenia*. Bratislava: VEDA.

Vodný mlyn Bohunice ako múzejná expozícia (vývoj, súčasnosť a perspektívy)

Matúš Martinák, Adam Uhnák

Abstract

Bohunice watermill as a museum exhibition (development, present and perspectives)

The presented paper aims to present the development of the cultural monument Watermill Bohunice as a technical monument and museum exhibition. The analysis of the development includes the origin and later forms of the mill and its technological equipment, it does not forget the period of inclusion of the object on the List of Cultural Monuments and the associated monument restoration already in the administration of the Tekov Museum in Levice. In the following parts of the text, the monument is considered in the context of museum presentation. Since 1978, when the watermill was opened to the public as an extended museum exhibition, the presentation of the space has changed under the influence of several currents of opinion. Their context reflected to a large extent the current trends at that time, as well as the problems and shortcomings of Slovak museology. The presentation of the Bohunice Watermill as a museum exhibition brings in the time horizon of 46 years a lot of experience with the management of the displaced exhibition and reveals possible alternative social and cultural contents that interfere with the real image of the presented monument. The authors reflect on the forms and content of the symbols presented and present possible contexts for the use of the Bohunice Watermill in new museum perspectives.

Keywords: watermill, Bohunice, reconstruction, museum exhibition, strategy

Kľúčové slová: vodný mlyn, Bohunice, rekonštrukcia, múzejná výstava, stratégia

Kontakt

PhDr. Matúš Martinák, PhD., Tekovské múzeum v Leviciach, Sv. Michala 40, 934 69 Levice, e-mail: matus.martinak@muzeumlevice.sk

Mgr. Adam Uhnák, PhD., Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, FF Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Námestie J. Herdu č. 2, 917 01 Trnava, e-mail: adam.uhnak@ucm.sk, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6672-1682>

Na území chotára Bohuníc, ktoré sú situované pod južnými výbežkami Štiavnických vrchov v blízkosti niekdajšieho slobodného kráľovského banského mesta Pukanec, stál najstarší mlyn už v druhej polovici 17. storočia. Bohunice sa postupne stali jednou z najvýznamnejších mlynárskych lokalít v okolí. Na horskom potoku Sikenica tu stálo už v 18. storočí šesť mlynov (Keresteš 2013: 49). Existencia niektorých z nich pretrvala až do zániku mlynárskych živností v polovici 20. storočia.

Jeden z nich, tzv. Turčanov vodný mlyn v Štampošskej doline, bol v rokoch 1978 – 1979 sprístupnený verejnosti ako vysunutá expozícia Tekovského múzea v Leviciach. Príspevok sa na základe už známych informácií, ale aj nových poznatkov, zaoberá jeho stavebným vývojom, podobou a doposiaľ takmer nepovšimnutým priebehom vzniku pamiatkovej ochrany a stavebnej obnovy. V jeho ďalšej časti venujeme pozornosť využívaniu kultúrnej pamiatky ako vysunutej expozície Tekovského múzea v Leviciach v kontexte udržiavania jej autentického obsahu.

Vznik mlyna a jeho najstaršia podoba

Stavbu mlyna v polovici 18. storočia (vtedy známeho ako Péliovského) pripisuje historik Peter Keresteš šľachticovi Štefanovi Pélimu-Naďovi (Keresteš 2013: 50).¹ Pre výstavbu vybrali miesto na pravom brehu Sikenice, severne od obce Bohunice, v Štampošskej doline. Mlynský objekt je aj s mlynským náhonom zobrazený na 1. vojenskom mapovaní z rokov 1782 až 1784, ktoré ho zachytáva spolu s ďalším, po toku Sikenice nižšie situovaným mlynom.

Obdĺžniková hmota najstaršieho prízemného mlynskeho objektu z polovice 18. storočia, orientovaná dlhšou osou sever – juh, postaveného z lomového kameňa a tehly spájaných vápennou maltou sa z väčšej časti zachovala dodnes. Predpokladáme, že už v tomto období mohol mať mlyn valbovú strechu, akú mal podľa fotografie ešte v roku 1942.

Pri opise predpokladanej pôvodnej dispozície budeme vychádzať z výskumu Jána Hanušina, ktorý za pôvodný stav pokladal situáciu zachovanú do roku 1910 (Hanušín 1977: 36-38). Južná časť dispozície bola obytná – na východe bola izba presvetlená oknami z juhu a východu. Prístupná bola vstupom z pitvora po schodíkoch, keďže úroveň podlahy bola vyššie ako v ostatných miestnostiach. Na západnej strane sa nachádzala komora, ktorá mohla byť prístupná z exteriéru alebo vedľa situovanej čiernej kuchyne. Hlavný vstup do mlyna viedol cez kamenný (?) polkruhový portál na východnej fasáde do priestoru pitvora. Čierna kuchyňa s otvoreným ohniskom, klenbou a komínom sa nachádzala vedľa pitvora na západnej strane a smerom do jeho priestoru bola voľne otvorená.

Z kuchyne sa severným vstupom s drevenou pravouhlou zárubňou dalo dostať do obdĺžnikovej miestnosti. Tá vybiehala do priestoru mlynice a podľa informácií posled-

¹ Už Ján Hanušín, vtedajší popredný odborník na mlyny na Slovensku, v roku 1977 na základe ním rekonštruovanej pôvodnej dispozície, stavebného materiálu a poropcií dnešnej stavby prisdzoval výstavbu mlyna zemepánovi a to niekedy v druhej polovici 18. storočia (bližšie pozri: Hanušín 1977: 28, 36).

ného mlynára Pavla Turčana pôvodne slúžila ako pálenica. Svetlá výška miestnosti bola pôvodne vyššia ako dnes. Dokladá to dodnes viditeľná situácia v podkroví so zachovanými vrstvami viacerých omietok zabiehajúcimi až nad úroveň neskoršieho dreveného stropu miestnosti. Jedna z vrstiev pod omietkou s bielym vápenným náterom je začmudená, čo podporuje hypotézu J. Hanušina o niekdajšej existencii dymovodu (Hanušín 1977: 37). Pálenica bola presvetlená (či skôr prevetrávaná) malým okienkom zo západu. V severnom a východnom múre sa dodnes zachovali zrejme primárne niky so zošikmenými špaletami a segmentovými záklenkami. Ich pôvodnú funkciu bude môcť v budúcnosti preveriť až sondážny výskum.

Strednú časť dispozície mlyna tvorila mlynica, do ktorej priestoru vybiehala v juhozápadnom kúte spomenutá hmota pálenice. Podlaha mlynice bola o niekoľko schodiskových stupňov nižšie ako v pitvore, s ktorým bola prepojená voľným prechodom. Druhým vstupom v západnom múre, o ktorom predpokladáme, že pochádza z tejto stavebnej etapy, sa vchádzalo z exteriéru na mlynsku stolicu pri doprave meliva a obsluhu stavidiel (Hanušín 1977: 25, 37). Zrejme z tohto obdobia sa dodnes zachovala aj časť mlynskeho lešenia s podlahou.² Tri predné svorové stĺpy majú v hornej aj dolnej časti vypuklú profiláciu lemovanú pásikmi, vlnovkami a nechťikmi (Števíková 1979: s. p.).

Na severnom konci dispozície sa nachádzala kolesovňa, prístupná vstupom s drevenou zárubňou z východu, s hlinenou podlahou a kolesovou jamou. Zachované dve pravouhlé valové okná v múre medzi mlynicou a kolesovňou, z toho jedno neskôr zamurované, dokladajú zrejme už v tomto období existenciu dvoch vodných kolies na horný náhon. Zatiaľ čo v západnom múre sa nachádzal otvor, ktorého pôvodnú podobu kvôli neskoršej úprave múru nepoznáme a slúžil na uloženie žľabu privádzajúceho vodu, vo východnom múre sa dodnes zachoval v dolnej úrovni pravouhlý otvor s dreveným prekladom na odvedenie vody do odpadového jarku a v hornej úrovni polkruhový otvor slúžiaci na vyvedenie jalového žľabu (Hanušín 1977: 28).

Podobu najstaršieho mlynskeho náhonu síce zatiaľ bližšie nepoznáme, no spomínané 1. vojenské mapovanie dokladá, že jeho trasa sa menila len minimálne. Voda bola do náhonu odrazená haťou v Sikenici takmer 300 m powyše mlyna na severe. Po približne 120 m trasu náhonu križoval pravostranný prítok Sikenice. Predpokladáme, že už v tomto období ho tu preklenoval drevený doskový žľab tak, ako to bolo aj v neskoršom období.³

Trasy pôvodných prístupových ciest ku mlynu sú dobre rekonštruovateľné najmä na základe vojenských mapovaní a katastrálnych máp. V rokoch 1782 až 1784 bol mlyn prístupný z cesty vedúcej severovýchodne ponad Pukanec, no najmä z hlavnej cesty v Štampoške doline. 2. vojenské mapovanie z roku 1843 zobrazuje z Pukanca novú trasu poľnej cesty. Viedla od severovýchodného okraja intravilánu lúkami a pasienkami juhovýchodne a východne až k západnému okraju Štampoške doliny tesne nad mlyn.⁴

² Túto možnosť nedávno pripustil architekt Peter Nižňanský (2023a: 1).

³ Žľab ako súčasť náhonu opisuje J. Hanušín (bližšie pozri: Hanušín 1977: 27-28).

⁴ Mlyn je na 2. vojenskom mapovaní z roku 1843 označený ako *Pilího Mlyn*.

Svahom tu šikmo schádzala dodnes dobre zreteľným cestným úvozom⁵ do doliny a ob-
táčajúc sa z juhu okolo mlyna prekonala dreveným mostíkom najskôr odpadový jarok
a potom tok Sikenice, pričom sa následne napojila na cestu v Štampošskej doline.

Mlyn v 19. a prvej polovici 20. storočia

Počas prvej štvrtiny 19. storočia prešiel mlyn do vlastníctva Ňáriovcov, ktorým patril
podľa pozemkovej knihy ešte aj v roku 1868 a bol označovaný ako Horný Ňáriovský
mlyn. V druhej polovici 19. storočia mlyn získala rodina Hajdamárovcov (Keresteš 2013:
50). Na rozdiel od iných vodných mlynov v Bohuniciach sa spis, ktorý by nám priniesol
podrobné technické informácie o mlyne a náhone z tohto obdobia, v tzv. vodnej knihe
nenachádza (Bešinová 2010: 115, pozn. 11).

J. Hanušin predpokladal v staršom období v blízkosti mlyna existenciu maštale, kôlne aj
stodoly (Hanušín 1977: 35). Komasačná mapa z roku 1868 síce žiadny objekt v blízkosti
mlyna nezobrazuje (Bátovská 2013: I. predsádka), no mimoriadne presná a hodnoverná
katastrálna mapa z roku 1871 dokladá existenciu murovanej obdĺžnikovej (a azda hos-
podárskej) stavby južne od mlyna, približne na mieste dnešnej stodoly.⁶ Zmieňované
mapové podklady zároveň dokladajú trasu mlynského náhonu, odpadového jarku
a toku Sikenice.

Začiatkom alebo v polovici 19. storočia predpokladal J. Hanušin zánik pánice
a prestavbu miestnosti na tzv. pivnicu s dreveným trámovým stropom (Hanušín 1977:
38).

V roku 1909 odkúpil mlyn Pavel Turčan s manželkou Máriou (Bešinová 2010: 115).
Ten po roku 1910 vykonal na objekte viacero úprav. Zrušil dvojicu vodných kolies a na-
hradil ich jedným novým s priemerom 4,64 m, rovnako zrušil dve palečné kolesá a na-
hradil ich jedným väčším s liatinovým vencom, zrušil kameňové zloženie a inštaloval
jednu Ganzovu ryhovanú stolicu, zrušil pytlivé osievanie a zriadil remenicový pohon
kameňa namiesto ozubeného a inštaloval lúpačku a výťahy (Hanušín 1977: 38).

Komora v juhozápadnom kúte dispozície bola v roku 1927 prerobená na maštal.
Aké stavebné zmeny to prinieslo, môže v budúcnosti ozrejmiť až sondážny výskum.
Predpokladáme však, že mohlo minimálne dôjsť k úprave vstupu z exteriéru.

Po smrti svojho otca získava po roku 1935 mlyn Pavel Turčan s manželkou Annou. Oko-
lo roku 1938 vykonal v obytnej časti viacero zmien. Zrušili čiernu kuchyňu a vstavaním
murovanej priečky z východu tu vytvorili špajzu s novým trámovým stropom. Niekdajší
pitvor premenili na kuchyňu s novým murovaným sporákom a postavili nový komín.
Mlynské zariadenie dostalo druhú valcovú stolicu z roku 1910, pribudli zásobníky obilia
v podkroví, skompletizovali výťahy a inštalovali dynamo na výrobu elektriny pre vlastnú
spotrebu (Hanušín 1977: 38-39).

⁵ Úvoz má v súčasnosti značne vymyté dno a pri väčších zrážkach slúži ako odtokový jarok.

⁶ Ústredný archív geodézie, kartografie a katastra SR, Pôvodná katastrálna mapa, sign. Ho 20, nomenkl. ZS III 20 df. Mapa z roku 1871 bola reambulovaná v roku 1934 a spomínaný hospodársky objekt už nezachytávala. Pred rokom 1934 tak musel objekt zaniknúť.

Z posledného funkčného obdobia mlyna poznáme aj bližší opis vodného náhonu. Voda bola do neho zo Sikenice odrazená haťou zrubovej konštrukcie výšky 1,5 m a šírky 10 m. Náhon po krátkom úseku križoval tok pravostranného prítoku Sikenice a prekonával ho došteným žlabom dlhým 5 m. Spád náhonu bol 5,4 m. Pri západnom múre kolesovne sa potom prudko zalomil a končil sa betónovým prahom so stavidlom. Voda od neho ústila do kolesovne užším žlabom na koleso, širším bola zase odvádzaná jalová voda vedľa kolesa (Hanušín 1977: 28-29).

Počas druhej svetovej vojny obsadili mlyn na celé tri mesiace Nemci. Zároveň sa tiež nachádzal v miestach, ktoré boli ohrozované paľbou zo sovietskych línii. Jedna zo striel vybuchla raz večer aj priamo v prednej izbe, kde sa práve nachádzali Nemci (Bešinová, Bátovská 2013: 103).

S týmito udalosťami sa spája prestavba uskutočnená v roku 1946, a to s ohľadom na rozsah škôd. Takmer celý východný obvodový múr v obytnej časti bol odstránený a nanovo vymurovaný. Predná izba a kuchyňa zároveň dostali na východe dvojicu väčších pravouhlých okien a nové trámové stropy. Do obytnej časti – kuchyne bol z dvora vytvorený nový pravouhlý vstup s obložkovou zárubňou, ktorý nahradil pôvodný polkruhový vstupný portál. Staršie južnejšie situované okno mlynice pozmenili na vstup s obdobnou obložkovou zárubňou. Z vnútornej strany však naďalej ponechali záklenok pôvodného okna. Zmena výrazu sa dotkla aj ostatnej časti východnej fasády. Zatiaľ čo obytná časť mala fasádu ružovej farebnosti so sivým soklom, mlynica modrú. Južná a severná fasáda kolesovne si naďalej ponechala režné murivo s fragmentami starších omietok. Pred južnou a východnou fasádou vytvorili betónový chodník.

V rozsiahlej miere bola pozmenená strecha. Obytná časť a mlynica dostali nové sedlové strechy s krovovou konštrukciou stojatej stolice a doskovými štítmami, ktoré boli značne vyššie ako pôvodná strecha nad mlynicou. Tej ostala zachovaná staršia krovová konštrukcia.

Úpravy v interiéri sa dotkli najmä zmeny nivelety podláh v jednotlivých miestnostiach. Podlahu v kuchyni a špajze zdvihli o cca 53 cm na úroveň podlahy v obytnej miestnosti, ktorá dostala drevenú palubovú podlahu. Zvýšená bola aj podlahu v mlynici o cca 50 cm, kde hlinenú podlahu nahradili liatym betónom. Podlahu mlynice tak po úprave dosiahla úroveň nivelety dvora (Hanušín 1977: 39-40). V takejto podobe sa objekt zachoval prakticky až do jeho konečných úprav uskutočnených v rokoch 1976 až 1978.

Mlyn úradne zaplombovali 1. marca 1950 (Števáková 1979: s. p.). Okresný národný výbor v Leviciach (ďalej len ONV v Leviciach) zrušil Pavlovi Turčanovi živnostenský list na mlynársku činnosť v máji 1951 a technické zariadenie mlyna malo byť demontované. Napriek tomuto rozhodnutiu zostalo zariadenie zachované (Bešinová 2010: 115) a P. Turčan v mlyne býval až do mája 1976 (Hanušín 1977: s. p.).

Pamiatková ochrana a rekonštrukcia mlyna v druhej polovici 20. storočia

Pracovníci národopisného oddelenia Tekovského múzea v Leviciach dostali v roku 1975 za úlohu vytipovať dva až tri objekty (medzi nimi aj starý mlyn so zariadením) do zoznamu národopisnej rezervácie.⁷ Je pravdepodobné, že jedným z vybraných objektov mohol byť aj predmetný vodný mlyn v Bohuniciach. Podľa spomienok bývalej pracovníčky múzea Kataríny Holbovej (rod. Rényiovej) však iniciatívu v tomto smere prebral skôr vtedajší riaditeľ múzea Ján Beňuch. Preskúmané archívne materiály sa ďalej o bližšom zdôvodnení výberu tohto mlyna nezmieňujú.

V nadväznosti na výber objektu, ako budúcej vysunutej expozície Tekovského múzea v Leviciach, dochádza k jeho pamiatkovej ochrane. Štátny zoznam nehnuteľných pamiatok, ktorý bol schválený školskou a kultúrnou komisiou ONV v Leviciach 23. októbra 1963, tento mlyn nezahŕňal (Pížíl 1963: 61-63). Doplnenie objektu do štátneho zoznamu nastalo až spolu s ďalšími nehnuteľnými objektmi uznesením rady ONV v Leviciach 25. novembra 1975.⁸ Predmetom tejto ochrany sa však nestal mlynský náhon, ktorý bol vždy neodmysliteľnou súčasťou mlynských objektov.

Novým vlastníkom mlyna sa kúpnu zmluvou podpísanou 27. decembra 1975 stal ONV – odbor kultúry v Leviciach.⁹ Užívateľom bolo od 1. januára 1976 Tekovské múzeum v Leviciach.¹⁰ Treba zdôrazniť, že ak by nedošlo k takémuto zámeru využitia objektu, je možné, že by sa pamiatkovej ochrany dodnes nedočkal.

Faktom zostáva, že v katastri Bohuníc a susedného Pukanca sa na toku Sikenice až do roku 2019 zachovali minimálne ďalšie dva objekty vodných mlynov (dolný Turčanov mlyn v lokalite Pod Kováčovou a Firického mlyn) s rôznym stupňom zachovania mlecieho zariadenia. Oba objekty vykazovali pamiatkové hodnoty, no pamiatkovo chránené nikdy neboli. V nadväznosti na túto skutočnosť možno polemizovať nad skutočnými dôvodmi, ktoré viedli k výberu objektu Turčanovho mlyna za miesto budúcej expozície.¹¹ Nedá sa však zatiaľ vylúčiť ani možnosť, že zvyšné okolité mlyny neboli v tom období dôrazne preskúmané a o stave ich zachovania sa veľa nevedelo.

Archívny výskum doložil, že rekonštrukciu, ktorá súvisela s následným múzejným využitím predmetného objektu, realizovanú v rokoch 1976 – 1977, považoval ONV v Leviciach, odbor kultúry za „*údržbu pamiatky*“. Projektovú dokumentáciu tak investor vypracovať nemusel. Bol však povinný „...*dohodnúť zamýšľané práce a ich technológiu s príslušnou odbornou organizáciou pamiatkovej starostlivosti*“, teda Slovenským ústavom pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave.¹² Výskumom sa nateraz nepodarilo doložiť, či takáto komunikácia prebehla, no faktom zostáva, že rekonštrukcia prebiehala bez vypracovania projektovej dokumentácie.

⁷ Archív Tekovského múzea v Leviciach (ďalej len Archív TML), spisová agenda 1975, Zápisnica z pracovnej porady zamestnancov TML z 18. februára 1975, s. 2.

⁸ Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív Nitra, pracovisko Archív Levice (ďalej len MVSR, ŠANR, p. LV), f. Okresná pamiatková správa Levice, administratívne spisy, 1975, šk. 2, Uznesenie rady ONV v Leviciach č. 272/75 zo dňa 25. novembra 1975.

⁹ Archív TML, spisová agenda 1975, Kúpna zmluva medzi ONV v Leviciach – odborom kultúry a Pavlom Turčanom z 27. decembra 1975.

¹⁰ Archív TML, spisová agenda 1976, Plán a rozpočet na opravu vodného mlyna v Bohuniciach – pre rok 1976.

¹¹ V materiáloch sa často uvádza najmä skutočnosť najkompletnejšie zachovaného zariadenia spomedzi ostatných okolitých mlynov (Bližšie pozri napr.: Števáková 1979: s. p.).

¹² MVSR, ŠANR, p. LV, f. ONV Levice – odbor kultúry, šk. 81, spis Oprava vodného mlyna v Bohuniciach, List č. 87/76 ONV – odboru kultúry z 10. marca 1976 zaslaného TML.

Jediným materiálom bola historicko-technická a etnografická dokumentácia od J. Hanušina vypracovaná až počas prebiehajúcej obnovy v roku 1977. Je otázne, nakoľko zistenia z nej mohli vôbec zasiahnuť do procesu prác, napríklad na fasádach objektu. Autor zároveň sám konštatuje, že „...*táto dokumentácia vo svojej textovej a grafickej časti nenahradzuje projektovú dokumentáciu...*“ (Hanušín 1977: 1).

Rozsah uskutočnených úprav poznáme na základe plánu a rozpočtu na opravu,¹³ ale tiež z porovnania archívnych fotografií. Podoba rekonštruovaného mlynského objektu v exteriéri čerpala poznatky zo zachovanej fotografie mlyna z roku 1942. Rekonštrukcia sa snažila prinavrátiť objektu vzhľad spred povojnovej prestavby, no so zámerom zachovať množstvo mladších detailov. Dvojica novších rozmerných okien na východnej fasáde bola v tej istej polohe nahradená dvoma malými štvorcovými oknami. Obidva hlavné vstupy dostali nové betónové polkruhové portály. Oknu mlynice pribudli vonkajšie okenné krídla a na východnej fasáde kolesovne prezentovali rozpačito pôsobiaci geometrický výsek necitlivo preškárovaného kamenno-tehlového muriva. Preškárovaná bola severná a aj západná fasáda objektu, popri ktorej vybetónovali žlab a opravili kamenný oporný múr. Úpravou prešla strecha nad kolesovňou, kde sa po výmene krovu horná strešná rovina dostala na úroveň hornej roviny strechy mlynice.

Interiéru sa práce mali dotknúť bližšie nezistenou opravou a doplnením mlecieho zariadenia a vodného kolesa. V kolesovni preškárovali steny a upravili jamu pod kolesom.

Práce tiež zahŕňali vyčistenie náhonu a odpadového jarku, vytvorenie železného mostíku cez jark pred východnou fasádou mlyna, opravu drevárne a dreveného mostu cez Sikenicu na hlavnej prístupovej ceste. Celkové náklady boli odhadované na sumu 97 000 Kčs.¹⁴ Nedoriešené zostali J. Hanušinom navrhované úpravy náhonu do pôvodného stavu s haťou a stavidlami tak, aby bolo možné priviesť do mlyna vodu v objeme okolo 0,070 m³ (Hanušín 1977: 41).

Z hľadiska použitej metodiky rekonštrukcie exteriéru mlynského objektu vznikla najmä na východnej fasáde rozporuplná a nejednoznačne metodicky uchopená situácia. Dôvodom boli dva nové polkruhové portály, ktoré v daných polohách a počte nikdy predtým neexistovali. V roku 1942 existoval podľa fotografie len jeden polkruhový portál, ktorým sa vstupovalo do kuchyne, a to zrejme v trochu inej polohe. Jeho prah dokonca dosahoval niveletu podlahy v kuchyni, ktorá bola vtedy oproti dnešnej nižšie o cca 53 cm. Ani dve rekonštruované malé štvorcové okná nerešpektujú presnú polohu tých predchádzajúcich.

Interiér objektu s mlecím zariadením však pritom po tejto rekonštrukcii stále obsahoval aj úpravy z roku 1946. Jednou z možných príčin, ktorá sa podpísala pod nie celkom pochopenú situáciu prezentácie pamiatkového objektu, mohla byť chýbajúca účasť metodika pamiatkovej starostlivosti.

¹³ Archív TML, spisová agenda 1976, Plán a rozpočet na opravu vodného mlyna v Bohuniciach – pre rok 1976.

¹⁴ Archív TML, spisová agenda 1976, Plán a rozpočet na opravu vodného mlyna v Bohuniciach – pre rok 1976.

Zrekonštruovaný mlyn bol ako vysunutá expozícia Tekovského múzea sprístupnený pre úzku verejnosť v závere roku 1978 a pre širokú verejnosť začiatkom mája 1979 (Plávková 1982: 40).

Mlyn v 21. storočí a perspektívy budúceho využitia

Posledný väčší stavebný zásah sa, s ohľadom na havarijný stav drevených konštrukcií krovu a stropu v tzv. pivnici, udial v roku 2004. Kompletne vymenený bol drevený trámový strop v pivnici. Výmena sa týkala aj najstaršej zachovanej časti krovovej konštrukcie stojatej stolice nad mlynicou. Zo starších častí krovu tak zostala dodnes zachovaná už len stojatá stolica nad obytnou časťou z obdobia po roku 1945.

Pri zamýšľanej budúcej stavebnej obnove bude výzvou revízná úprava východnej fasády s dvoma nelogicky vytvorenými polkruhovými portálmi. Vlhkostné pomery si vyžadujú odstránenie betónových odkvapových chodníkov, ale aj betónových podláh v interiéri objektu, a to z dôvodu zlepšenia paropriepustnosti múrov a stien. V prípade podstienku sa navrhuje jeho návrat do stavu s kamennou dlažbou, ktorý je viditeľný na fotografii z roku 1942 a zachoval sa v relikte pri juhovýchodnom nároží mlyna (Nižňanský 2023a: 5-6).

Z hľadiska dnešných zásad pamiatkovej ochrany je nutné do budúcnosti zvážiť možnosť rozčlenenia predmetu ochrany na jednotlivé pamiatkové objekty (mlyn, mlecie zariadenie). Ich súčasťou by mal byť aj z podstatnej časti zachovaný mlynský náhon s odpadovým jarkom, ktorý sa pamiatkovej ochrane dodnes nedočkal.¹⁵ Rovnako sa zdá nanajvýš aktuálne zaoberať sa aj myšlienkou vyhlásenia ochranného pásma v okolí pamiatkového objektu. Mlynský náhon je v teréne doposiaľ z podstatnej časti čitateľný a dobre zachovaný. Len v jednom mieste bol v novšom období splanívaný asi v dĺžke 14 m.

V kontexte ochrany kultúrnej pamiatky je nevyhnutné zohľadniť využitie vodného mlyna aj s príľahlým priestorom, ktorý je majetkom Nitrianskeho samosprávneho kraja a jeho správcom je Tekovské múzeum v Leviciach. Využívanie tejto kultúrnej pamiatky na múzejné účely v sebe nesie niekoľkoročnú skúsenosť a pri vytváraní dlhodobej koncepcie správy v pôsobnosti múzea je dôležité identifikovať slabé a silné stránky ochrany objektu a jeho prezentácie verejnosti.

Dlhodobá stratégia budúcej súčasnej prezentácie a perspektívy vodného mlyna Bohunice sa opiera hlavne o vzájomnú symbiózu dvoch kľúčových charakteristických obsahov, ktoré nemožno od seba oddeliť, čo z nich zároveň vytvára jasne čitateľný a uskutočniteľný zámer, konkrétne:

1. Pamiatková ochrana kultúrnej pamiatky vyplývajúca zo Zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu,

¹⁵ Vlastníkom uvedených parciel je Slovenská republika a evidované sú ako vodná plocha.

2. Expozičné využitie usadlosti v správe pamäťovej inštitúcie vyplývajúce zo Zákona č. 206/2009 Z. z. o múzeách a o galériách a o ochrane predmetov kultúrnej hodnoty a o zmene zákona Slovenskej národnej rady č. 372/1990 Zb. o priestupkoch v znení neskorších predpisov.

Na prvý pohľad dva známe fakty, ktoré vytvárajú vzájomné pôsobenie vo viacerých pamäťových inštitúciách na Slovensku, však zároveň ukazujú mnohé úskalia pri ich vedení a reprezentáciách. Zvolená stratégia v prípade vysunutej expozície Vodný mlyn Bohunice nemá ambíciu vytvárať všeobecný manuál, ako vnímať už spomínané vzájomné pôsobenie, ale skôr námet, ako konkrétne skúsenosti a spracovaný historický výskum môže ovplyvniť smerovanie kultúrnej pamiatky v správe múzea.

Tak ako bolo spomenuté v predchádzajúcom texte, posledná rozsiahla rekonštrukcia v rokoch 1976 a 1977, ktorá zasahovala do zásadných atribútov kultúrnej pamiatky, síce do určitej miery reflektovala historickú skúsenosť, ale nie je citlivo vyvážená vo vzťahu k autentickejšiemu objektu v jednej časovej línii. V tomto prípade nie je namieste hodnotiť stavebné riešenia či pracovné postupy, pretože v období rekonštrukcie boli zvolené metódy „štandardným“ spracovaním. V súčasnosti už vieme presne pomenovať vyplývajúce negatíva, ale to nie je zvolenou témou tohto príspevku. Pre nás omnoho dôležitejším zreteľom je schopnosť predmetnej rekonštrukcie vytvárať komplexný historický obsah vo vzťahu k zameraniu budúceho využívania. Domnievame sa však, že pamiatková obnova v prípade múzejnej expozície predmetnej mlynárskej usadlosti by mala vytvárať autentický kontext v širších súvislostiach, ako si to vyžaduje samotný zákon a najmä realizácia. V takomto prípade nadväzuje na pamiatkovú ochranu spôsob prezentácie samotnej expozície a presné vymedzenie autentickej časovej línii v dobe fungovania mlyna. Táto rozsiahla rekonštrukcia totiž prebiehala s profilovaným zámerom, akým spôsobom bude kultúrna pamiatka využívaná, a preto dnes pri komplexnom spracovaní výskumu je z pohľadu autentického prezentovania usadlosti neadekvátne.

Na samotnom objekte boli vykonané zásahy, ktoré sú z rozdielnych časových období a ich spracovanie do jedného obsahu v prezentovanom kontexte nevytvára pre návštevníka autentický obraz. Či už hovoríme o celkovom vzhľade a konštrukcii strechy, typológii a polohe okien či vstupných dverí, ale i ďalších čiastkových zásahoch.

Ak sa zamyslíme nad obsahom smerovaným návštevníkovi, súčasný stav môžeme nazvať novotvarom, ktorý v správe pamäťovej inštitúcie verifikuje svoj odkaz (Hobsbawm 1983: 12). Z dlhodobého hľadiska je preto prioritou zosúladiť dve základné zložky do symbiózy a vytvárať obsah priamo vyplývajúci z autentických atribútov kultúrnej pamiatky. Vo vytvorenom strategickom modeli sme si ju nazvali pasívnou zložkou, pretože je stabilnou časťou múzejnej prezentácie.

Na tomto mieste je dôležité pripomenúť, že súčasný stav vysunutej expozície je obrazom skúmanej problematiky a reálnych možností v čase rekonštrukcie a nie je cieľom tohto textu ho kritizovať. Aktuálny stav poznania a posun v múzejnej stratégii prináša nové alternatívy, ktoré sú v súčasnosti realizovateľné.

Rovnako nezanedbateľný obsah priamo ovplyvňujúci vytváranú stratégiu je autenticita aktívnej zložky, a teda prezentácia vysunutej expozície priamymi aktivitami realizovanými v priestore kultúrnej pamiatky. Vodný mlyn Bohunice od svojho otvorenia v roku 1978 udržiaval objekt ako múzejnú expozíciu zameranú na prezentáciu etnografických špecifík mlynárskej usadlosti. Koncept vytvorenia „kópie“ domácnosti a zariadenia posledného majiteľa sa počas doby fungovania výrazne nezmenil a neobmieňal. Stratégia zameraná výlučne na interiér je pozorovateľná v drivej väčšine podobných expozičných riešení v správach múzeí. Podľa dostupných informácií sa pôvodne zrekonštruovaný mlyn mal stať súčasťou väčšieho projektu, ktorý by zahŕňal aj zatraktívnenie prilahlých pozemkov spolu so záhradou patriacich k usadlosti. Tento zámer sa uskutočnil len čiastočne. Na západnej strane pozemku bolo vysadených niekoľko ovocných stromov. Záhrada zostala vo väčšej miere múzejne nevyužitá. Najväčšou nenaplnenou prvotnou ambíciou je základný obsah aktívnej prezentácie, a teda sfunkčnenie mlynskeho náhonu v pôvodnej trase. Vodný mlyn je teda aj po takmer polstoročí naďalej bez vody na mlynskom kolese.

Pod vplyvom zmien v zriaďovateľských štruktúrach, v poddimenzovaní odbornej personálnej zložky múzea a najmä chýbajúcemu finančnému krytiu na rozsiahlejšie úpravy sa aktivity v mlynskej usadlosti upravili na základný prezentačný obsah so sezónnym charakterom. Pravdepodobne pod vplyvom chýbajúcej dlhodobej koncepcie a zmien v očakávaniach návštevníkov sa v priestoroch objektu začali objavovať formy aktívnej prezentácie bez prepojenia na samotnú mlynársku usadlosť. Je množstvo relatívnych dôvodov, ktoré ústili k tejto forme prezentácie, ale nie je možné ich s určitosťou definovať. Môžeme však definovať trend, kedy aktívna prezentovaná zložka podliehala očakávaniam návštevníka, čiže dopyt vyvolával ponuku. Táto alternatíva môže priniesť väčšiu pozornosť samotnej pamiatke a múzejnej expozícii, ale bez vyváženej stratégie môže zasahovať do autenticity priestoru. Dlhodobým opakovaním a udržiavaním koncepcie, kde kultúrna pamiatka tvorí len vizuálnu kulisu so špecifickou atmosférou, sa preukázateľne prekrýva jej reálny historický kontext (Uhnák 2023: 9).

Okrem zväčšujúcej sa degradácie mlynskeho zariadenia či stavebných konštrukcií bola výrazným dôvodom prípravy novej stratégie prekrývaná autenticita prezentovaného objektu v oboch spomínaných zložkách. Rozhodli sme sa zvoliť nový koncepčný postup pri správe a údržbe vodného mlyna Bohunice, ako vysunutej expozície Tekovského múzea v Leviciach, ktorý by mal z dlhodobého hľadiska udržiavať kultúrnu pamiatku s dôrazom na jej historické kontexty.

Prvým riadeným zásahom do fungovania vysunutej expozície bola zmena z pohľadu aktívnej prezentácie. Zmena aktívnej prezentácie bola postupnými krokmi realizovaná ako prvá, pretože si nevyžaduje legislatívne postupy ani dohľad iných orgánov štátnej či verejnej správy. Je v plnej kompetencii správcu. Udržanie autentického obsahu bolo základným heslom novozvolenej stratégie. V praxi sa zmena pretavila do prísnej korekcie spoločenských akcií či vizuálnych reprezentácií vysunutej expozície. Akýsi „návrat ku koreňom“ mal opäť upriamiť pozornosť na základný aspekt múzejnej prezentácie

kultúrnej pamiatky, čiže mlynársku usadlosť s jej autentickým príbehom. Tento koncept je pomerne jednoducho aplikovateľný, ale jeho dosah na návštevníkov a širšiu verejnosť v začiatkoch pôsobil zmätočne. Hlavným dôvodom, prečo prvotná zmena prechádzala určitou fázou nepochopenia bol samotný fakt, že obraz pamiatky sa posunul ďalej od svojho centra a nová korekcia znamenala pre návštevníkov „cestu naspäť“. Takto uskutočnená zmena v prezentácii vysunutej expozície v roku 2022 sa nepremietla do poklesu návštevnosti, naopak, s odstupom času sa návštevnosť zvýšila. Aktívna prezentácia však do veľkej miery závisí aj od pasívnej zložky, ktorá v tomto momente ešte nenaplnila stanovený potenciál a práca k jej naplneniu má výrazne komplikovanejší charakter.

Pasívna zložka, a teda realizácia fyzických zásahov pamiatkovej starostlivosti na objekte a v jeho okolí, si vyžaduje veľké množstvo sekundárnych postupov vyplývajúcich priamo zo zákona. Najvýraznejšou prekážkou akejkolvek realizácie v objekte je chýbajúca dokumentácia. Okrem už uvádzanej výskumnej správy Jána Hanušina, Tekovské múzeum v Leviciach nedisponovalo žiadnymi inými zásadnými materiálmi pre prípravnú či projektovú dokumentáciu potrebnú na realizáciu opráv špecializovanými odborníkmi.

Prvé pokusy o spracovanie komplexnej dokumentácie na realizáciu pamiatkovej revitalizácie stroskotali na dôsledkoch pandémie Covid 19, ale na druhej strane jasne určili limity stratégie využívania vysunutej expozície. Finančná náročnosť, ktorú v danom momente nedokázalo pokryť múzeum ani jeho zriaďovateľ, ukázala možnosti projektového riešenia prostredníctvom programových schém Ministerstva kultúry SR (ďalej len MK SR). Hľadanie dostupných programových schém otvorených samotnému správcovi kultúrnej pamiatky je bez podielu vlastníka výrazne limitovaná. Počiatočné pokusy o získanie finančných prostriedkov sa preto zameriavali výhradne na podporu získanú vo vlastnej réžii, ale pri napíňaní vyšších cieľom je nevyhnutné hľadať riešenia v kooperácii s vlastníkom pamiatky.

Hlavná fáza prípravy novej stratégie vychádzala z Rozhodnutia Krajského pamiatkového úradu Nitra ku komplexnej obnove pamiatky vrátane areálu z 1. decembra 2022. Na základe dodaných podkladov rozhodnutie zaviazalo vlastníka a správcu kultúrnej pamiatky vyhotoviť primárne komplexnú prípravnú a projektovú dokumentáciu. V spojitosti s rozsahom vyžiadaných prác múzeum kontaktovalo špecializované pracovisko so žiadosťou o odbornú konzultáciu k predmetnej pamiatke a vo vzájomnej kooperácii sme pripravili dokument zahŕňajúci základné, ale i zásadné oblasti tvorenej stratégie.

Z prípravnej dokumentácie bolo nevyhnutné zaobstarať zameranie aktuálneho stavu pamiatky, architektonicko-urbanistickú štúdiu a posudok sanácie vlhkosti. Až následne mohla byť realizovaná projektová dokumentácia, ako kontinuálne nadviazanie na prípravnú dokumentáciu.

Zásadnou podmienkou pri realizovaní stratégie v objekte vodného mlyna Bohunice bolo už spomínané koncepčné riešenie obnovy a ochrany kultúrnej pamiatky ako múzejnej

expozície. Stratégia preto diferencuje pripravovanú projektovú dokumentáciu do troch častí:

1. Projekt komplexných stavebných úprav objektov mlynárskej usadlosti a sfunkčnenie vodného náhonu,
2. Projekt úpravy zelene a vidieckej výsadby na príľahlých pozemkoch,
3. Projekt komplexnej prípravy turistického zázemia v súlade s pamiatkovou ochranou objektu.¹⁶

V súčasnosti bola prostredníctvom programovej schémy MK SR v 1. etape spracovaná prípravná dokumentácia (Nižňanský 2023a,b) a naďalej sa Tekovské múzeum v Leviciach uchádza o financie na pokračovanie projektu vo viacerých dotačných schémach.

Realizácia zvolenej stratégie je dlhodobým cieľom, ktorý môže narážať na variabilitu názorového vnímania prezentácie vysunutej expozície umiestnenej v kultúrnej pamiatke chránenej zákonom. Môže sa stať, že s odstupom času bude realizácia zmien zodpovednosťou iných odborných pracovníkov alebo inej inštitúcie. Samozrejme sme sa pri jej tvorbe zamýšľali nad adekvátnosťou tvorených plánov. Pripravili sme koncepciu, ktorá jasne stanovuje ciele a predstavuje argumenty, prečo vyprofilované ciele postupne napĺňame. Ak v budúcnosti vznikne nová stratégia prezentácie vysunutej expozície, s veľkou pravdepodobnosťou bude reflektovať nové alternatívy rozvoja podobne ako tá súčasná.

Záver

Vodný mlyn Bohunice je v správe Tekovského múzea v Leviciach už takmer pol storočia. Tak ako sa menili priority a možnosti v slovenskom múzejníctve počas rokov jeho inštitucionalizovaného formovania, tak sa menili i spôsoby a prístupy, ako s vysunutou expozíciou pracovať a prezentovať ju verejnosti. Súčasné poznanie otvára priestor novým stratégiám využívania a ochrane kultúrnej pamiatky a systematicky pracuje s konceptom autenticity. Ako vnímať tento pojem? Nahrádza slovo „originál“ vo svojom obsahu alebo len potvrdzuje podobnosť? Nech už tento obsah vyhodnotíme akokoľvek, múzeá zabezpečujú v spoločnosti hodnovernú pamäťovú hodnotu hmotného i nehmotného kultúrneho dedičstva. Model zachovávaného kultúrneho dedičstva zakotveného v legislatíve ráta s múzeami ako pamäťovými inštitúciami, ktoré nemajú v spoločnosti iného zástupcu. Ak teda uvažuje nad tým, že múzeá sú pamäťou spoločnosti, ich autenticita či hodnovernosť je nevyhnutnou výbavou zachovania reálneho obsahu. Na záver ešte jedna otázka. Ak to nebudú múzeá, kto alebo čo preberie ich rolu?

¹⁶ Archív TML, spisová agenda 2024, Stratégia využívania kultúrnej pamiatky Vodný mlyn Bohunice ako vysunutej expozície Tekovského múzea v Leviciach.

Zoznam použitých zdrojov

- Bátovská, J. (Ed.). (2013). *Bohunice: monografia obce*. Bohunice: Obec Bohunice.
- Bešinová, E., Bátovská, J. (2013). Po roku 1918, v novej Československej republike. In: Bátovská, J. (Ed.). *Bohunice: monografia obce*. Bohunice: Obec Bohunice, s. 77-108.
- Bešinová, E. (2010). Vodné mlyny v severnom Honte. In: Smetana V. (Ed.). *Zborník Tekovského múzea v Leviciach 8*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 112-131.
- Hanušín, J. (1977). *Historicko-technická a etnografická dokumentácia vodného mlyna v Bohuniciach, okres Levice* (rukopis). Tekovské múzeum v Leviciach – Etnografické oddelenie, sign. 33/94.
- Keresteš, P. (2013). Bohunice v období osvietenských reforiem a formovania občianskej spoločnosti v rokoch 1711 – 1848. In: Bátovská, J. (Ed.). *Bohunice: monografia obce*. Bohunice: Obec Bohunice, s. 41-64.
- Nižňanský, P. (2023a). *Bohunice – Mlyn. Projekt sanácie vlhkosti – sprievodná a technická správa* (rukopis). Banská Štiavnica: Obnova s.r.o.
- Nižňanský, P. (2023b). *Bohunice – Mlyn. Zameranie jestvujúceho stavu* (rukopis). Banská Štiavnica: Obnova s.r.o.
- Píží, F. a kol. (1963). *Pamiatky Západoslovenského kraja v štátnych zoznamoch*. Bratislava: Krajské stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave.
- Plávková, V. (1982). Vodný mlyn v Bohuniciach. In: Rényiová K. (Ed.). *Vlastivedný spravodaj Tekovského múzea v Leviciach 10*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 40.
- Števáková, V. (1979). *Mlynárstvo a vodný mlyn v Bohuniciach*. s. l.: s. n.
- Uhnák, Adam (2023). *Simulakrá v muzeálnej činnosti (na príklade remeselných trhov v kultúrnej pamiatke Vodný mlyn Bohunice)* (rukopis).
- Zákon č. 49/2002 Z. z., Zákon o ochrane pamiatkového fondu č. 49/2002 Z. z.*
- Zákon č. 206/2009 Z. z., Zákon o múzeách a o galériách a o ochrane predmetov kultúrnej hodnoty a o zmene zákona Slovenskej národnej rady č. 372/1990 Zb. o priestupkoch v znení neskorších predpisov č. 206/2009 Z. z.*

Archív

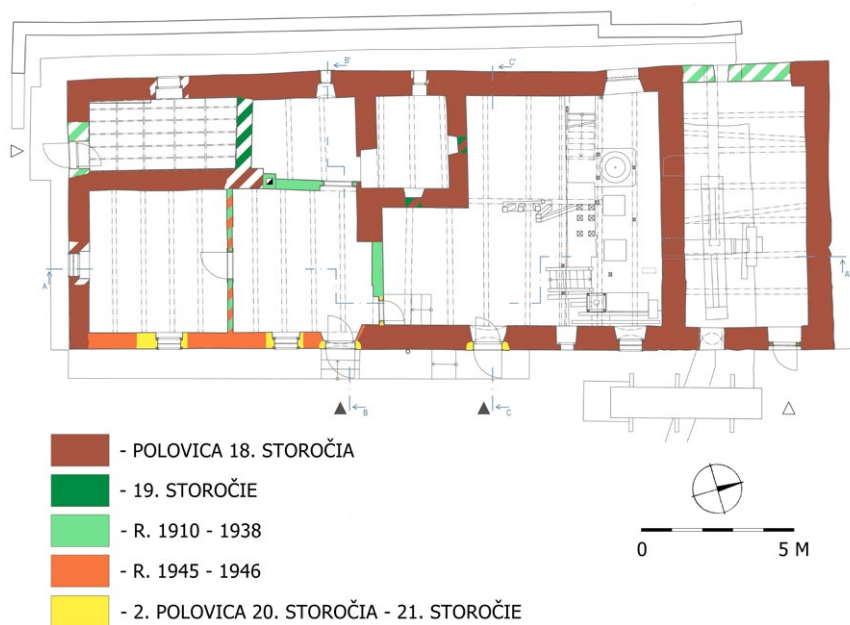
- Archív Tekovského múzea v Leviciach – spisová agenda 1975, 1976, 2024.
- Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív Nitra, pracovisko Archív Levice (MVSR ŠANR p. LV), pracovisko Archív Levice – fond ONV Levice – odbor kultúry, Okresná pamiatková správa Levice.
- Ústredný archív geodézie, kartografie a katastra SR, fond Pôvodný katastrálny operát.

Obrazová príloha

Obr. č. 1: Rodina Turčanová a vodný mlyn pri pohľade z juhovýchodu okolo roku 1942.
Foto: neznámy autor.

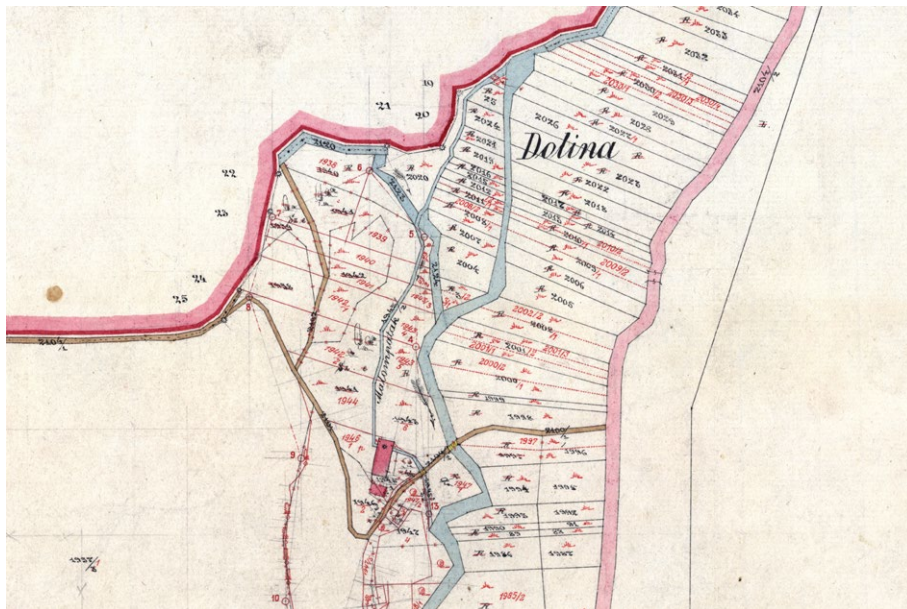
Zdroj: Etnografický zbierkový fond Tekovského múzea v Leviciach, ev. č. 1529/E.

Obr. č. 2: Pôdorys mlyna s predbežnou stavebnou etapizáciou.

S využitím zamerania jestvujúceho stavu P. Nižňanského.

Zdroj: Nižňanský 2023b, výkres č. 3. Upravil a doplnil M. Martinák.

Obr. č. 3: Vodný mlyn na katastrálnej mape z roku 1871.
Zdroj: Ústredný archív geodézie kartografie a katastra SR.¹⁷

Obr. č. 4: Pohľad na vodný mlyn zo severovýchodu pred obnovou v roku 1976.
Foto: Helena Košúthová.
Zdroj: Fotoarchív Tekovského múzea v Leviciach.

¹⁷ Pôvodná katastrálna mapa, sign. Ho 20, nomenkl. ZS III 20 df.

Obr. č. 5: Vodné koleso v roku 1980.

Foto: Helena Košúthová.

Zdroj: Fotoarchív Tekovského múzea v Leviciach (č. neg. 11287).

Obr. č. 6: Zariadenie obytnej miestnosti v roku 1979.

Foto: Helena Košúthová.

Zdroj: Fotoarchív Tekovského múzea v Leviciach (č. neg. 13235).

Obr. č. 7: Pohľad na mlyn z juhovýchodu v roku 2024.
Foto: Matúš Martinák.
Zdroj: M. Martinák, osobný archív.

Obr. č. 8: Pohľad do severnej časti mlynice v roku 2024.
Foto: Matúš Martinák
Zdroj: M. Martinák, osobný archív.

Terénny výskum po stopách mlynárstva v spišskom povodí rieky Hornád

Dávid Patera

Abstract

Field research following the traces of milling in the Spiš basin of the Hornád River

The paper is focused on the presentation of mills and milling traces that have been preserved to this day, which were explored by field research in the geomorphological region called Hornádska kotlina. Main topic is to reflect the state of preserved mill technology, either directly in the mill buildings or transferred to other places. From more than a hundred water mills that were located in this region, only a few have survived to this day, including technology and facilities. Among the best-preserved mills, there are Rusiňák's mill in Spišský Štiavnik, Faith's mill in Spišské Podhradie and Šimko's mill in Kluknava. Through active field research, we managed to get to the period documentation, photographs and correspondence of the original miller families. By connection with rich archival research we can present the comprehensive research of milling industry not only in the region we are monitoring. At the same time, we want to point out the urgency and need for active field research in other areas of Slovakia as well, because the traces of milling craft are disappearing every year and the descendants of millers' families are gradually dying out. Valuable information, including authentic stories, which will never be accessible again, leave with them.

Keywords: water mills, river Hornád, Spiš region, field research, milling

Kľúčové slová: vodné mlyny, rieka Hornád, región Spiš, terénny výskum, mlynárstvo

Kontakt

Mgr. Dávid Patera, Základná škola Mníšek nad Hnilcom, č. 497, 055 64 Mníšek nad Hnilcom, e-mail: dvd2410@gmail.com

Vývoj mlynárstva v povodí Hornádu od stredoveku

Spišské povodie rieky Hornád kopíruje areál geomorfologického celku Hornádska kotlina (obr. č. 1). Ten sa nachádza na východnom Slovensku a zasahuje do strednej až južnej časti historického regiónu Spiš (bývalá Spišská župa). Hornádska kotlina s rozlohou cca 494 km², pomenovaná podľa centrálne tiahnucej sa rieky s početnými obojstrannými prítokmi, susedí s Popradskou kotlinou na západe, na severe s Levočskými vrchmi, na juhu s Volovskými vrchmi a Spišsko-gemerským krasom a s Braniskom na východe (Michaeli 2001: 8). Okrem Hornádu patria medzi hydrologicky významné toky

aj potok Bystrá, Brusník, Holubnica, Veľká Biela voda, Levočský potok, Branisko, Slovinský a Dolinský potok. V súčasnosti na toto územie zasahuje Košický kraj (okres Spišská Nová Ves a Gelnica) a Prešovský kraj (okres Poprad a Levoča). Územne sem spadajú 67 obcí, od najzápadnejších Vikartoviec až po najvýchodnejšiu Kluknavu. Nachádzajú sa tu aj mestské sídla ako Levoča, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišské Vlachy a Krompachy.

Obr. č. 1: Mapa Hornádskej kotliny. Zdroj: mapy.cz

Dĺžka rieky Hornád v rovnomennej kotline je približne 90 km, počas ktorej riečny profil charakterizuje značné prevýšenie. Od prameňa v nadmorskej výške cca 1050 m n. m. rieka klesá až do najvýchodnejšej časti kotliny na úroveň 340 m n. m.¹ Práve tento horný tok Hornádu predstavoval najpriaznivejšie podmienky pre vznik zariadení na vodný pohon. Prítok rieky Hornád sa pohybuje v Hornádskej kotline (v strednej až dolnej časti) v hodnotách cca 6 – 7 m³/s (Krempaská, Leskovjanská 2014: 22).

Pomerne hustá riečna sieť tohto územia vytvorila od minulosti priaznivé predpoklady pre zariadenia na vodný pohon, prevažne však mlyny, píly a hámre, ku ktorým sa v 19. a 20. storočí postupne pridali aj vodné elektrárne a iné priemyselné objekty. Už od stredoveku tak nielen na Hornáde vznikali mnohé mlyny, v ktorých sa mlelo obilie z okolitých polí na múku a ostatné mlynárske výrobky. Prírodný potenciál tunajšej krajiny tak neostal nevyužitý. V mnohých prípadoch boli činnosťou človeka odklonené alebo spojené viaceré vodné toky. A práve v súvislosti s mlynárstvom je potrebné spomenúť, že dochádzalo aj k regulácii a meliorácii pôvodných prírodných, často meandrujúcich korýt. Budovaním hrádzi na riekach a potokoch si mlynári odklonili len toľko vody, koľko potrebovali pre svoj mlyn. Voda ako veľký pomocník však v čase povodní ukázala aj svoju odvrátenú tvár. Nejedna povodeň si vyžiadala vážne poškodenie či dokonca zničenie mlyna, náhonu alebo hate.

¹ Turistická vrstevnicová mapa. Pozri na: www.sk.mapy.cz

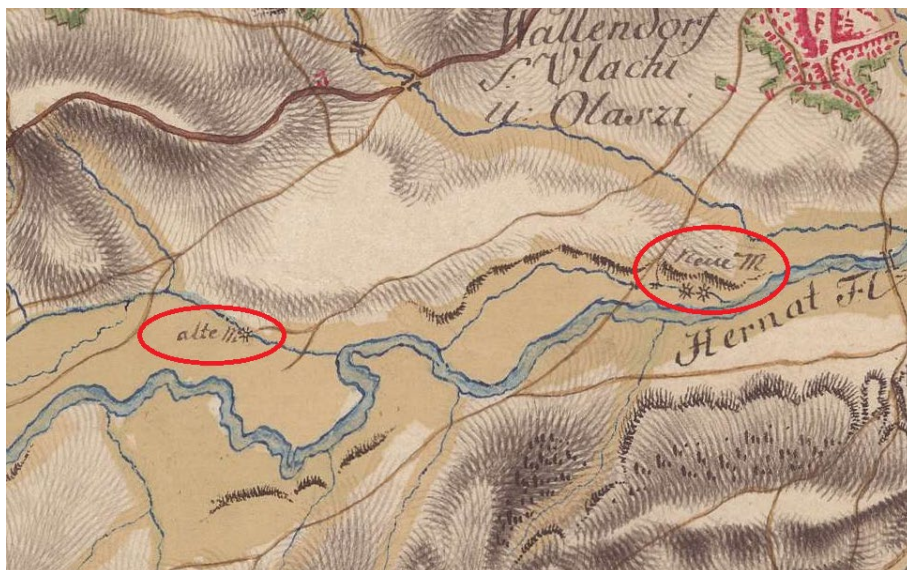
Prvé písomné zmienky o mlynoch na Spiši pochádzajú už z polovice 13. storočia a sporadicky sa mlyny spomínajú v listinách rôzneho charakteru. Tieto mlyny sa nachádzali v chotároch obcí ako Žehra (najstaršia zmienka z r. 1245), Odorín, Spišský Štiavnik, Spišský Hrušov, Ordzovany, Richnava, Hranovnica či Spišské Bystré. Pre porovnanie, do konca 13. storočia sa na celom území Spiša malo nachádzať už približne 30 mlynov z celkového počtu 135 mlynov na území dnešného Slovenska (Hanušin 1979: 9-23). Postupným vznikom nových obcí a narastaním počtu obyvateľstva dochádzalo k budovaniu ďalších mlynov, rovnako aj k zvyšovaniu ich kapacít. Valašskou a rusínskou kolonizáciou, ako aj inými činiteľmi sa osídlenie presúva viac do horského prostredia, kde na lokálnych potokoch vznikajú malé mlyny na miestach, kde museli ľudia dochádzať aj na veľké vzdialenosti za zomletím svojho obilia.

Pohornádske mlynárstvo v 18. a 19. storočí

Počnúc raným novovekom sa zmienky o mlynoch vyskytujú častejšie a od 18. storočia nastáva pod vplyvom populačného nárastu rozmach mlynárskeho remesla. Narastá aj počet archívnych dokumentov, ktoré sa týkajú mlynov. K nim sa pridávajú aj mapové podklady, plány a v neposlednom rade tereziánske urbáre. Naskytá sa tak pestrá mozaika údajov, z ktorej sa dá analyzovať stav a rozšírenie mlynárstva v mestskom, ale aj vidieckom prostredí. Rozmach mlynárstva v nami sledovanom regióne sa dá pozorovať od 18. storočia prostredníctvom 1. až 3. vojenského mapovania, ktoré komplexne zobrazovali dané územie a vzájomne na seba nadväzovali (obr. č. 2). Zároveň sa objavujú aj súpisy mlynov v rámci Spišskej župy, z ktorých spomenieme ten z roku 1813. Týkal sa iba mlynov s dvoma a viac kamennými zloženiami² a celkovo sa v nami sledovanom území nachádzalo 23 mlynov s 59 kamennými zloženiami. V súpise však neboli zahrnuté mlyny nachádzajúce sa v mestskom prostredí Levoče, Spišskej Novej Vsi, Spišského Podhradia a Spišských Vlách, čiže ich celkový počet bol s určitou výšou vyšší. Pre porovnanie v celej župe fungovalo 49 mlynov s 128 kamennými zloženiami.³ V rovnakom roku sa Spišom prehnala vlna povodní, ktorá spôsobila značné škody na životoch, ako aj majetku. O tejto udalosti sa zachovali početné zmienky z prostredia mnohých obcí, ktorých sa povodeň dotkla. Povodeň v tom čase zničila okrem iných aj papierenský mlyn v Spišskej Novej Vsi (Chalupecký 2014: 210-212). Ako spomienka na povodeň sa dodnes zachovala liatinová tabuľka na mieste bývalého odorínskeho mlyna a píly pri Matejovciach nad Hornádom, ktorá je vsadená do kameňa. Tá okrem spomínanej povodne odkazuje aj na *welku wodu* z roku 1878. Tabuľku nechal osadiť tunajší mlynár Pavol Baluch a dodnes je to pietne miesto. Podobná povodeň sa na Spiši zopakovala ešte v roku 1846 (Žifčák, Zmátlo 1998: 24).

² Kamenný zložením sa myslí jeden pár mlecích kameňov – ležiak a bežec (behúň) – základná mlecia jednotka.

³ ŠA PO – SAL, Fond Župa Spišská II, inv. č. 922 – Súpis mlynov 1813, sig. 279/1813, šk. 430.

Obr. č. 2: Starý a nový spišskovlašský mlyn na Hornáde. Výrez z 1.vojenského mapovania, rok 1769.
Zdroj: maps.arcanum.com

Za zmienku stojí aj mlyn pri obci Vítkovce, ktorý od stredoveku vlastnila Spišská Kapitula. Z obdobia 19. storočia sa zachovalo viacero inventárov mlynskeho vybavenia. V inventári z roku 1804 sa spomína, že v mlynici sa nachádzali *waly dobre try* (val – hriadeľ vodného kolesa) a mlyn pritom mlel na troch kamenných zloženiach. Dobové názvoslovie v starom spišskom nárečí obsahuje slová ako *štanga* (vreteno), *paprica* (kyprica) či *csop* (čap). V mlynici sa podľa inventáru nachádzal aj *sussek*, čiže nádoba, slúžiaca v tomto prípade ako mýtna mierka (Žifčák, Zmátlo 1998: 25). Ročná árenda za mlyn sa v tom čase pohybovala okolo 351 zlatých. Spomínaná povodeň z roku 1813 strhla na vítkovskom mlyne novú hať, postavenú len mesiac predtým, a spustošila aj samotný mlyn s jeho okolím. Aj keď vítkovský mlyn patril medzi najvýnosnejšie v okolí (aj vďaka počtu kamenných zložení), pre jeho polohu voči rieke Hornád dochádzalo k častým škodám nielen na mlyne, náhonovej sústave, ale aj pri zaplavovaní okolitých mlynárskych záhrad, polí a lúk. Podrobnejší inventár ohľadom mlyna sa zachoval z roku 1880. K mlynu prislúchal: *priklet*, *hiža*, *kuhyna*, *komora*, *mlinica*, *stodola*, *maštalna*, *šopa* a *dvor*. V mlynici sa nachádzali tri páry mlynských kameňov *hrončákov* na mletie múky a jedno kamenné zloženie na krúpy. Každé kamenné zloženie malo svoj vlastný lub,⁴ krúpane zloženie poháňalo samostatné vodné koleso, zvyšné zloženia poháňala dvojica vodných kolies. Všetky tri vodné kolesá boli umiestnené v tzv. ráštubni (*rajstub*). Pri mlyne fungovala ešte konopná stupa (Hanušín 1971: 286-287).

Ďalší významný a podrobnejší súpis mlynov Spišskej župy vzniká v roku 1863. Súpis už dokladuje aj druh pohonu jednotlivých mlynov, ich počty vzhľadom na chotáre obcí, ako aj počty kamenných zložení, kapacitu zomelku⁵ za 24 hodín spolu s vlastníkom

⁴ Lub – drevený obal, v ktorom boli umiestnené mletie kamene.

⁵ Zomelok – množstvo zomletého obilia za jednotku času, väčšinou za 24 hodín. Zomelok nám napovedá o celkovej kapacite predmetného mlyna.

podniku atď. Umelé mlyny⁶ sa v tom čase nachádzali v Betlanovciach a Spišskej Novej Vsi. V Hornádskej kotline podľa súpisu fungovalo 68 mlynov so 144 kamennými zloženiami, ktorých súhrnná kapacita zomelku za 24 hodín bola 841 meríc. Počet reálne fungujúcich mlynov v tom čase bol zrejme vyšší, vzhľadom na iné dobové dokumenty. Najväčšiu kapacitu mal Novoveský umelý mlyn, a. s. v Spišskej Novej Vsi a to až 60 meríc/24 hodín. Naopak, najmenšie mlyny stáli pri obciach Poľanovce, Lúčka, Domaňovce či Korytné, ktoré boli schopné zomlieť za deň len jednu mericu obilia. Bolo to spôsobené nestálym a malým lokálnym vodným tokom, ktorý predstavoval limitujúci faktor v prevádzke a kapacite daného mlyna.⁷

Na základe uhorského zákona o vodnom práve z roku 1885 vznikajú vodné knihy na úrovni jednotlivých žúp (Hanušin 1971: 47, 55). Tieto knihy obsahovali prehľadne spísané vodné diela priradené jednotlivým vodným tokom. Vodné knihy Spišskej župy boli vedené od roku 1888 a slúžili na zápisy do roku 1958. Celkovo sa zachovali tri zväzky vodných kníh: Register tokov, vodných práv a diel Župy Spišskej v dvoch exemplároch a tretí zväzok predstavuje evidenciu vodných diel Podtatranskej župy – bývalej Spišskej župy (z obdobia 1923 – 1928), ktorá má, žiaľ, poškodený štítok na obálke. Zatiaľ čo prvé dva originálne registre (so sekundárne prelepenými štítkami na titulke) obsahujú vedenie vodných diel podľa vodných tokov, tretí zväzok slúži ako register vytvorený v 20. rokoch v slovenčine a obsahuje prehľadne vedený poradový abecedný zoznam podľa obcí. Z registra sa dozvedáme čísla zbierky, vodnej knihy, ďalej názov obce, majiteľa, druh užívania vody a prípadné poznámky pri zápise. Výhodou tohto registra je, že pôvodne maďarské zápisy sú prepísané do slovenčiny. Okrem vodných mlynov, hámrov a elektrární tu nachádzame aj vodovody, závlahové systémy, melioračné a regulačné práce na vodných tokoch či zápisy o povoľovaní užívania vody a prameňov na kúpeľné účely. Pri mlynoch evidujeme v mnohých prípadoch ako vlastníka šľachtu či cirkev, zároveň však v 20. storočí mlyny čoraz častejšie nadobúdajú súkromné osoby mlynárov. Komplexný výskum v oblasti vodného práva mlynov v nami sledovanom priestore však zahŕňa aj jednotliviny ako plány, mapy, či zbierky listín, ktoré sú „roztratené“ v jednotlivých fondoch Spišského archívu v Levoči.⁸

O mlynároch sa dozvedáme mnoho informácií z cirkevných matrik jednotlivých obcí, ale aj zo súpisov, ako sú regnikolárny súpis z roku 1828,⁹ schematizmy za obdobie 1811 až 1856 či súpis ľudu z roku 1869. Vzhľadom na svoje významné postavenie sa mlynári vyskytujú v matričných záznamoch často s uvedením vykonávaného remesla (lat. *mollitor*, maď. *molnár*). Regnikolárny súpis uvádza v obciach Hornádskej kotliny sporadicky meno mlynára, ale aj doplňujúci údaj o mlyne (napr. mlyny pri obci Slatvina a Korytné boli „nedostatočné“ z hľadiska prevádzky) či vzdialenosť k mlynu od obce. V schematizmoch nachádzame za jednotlivé obdobia mlyny, stojace pri obci ako aj mlynské usadlosti (často so špecifickým pomenovaním), ktoré boli osamotené. Dozvedáme sa aj,

⁶ Priemyselný veľkomlyn na parný alebo elektrický pohon, ktorý nebol závislý od vodného toku na primárny pohon.

⁷ ŠA PO – SAL, ŽS, inv. č. 422, sig. MB 760/1863; ŠA PO – SAL, Provincía XVI. Spišských miest II., inv. č. 1193, sig. 3168/1863.

⁸ ŠA PO – SAL, SŽ ostatné písomnosti, FRP č. 264 – Vodné knihy Spišskej župy, pri kr. 38 a 42.

⁹ Vagyonösszeírás 1828, Magyarország. Országos Levéltár. UNGARISCHES STAATSARCHIV ARCHIVUM PALATINALE LANDESKONSKRIPTION 1828. HUNGARIA. COMITATUS SCEPUSIENSIS. Film 623 102, č. 8206071. Dostupné na: <https://www.familysearch.org/search/catalog/231564?availability=Family%20History%20Library>

koľko ľudí v mlyne (resp. v usadlosti) žilo a akého boli vierovyznania. Výhoda časového intervalu vyhotovenia schematizmov nám slúži na porovnanie vzniku, existencie či zániku jednotlivých mlynov. Ako doplňujúci údaj slúži ešte vzdialenosť k mlynu od obce.¹⁰ V podrobných súpisoch ľudu z roku 1869 (v danej oblasti sa realizoval začiatkom roka 1870) sú zachytené mlyny spolu so všetkými obyvateľmi, ktorí v nich prebývali. Práve o nich sa dozvedáme cenné informácie – odkiaľ pochádzali, ich vekovú, či konfesijnú príslušnosť, rodinné vzťahy ako aj príslušnosť k remeslu. Zväčša platilo, že dedinské dvojpriestorové mlyny boli obývané priamo rodinou mlynára. V čase súpisu pracovalo v mnohých mlynoch aj niekoľko tovarišov, učňov či pomocníkov. Majetní mlynári si mohli dovoliť aj služobníctvo, napr. kočiša alebo slúžku v domácnosti. V neposlednom rade sa v sčítacích hárkoch spomínajú hospodárske budovy a dobytok, ktorý patril k danému súpisnému číslu. Podľa prevládajúceho jazyka danej obce boli sčítacie hárkové vyhotovené v slovenčine, maďarčine alebo nemčine. Len málo mlynárov bolo v tom čase gramotných, aby vedeli daný sčítací hárok vlastnoručne podpísať, najčastejšie tu nachádzame len krížiky vedľa seba, alebo podpis chýba úplne.¹¹

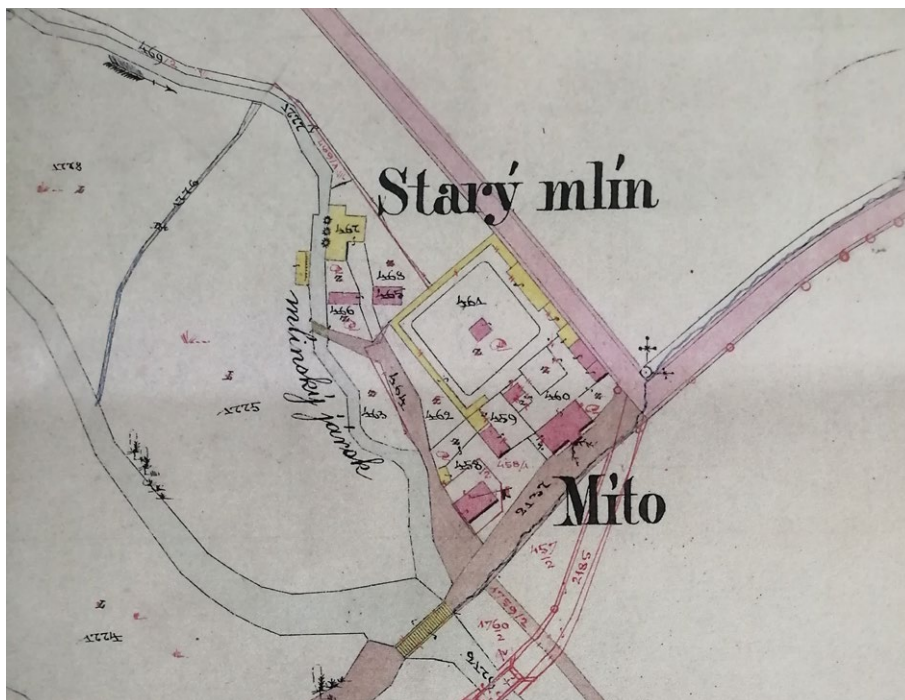
Z hľadiska lokalizácie jednotlivých starých mlynov v intraviláne alebo extraviláne obcí spišskej časti Pohornádia sú najspoločnejšími katastrálne mapy spolu s popisným operátom, vyhotovené na základe komasačného procesu zväčša na prelome 60. a 70. rokov 19. storočia. V mapách je pomerne jednoduché zistiť, ktorý objekt bol mlynom, nakoľko boli vyhotovené vo farebnom prevedení a vodné mlyny stáli pri samostatných mlynských náhonoch, resp. priamo pri vodnom toku vyznačeným modrou farbou. Na základe farby objektu (červená – nespálny, žltá – spálny) vieme, z akého materiálu bol daný mlyn vybudovaný,¹² aký mal pôdorys, rozmery, ako aj koľkými vodnými kolesami mlyn disponoval (obr. č. 3). Mlynské kolesá boli označované na strane mlyna smerom k náhonu mapovou značkou v tvare hviezdice (s mnohými lúčmi). Mnohokrát sa pri mlyne nachádzala aj vodná píla, resp. stupa. Z popisného operátu vieme k mlynom priradiť dobové súpisné číslo, číslo parcely, majiteľa, ako aj popis (funkciu) objektu. Okrem mlynských náhonov sú zachytené na katastrálnych mapách aj hate, stavidlá, jalové odľahčovacie kanály, mosty cez náhony a mnoho iného. Masívna drevená hať nad odorínskym mlynom mala podľa prepočtu z mierky mapového listu šírku až 40 metrov, hať pri starom spišskovlašskom mlyne dokonca až okolo 57 metrov. Niektoré mlyny využívali na svoj pohon veľmi krátke náhony, iné zasa dlhé niekoľko sto metrov, ba dokonca až vyše kilometra. Podľa mlynskej usadlosti, ktorá bola často vybudovaná na okraji obecnej zástavby alebo v dostatočnej vzdialenosti od obce, niesli dané lokality miestne názvy, ako napr. *Nad mlinkom*, *Nižej mlyna*, *Za mlynarom*, *Ku mlynu*, *Mlynské*, *Pri mlýnye* či *Bei der neuen Mühle*.¹³

¹⁰ SCHEMATIZMUS VENERABILIS CLERI ALMAE DIOECESIS SCEPUSIENSIS pro anno a CHRISTO nato 1811 – 1856. Schematizmus rímskokatolíckej cirkvi, Spišská diecéza. Dostupné na: https://knihydominikani.sk/hlavna_casopisy_4?ckod_rok=schsp_1811

¹¹ ŠA PO – SAL, ŽS 1860-1922, inv. č. 2885, šk. 2799.

¹² Sú doložené prípady, keď bol mlyn vyfarbený ako nespálny, avšak pritom bol postavený z dreva, len bol omietnutý. Kartograf však mohol spraviť aj chybu, keď prekresloval terénny náčrtok na finálny mapový list.

¹³ Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky v Bratislave (UGKK): Sp. 45, Sp. 69, Sp. 148, Sp. 150, Sp. 173, Sp. 179.

Obr. č. 3: Starý mlyn pri Hrabušičiach s troma vodnými kolesami na katastrálnej mape z roku 1869.
Zdroj: UGKK Bratislava.

Obdobie veľkých zmien v 20. storočí

V oblasti mlynárstva nastáva už na prelome 19. a 20. storočia úpadok. Tento úpadok, prevažne malokapacitných mlynov, využívajúcich ešte stále na pohon vodné kolesá a mletie na kameňoch zapríčinili viaceré faktory. Konkurencieschopnosť veľkých obchodných mlynov bola nespochybniteľná. V Hornádskej kotline v tom čase pracoval veľkokapacitný obchodný mlyn v Spišskej Novej Vsi, ktorý spôsobil zánik mnohým mlynov navôkol. Okrem toho tu pracovali aj iné veľké mlyny, prevažne stále na vodný pohon (napr. Spišské Podhradie, Kluknava, Spišské Vlasy, Markušovce, Hrabušice, Smižany, Spišský Štiavnik...). Vplyvom obchodných mlynov a poklesom cien mlynárskych výrobkov tak nastáva postupný koniec tradičného mlynárstva, najprv v okolí centrálnie umiestneného veľkomlyna, v neskoršom období aj na periférii daného rajónu. Iba v odľahlých oblastiach, pod vplyvom regionálneho dopytu, pretrvali v prevádzke malé mlyny, ktoré plnili zásobovaciu funkciu.

Hneď na prelome storočí, najneskôr v prvej dekáde 20. storočia zanikajú malé mlyny postavené na hydrologicky málo významných potokoch pri obciach Kravany, Spišský Hrhov, Teplička, Bijacovce, Lúčka, Oľšavka či Poľanovce. Postupne zanikajú aj mlyny vybudované na Hornáde, ktoré síce mali dostatočný vodný potenciál, avšak z hľadiska perspektívy vývoja v mlynárskom priemysle boli mlyny odkázané na zánik. Takto zanikol mlyn pri Chrasti nad Hornádom, Spišských Tomášovciach, Olcnave či Richnave. Tento zánik jednotlivých mlynov potvrdzujú aj viaceré mapové podklady, kde už mlyny a rov-

nako aj mlynské náhony nie sú vyznačené.¹⁴ V roku 1916 bol vyhotovený ďalší súpis mlynov v Spišskej župe, na základe ktorého pracovalo v Hornádskej kotline 39 mlynov. Záznamy obsahujú meno majiteľa mlyna (resp. nájomcu), príslušnú obec, najbližšiu železničnú stanicu a vzdialenosť k nej v kilometroch, druh pohonu mlyna, dennú kapacitu (q), ako aj kapacitu mlynskeho skladu (q). Z uvedeného počtu mlynov nepracovali v čase súpisu štyri mlyny. Parné mlyny stáli v Levoči a Spišskom Podhradí, kombinované vodno-parné mlyny fungovali v Spišskej Novej Vsi a Betlanovciach. Z hľadiska kapacity mali práve tieto mlyny najväčší denný zomelok. Mlyn pri Kluknave (vtedy katastrálne územie obce Richnava) bol opísaný ako plynosací (*gázmotor malom*). Ďalej sa dozvedáme, že len 14 mlynov z regiónu malo vlastný mlynský sklad. Zároveň súpis potvrdzuje rapidný úpadok mlynárskeho remesla nie len v regionálnom meradle. Prevažná väčšina mlynov bola v súkromnom vlastníctve.¹⁵

K roku 1930 evidujeme v Hornádskej kotline 32 mlynov, z toho 13 mlynov disponovalo aj pílou. Tieto informácie sa dozvedáme zo zoznamu vodných diel Československej republiky, ktorý vyšiel v Prahe roku 1934. Tieto zoznamy boli doplnené o mapy vodných tokov s vyznačeniami polohami jednotlivých vodných diel. Pohonnú sústavu tunajších mlynov tvorili zväčša turbíny Francis (dokopy 13 z toho dve dvojité). Z iných turbín spomenieme typ Girard a Banki. Najbežnejším vodným motorom však i naďalej ostali vodné kolesá, ktorých tu bolo v tom čase 28, z toho najčastejšie na vrchnú vodu. V zozname chýbajú mlyny na iný ako vodný pohon – kluknavský plynosací mlyn, parný mlyn v Levoči a parný mlyn v Spišskom Podhradí. Zo zoznamu vodných diel vieme vyčítať názov vodného toku, obec (resp. popisné číslo objektu), majiteľa (nájomcu), druh vodného motora, jeho výkon, prietok a spád v náhone. Najvýkonnejšie vodné koleso mal vítkovský mlyn (39 k. s.) a najviac vodných kolies mal zasa mlyn s pílou pri Harichovciach a to až štyri.

Vodný mlyn s pílou pri obci Vítkovce ostal aj naďalej v prevádzke, aj vďaka svojej kapacite. Celý mlyn a pílu pritom aj naďalej poháňalo vodné koleso, ktoré dosahovalo podľa dobových údajov až 39 k. s. Rozmery takého kolesa dosahovali 2,3 x 2 m a jeho zhotoviteľom bola košická firma Karola Poledniaka, ako vyplýva zo zápisu o objednávke z roku 1903.¹⁶ Samotná modernizácia mlyna doplnením valcových stolíc s vysievacími a čistiacimi zariadeniami prebehla cca v 20. rokoch 20. storočia. Okolo mlyna sa pritom nachádzalo veľké gazdovstvo a mlynár choval početný dobytok. Každoročne sa však voda neďalekého Hornádu dvíhala a spôsobovala škody. Po roku 1948, kedy sa prevádzka mlyna utlmila a pod vplyvom zlej polohy mlyna sa z neho rodina rozhodla odísť, ostáva objekt opustený. Následne bol ponúknutý na predaj, kupcov bolo ponajprv viacero, ale nakoniec nebol predaný. Zo zámeru ponechať mlyn ako pamiatku sa upustilo a objekt bol rozpredaný na stavebný materiál cca v 70. rokoch 20. storočia. Po mlyne tak dnes neostalo nič. Jama vodného kolesa s veľkou časťou náhonu bola zasypaná, popod novší násyp prístupovej cesty do obce však ostal pôvodný priepust na

¹⁴ Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75 000. ZONE 9 und 10, COL. XXII Quellengebiet der Gran; XXIII Igló und Merény; XXIV Eperjes und Gőlnitzbánya; XXIII Késmark un Lőcse; XXIV Kísszében. [1910 – 1912]. Dostupné na: <http://igrek.amzp.pl>

¹⁵ ŠA PO – SAL, ŽS, inv. č. 898, Výkaz mlynov – 1. svetová vojna, sig. 452/1914-18, šk. 1788.

¹⁶ Kniha objednávok fy. Karol Poledniak, Košice. č. 1 (101-161). Slovenské technické múzeum Košice.

odpadovú vodu od kola. Zaujímavosťou je, že počas leta, keď je malý vodný stav na rieke Hornád, vidno v koryte časti pôvodnej drevenej hate, odkiaľ bola voda odrazená do mlynského náhonu.¹⁷

V okolí Markušoviec sa v minulosti nachádzalo až šesť vodných mlynov. Prvý mlyn stál na hornom konci obce spolu s pílou. Paradoxne to bol jediný mlyn, ktorý bol poháňaný riekou Hornád (zrejme pre časté vybreženie). Druhý mlyn sa nachádzal na Levočskom potoku tesne pred vyústením do Hornádu v kedysi samostatnej obci Čepanovce, ktorá splynula koncom 19. storočia s Markušovcami. Ostatné štyri mlyny sa nachádzali v doline Rudňanského potoka (miestna časť Komárovec a Oľšo) smerom na rovnomennú obec, pričom iba jeden z mlynov disponoval aj pílou. Iba spomenutý markušovský mlyn na Hornáde pretrval v prevádzke až do druhej polovice 20. storočia. Pôvodne to bol zemepanský mlyn miestnej šľachtickej rodiny Mariássy, neskôr prechádza do súkromných rúk mlynárov. Začiatkom 20. storočia bol zmodernizovaný, v tom čase tu stál dvojposchodový mlyn s gátovou pílou, skládkou dreva a malou elektrárňou. Mlyn a pílu kedysi hnala dvojica vodných kolies na vrchnú a strednú vodu, v roku 1929 bola pri mlyne inštalovaná turbína, kvôli ktorej bol upravený aj betónový náhon. Začiatkom 50. rokov poškodila mlyn povodeň a po oprave bol pri koryte navrhnutý umelý val, aby zamedzil opätovným škodám. Názov celého podniku znel: Jozef Cvangroš, mlyn a píla Markušovce. V roku 1951 objekty prevzalo Roľnícke a skladištné družstvo Spišská Nová Ves. Po znárodnení mlyna v roku 1953 sa ešte pokračovalo vo výrobe, nie však nadhlo. Do konca storočia mlyn spustol, zrejme došlo aj k rabovaniu. Zariadenie mlyna, píly vrátane turbíny bolo odvezené do šrotu.

Obr. č. 4: Opustený niekdajší valcový mlyn Jozefa Cvangroša v Markušovciach v roku 1983.
Autor: Š. Secha. Zdroj: PUSR

Po reštitúcii mlyna do rúk rodiny Cvangrošovcov už na obnovu mlyna neboli financie, a tak bol okolo roku 2006 zbúraný a zasypali aj náhon spolu s odpadovým kanálom. Dnes na jeho mieste stojí novostavba. Zachovalo sa len torzo starej betónovej hate a úvodná časť náhonu už bez stavidiel.

V miestnej časti Letanovský mlyn, vzdialenej od rovnomennej obce tri kilometre, stál už od stredoveku vodný mlyn pri rieke Hornád, do ktorého dochádzali obyvatelia

¹⁷ Informácie poskytl(a) Anna Mihaliková rod. Šofranková. Vítkovce č. p. 40, 13. 4. 2023.

mliet zrno. Pôvodne cirkevný mlyn sa v druhej polovici 19. storočia dostáva do rúk obce. Tá ho odpredala medzi rokmi 1910 – 1911 košickému podnikateľovi Karolovi Poledniakovi. Poledniak nechal vybudovať pri starom drevenom vodnom mlyne nový murovaný mlyn s gátrovou pílou. Na pohon tu bola v rokoch 1911 – 1912 inštalovaná dvojitá turbína Francis s výkonom 67 k. s. V mlynici boli osadené tri valcové stolice, krupár, šrotovník a pri píle pracovala ešte cirkulárka. Zabudované dynamo dokázalo vyrábať dostatok prúdu pre chod podniku. Nový mlyn si vyžadoval vybudovanie novej betónovej hate na Hornáde spolu s masívnym a hlbokým betónovým náhonom. Na vzdutie vody bol pri brehu rieky nad haťou vybudovaný 150 m dlhý val. Kolaudácia mlyna s pílou prebehla v roku 1914. Počas mlynárčenia nájomcu Štefana Kocúna vypukol 10. januára 1928 požiar, keď z nezistených príčin zhorel celý mlyn s pílou. Po požiari už nebol obnovený, zrejme sa pod tento faktor podpísala aj nastupujúca hospodárska kríza a odľahlá poloha mlyna. Štefan Kocún odišiel do mlyna v Markušovciach (neskorší Cvengrošov mlyn) a okolie mlyna spustlo. Dnes na mieste nového letanovského mlyna nájdeme už len základy pôvodných múrov s betónovými pätkami (do ktorých bola kotvená hlavná transmisia) s podstavcom gátra, masívnym betónovým náhonom s prepadom, ako aj s dodnes zachovanou dvojitou turbínou Francis, ktorá ostala na svojom pôvodnom mieste.

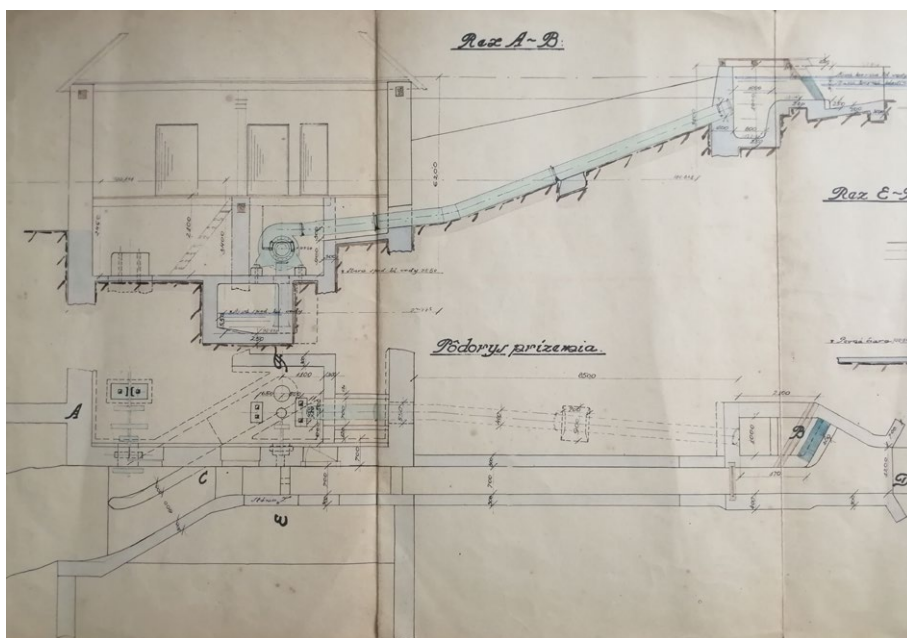

Obr. č. 5: Dvojitá turbína Francis na mieste vyhoretého Letanovského mlyna zostala na svojom mieste dodnes. Zdroj: D. Patera, osobný archív.

Pri mlyne funguje počas turistickej sezóny rovnomenný bufet Letanovský mlyn. Objekt starého mlyna bol neskôr prebudovaný na chatu, pričom sa zachoval na pôvodnom mieste s vysokým kamenným základom nad starým telesom náhonu (v podstate šlo len o vedľajšie koryto Hornádu). Vodné koleso tohto mlyna bolo zrejme na spodnú vodu.¹⁸

¹⁸ ŠA PO – SAL, ŽS, inv. č. 884, sig. 7839/1918, šk. 1721; ŠA KE – ASNV, Fond Okresný úrad SNV, sig. 7010/1936.

Po mnohých mlynoch v katastri Spišských Vlách sa zachovala dodnes len časť bývalého objektu Vyšného mestského mlyna, ktorá bola prebudovaná na iné účely. V tesnej blízkosti bývalého mlyniska dodnes funguje MVE¹⁹ Žehrica. V tejto vodnej elektrárni pracujú celkovo až štyri vodné turbíny, ktoré majú najväčší spád až 10 m a využívajú navýšený pôvodný náhon mlyna. V neďalekej obci Žehra kedysi fungoval vodný mlyn už od stredoveku (viď prvá písomná zmienka o mlyne na Spiši vyššie). Jeho posledným mlynárom bol Ján Janus. Mlyn bol murovaný, ležal na samote poniže dediny. K mlynskej usadlosti sa dalo dostať po starej ceste, ktorá končila pri mlyne starým kamenným mostom s dvoma oblúkmi (pre odpadovú vodu od pílneho a mlynskeho kolesa). Vodné koleso s výkonom len 4 HP (priemeru 3,9 m) nestačilo pre potreby mlyna a pomocný plynosací motor sa ukázal ako neefektívny a nebezpečný (úraz mlynára). Tak bol starý mlyn v 30. rokoch zmodernizovaný, mlynské koleso nahradila špirálová turbína Francis s výkonom 9 HP (výrobok *fy. K. Poledniak*).

Obr. č. 6: Plán prebudovania vodného mlyna Jána Janusa v Žehre z roku 1931.
Zdroj: osobný archív rodiny Habiňákovcov.

Podľa udelenia vodného práva z roku 1931 je zjavné, že maximálna hltnosť turbíny bola 129 l/sek, avšak koncesionár mal právo využívať až 280 l/sek z uvedeného potoka Žehrica a lokálnych prítokov. Toto nadbytočné vodné právo si mlynár ponechal pre prípad zvýšenia kapacity mlyna do budúcnosti (resp. dobudovanie iného doplnkového zariadenia). V čase modernizácie mlyna sa spomína rámová píla ako stále funkčná. V mlynici sa nachádzala valcová stolica a kamenné zloženie priemeru 0,84 m. Po roku 1948 mlyn už len šrotoval, následne bolo z neho odstránené všetko zariadenie okrem turbíny a šrotára. V súčasnosti ide o prebudovaný objekt, turbína už prednedávnom skončila v šrote a kamenný most bol zasypaný. V pozostalosti po mlynárových

¹⁹ Malá vodná elektrárň.

potomkoch sa zachovala dobová dokumentácia vrátane mapových podkladov, plánov modernizácie mlyna, povolovacích listín a technických popisov mlyna. Všetky dokumenty pritom ostali založené v pôvodnom obale z 30. rokov. Najväčšou zaujímavosťou vyplývajúcou z dokumentov je, že samotný mlynár Ján Janus bol podľa všetkého ešte začiatkom 30. rokov 20. storočia negramotný, pretože podpisoval zápisnice tromi krížikmi. Spomenutý šrotár bol premiestnený z mlyna do neďalekého družstva a dodnes je vo funkčnom stave.²⁰

Veľký mlyn sa nachádzal aj pri obci Smižany. Poháňal ho dlhý náhon od Hornádu. V roku 1928 bol tento tzv. Nižný mlyn zmodernizovaný a premenený na dvojposchodový valcový mlyn. Pôvodným vlastníkom mlyna bol veľkostatkársky rod Csáky (so sídlom v Spišskom Hrhove). Na mieste starých vodných kolies bola osadená dvojité turbína Francis s výkonom 78 HP (obr. č. 7). Plánovaný výkon turbíny bol pritom až 181 k. s., kvôli zníženiu vodnej hladiny bola nakoniec inštalovaná slabšia turbína. Pôvodný starý mlyn bol zbúraný a na jeho mieste bol vybudovaný nový. Na opačnej strane turbínovej šachty oproti mlynu sa nachádzala ešte pozdĺžna budova pily s gátom a pri mlyne aj poschodový obytný dom. Medzi zariadenie v mlynici patrili jedna dvojité a dve jednoduché valcové stolice, šrotovník, triér, vysievače, dopravníky a dynamo.²¹ Mlyn fungoval ešte aj po 2. svetovej vojne, potom bol vyradený z prevádzky. Celý objekt bol v neskoršom období zrovnaný so zemou a asanovaný tak, že dnes tu nájdeme len letmé stopy po náhone a turbínovej šachte.

Obr. č. 7: Dvojité turbína Francis zo zaniknutého mlyna v Smižanoch, ktorá fungovala donedávna v MVE Flúder v Spišskej Novej Vsi. Zdroj: D. Patera, osobný archív.

Na okraji katastra blízkych Iľiašoviec stál starý vodný mlyn s dominantným vodným kolesom na čelnej strane priemeru 5 m. Mlyn Jána Stanka poháňal malý potok Bicír. Zrejme pre nedostatočnú silu potoka bol mlyn doplnený o elektromotor súbežne s elektrifikáciou obce v roku 1943. Prevádzka mlyna pokračovala aj po roku 1948 na elektrický pohon. V mlynici sa nachádzali dve dvojité valcové stolice zn. Prokop, šrotovník, lúpací stroj zn. Gašpar, reforma, pšeničný a rážny vysievač s trierom a kúkoľníkom.²²

²⁰ Dobová dokumentácia poskytnutá rodinou Habiňákovcov, Spišské Vlachy.

²¹ ŠA KE – ASNV, OU SNV, sig. 7195/1928.

²² Dobová dokumentácia poskytnutá rodinou Olejníkovcov, Spišské Vlachy.

Neskôr však mlyn predsa ukončil činnosť a bol prebudovaný na Motorest Starý mlyn s reštauráciou a ubytovaním. Na mieste starého vodného kola bola vybudovaná atrapa s provizórnym náhonom. Začiatkom nového storočia však motorest zatvorili a celý areál spustol. Dnes slúži na športové účely – airsoft.

Okrem vyššie uvedených mlynov sa do dnešných dní zachoval aj objekt mlyna s pílou pri obci Spišské Bystré (pôvodne Kubachy), ako aj vodný mlyn v obci Slovinky (pôvodne Nižné Slovinky). Prvý menovaný mlyn patril k jednému z troch mlynov v kubašskom chotári. Mlyn a píla ponajprv využívali pohon vodných kolies, neskôr tu pribudla turbína Francis s výkonom 35 k. s. Objekt fungoval pod názvom Jozef Bučko mlyn a píla Kubachy aj v 50. rokoch. Po zastavení mlyna tu ostala fungovať len píla, ktorá pracuje dodnes. Pôvodný gáter bol už nahradený za nový a na pohon slúži elektromotor. Za objektom sa zachovala betónová šachta spolu s náhonom na turbínu, ktorá však bola už skôr vyzdvihnutá a odpredaná ako funkčná.²³

Parné a umelé mlyny v Hornádskej kotline

Betlanovský umelý mlyn uč. spol. vzniká v severozápadnej časti obce Betlanovce na mieste starého vodného mlyna v roku 1869. Už na katastrálnej mape z rovnakého roku je mlyn zobrazený ako pomerne veľký murovaný objekt *Párový mlýn*, ku ktorému viedol dlhší mlynský náhon od Hornádu. Areál umelého mlyna pozostával z dvoch veľkých murovaných objektov, postavených priamo pri náhone a viacerých hospodárskych budov. Majiteľom mlyna bol v tom čase *Betlanovce spolok párového mlýna* a oproti mlynu sa nachádzal ešte drevosklad pre tunajšiu parnú pílu. Pôvodná kapacita starého vodného mlyna 4 000 q/rok bola prestavbou na parný pohon navýšená na 24 000 q/rok (Vadkertyová 1980: 55, 58).²⁴ Kapacita mlyna sa do konca storočia navyšovala. Napríklad v roku 1880 boli do mlyna zakúpené nové valcové stolice s oceľovými valcami. Mlyn tak dokázal spracovať rôzne druhy obilnín ako pšenica, jačmeň, žito či kukurica. Výhodou mlyna bola prítomnosť skladu na 800 q surovín, rovnako aj blízkosť železničnej stanice Vydrník (2 km vzdušnou čiarou) na trati Spišská Nová Ves – Poprad. Zlým vedením v spoločnosti umelého mlyna sa celá nehnuteľnosť dostala viackrát do konkurzu, až sa napokon ocitá v rukách židovskej veľkostatkárskej rodiny Silbersteinovcov. Tí ho v roku 1905 odkúpili a pustili sa do opráv. Majiteľom a správcom mlyna sa stal Jozef Silberstein, po ňom jeho syn Arnold. Mlyn bol dvojposchodový, na prízemí bol sklad múky s násypníkmi, na prvom poschodí dvojica valcových stolíc značky Ganz, krupník typu Martin, čistička obilia a šrotovník s jedným párom mlynských kameňov. Na druhom poschodí bolo preosievacie zariadenie. Pri mlyne stála drevená pílница, v ktorej pracoval rámový gáter a cirkulár. Denný porez sa pohyboval okolo 25 – 30 m³ mäkkého dreva, určeného na stavebné a stolárske účely. Začiatkom 20. storočia bola na primárny pohon využívaná turbína Francis s výkonom 40 konských síl, parný stroj bol spustený len ako sekundárny zdroj energie pri nedostatku vody. Po elektrifikácii obce

²³ Terénny prieskum. Spišské Bystré 20. 6. 2023.

²⁴ Tiež UGKK Bratislava: Sp. 8 – Betlanovce, rok 1869.

bol v mlyne inštalovaný elektromotor s výkonom 30 kW.²⁵ Po vypuknutí 2. svetovej vojny bol mlyn už v roku 1941 arizovaný, rodina Silbersteinovcov bola deportovaná. Počas Slovenského národného povstania bol mlyn viackrát poškodený paľbou partizánskych jednotiek od Vernárskej doliny (Sulaček 2010: 158). Už počas vojny kupuje objekt Štefan Jendrál, ktorý si kvôli tomu vzal pôžičku. Po vojne mlyn s pílou rozbehol prevádzku, zmenou politického a hospodárskeho režimu sa výroba utlmila. Navyše majiteľ mlyna nečakane umiera, a tak celý podnik chátra. Čo sa udialo s technológiou mlyna a pily, nie je nateraz jasné, je zrejmé, že sa vdova Jendrálková snažila o speňaženie materiálu, ktorý by pomohol splatiť pôžičku na kúpu podniku. Celá mlynica bola nakoniec v schátranom stave rozpredaná okolo roku 1969 na stavebný materiál. Rovnako zanikla aj píla. Stáť ostal len objekt, v ktorom bývala rodina mlynára a služobníctva. Dnes objekt aj jeho okolie slúži ako Autocamping Betlanovce, ktorý využíva blízkosť Slovenského raja ako turistickej destinácie. Z architektonického hľadiska bol mlyn dvojposchodová vysoká budova postavená z tehál. Z juhovýchodnej strany bola k mlynici napojená drevená píllica, turbínový domček stál na juhozápadnej strane mlynice. Od turbíny tiekla odpadová voda cez podzemný kanál vybudovaný z kamennej klenby, ktorý prechádzal popri obytných a hospodárskych budovách, až vyúsťoval do Hornádu. Po mlyne ostali stáť len zarastené základy a torzo turbínovej šachty, kde podľa slov potomka mlynárskej rodiny Jendrálovcov ostala dodnes zasypaná Francisova turbína. Obďaleč, severozápadným smerom ku korytu Hornádu, sa zachovala betónová hať s úvodnou časťou náhonu.²⁶

Obr. č. 8: Administratívna budova pri bývalom parnom a vodnom mlyne v Betlanovciach. Dnes slúži areál ako camping. Zdroj: D. Patera, osobný archív.

Prvý umelý mlyn na území Spišskej župy vzniká v roku 1860 v Spišskej Novej Vsi. Novovzniknutá mlynárska akciová spoločnosť si prenajala od mesta nižný valcový mlyn na Hornáde na dobu 32 rokov. Tento stále vodný mlyn už nestačil svojou kapacitou pokryť dopyt tunajšieho obyvateľstva po mlynárskych výrobkoch, pričom mlyn nestačil už ani z hľadiska kvality mlynských výrobkov. Spoločnosť umelého mlyna bola vytvorená na podnet viacerých mešťanov a po úspešnom prenajatí mlyna sa rozbehla

²⁵ ŠA KE – ASNV, OU SNV, sig. 14 688/1935.

²⁶ Informácie poskytnuté rodinou Jendrálovcov, Betlanovce, 14. 8. 2023.

jeho modernizácia. Mlyn už od roku 1862 spustil svoju prevádzku ako obchodný mlyn strednej kapacity a v rámci počiatočnej investície bol mlyn do roku 1869 prebudovaný na parný pohon (Vadkertyová 1980: 50-51). Zisk podniku prudko stúpal, počiatočný investovaný kapitál sa vyplatil. Začiatkom 70. rokov 19. storočia dokázal mlyn spracovať viac ako 20 000 q/rok, v polovici uvedenej dekády produktivita narástla na 26 795 a už v roku 1877 dokázal mlyn spracovať až 30 307 q, čo predstavovalo nárast o 10 000 q v priebehu siedmich rokov. V rovnakom období boli pri mlyne vybudované nové sklady, čo sa odrazilo v poklese príjmov aj napriek vysokej produktivite (Vadkertyová 1980: 57). Dopyt po mlynárskych výrobkoch sa aj naďalej zvyšoval, a tak Novoveský umelý mlyn začal nakupovať kvalitné produkty aj z okolitých vodných mlynov, ktorých tu navôkol mesta fungovalo mnoho. K ďalšiemu zvýšeniu kapacity mlyna došlo opätovne v roku 1880, keď nové mlynské stroje dokázali ročne spracovať ročne už 50 – 60 000 q obilnín. V rovnakom roku už v mlyne pracovali valcové stolice s novými ryhovanými oceľovými valcami. Okrem stolíc disponoval mlyn modernými čistiacimi a vysievacími mechanizmami (Vadkertyová 1980: 57-62). V rokoch 1874 – 1879 a 1882 – 1884 činili zisky mlyna sumu od 30 000 do 35 831 zlatých (Vadkertyová 1980: 59). Nájom bol po uplynutí pôvodnej doby obnovený na ďalších 32 rokov. Podľa plánu z roku 1892 mala byť v mlyne inštalovaná vodná turbína s výkonom 120 k. s., so spádom 3,75 m a 60 ot/sek. Turbína poháňala zároveň transmisie a dynamo.²⁷

Ešte v roku 1893 bol mlyn elektrifikovaný a jeho produkcia sa opäť zvýšila v priemere na 73 000 q/rok. V roku 1900 bola k mlynu pristavaná koľajová trať z hlavnej železničnej trate (Sulaček 2014: 300-302). Objekt mlyna mal štyri poschodia (pšeničný a ražný mlyn, čistička a silo) a vysoký tehlový komín. Parný stroj a vodná turbína so silou 100 konských síl spolu s dvoma elektromotormi poháňali až 14 valcových stolíc a štyri kamenné zloženia. Denná kapacita mlyna sa tak pohybovala okolo 600 q zomletého obilia. Za rok 1907 vykázal mlyn ročný rekordný zomelok 83 587 q (Vadkertyová 1980: 64). V pláne z rovnakého roku 1900 sa nachádzali okolo mlyna tri sklady, jeden obytný dom a kancelária s administratívnou budovou. Objekt mlyna bol pozdĺžny s viacerými prístavbami, pričom jeden zo skladov bol rovno napojený na mlyn. Pri mlyne končila novovybudovaná odbočka železničnej trate. Mlynský náhon tu mal šírku až šesť metrov s priemernou výškou hladiny vody 1,1 m.²⁸

Počas 1. svetovej vojny patril novoveský mlyn do skupiny mlynov Boršodsko-miškoveckej mlynskej akciovej spoločnosti. Nielen východoslovenské obchodné mlyny ostali naďalej funkčné pre potreby zásobovania rakúsko-uhorskej armády. Prídelový systém započal ku koncu roka 1915, kedy boli stanovené aj maximálne ceny obilia, múky či chleba. Problémy s neúrodou sa zopakovali v roku 1917 (Vadkertyová 1980: 69-70). Vznikom nového československého štátu nastali výrazné zmeny oproti predošlému obdobiu. Mlyn prešiel v rokoch 1905 a 1945 rekonštrukciou. Pre porovnanie v roku 1933 zomlel mlyn 635 plných vagónov obilia (Telléry 1909: 245-246). Pracovalo tu približne

²⁷ ŠA KE – ASNV, MMSNV, Mapy a plány 1767 – 1948, Plán č. 4.

²⁸ ŠA KE – ASNV, MMSNV, Mapy a plány 1767 – 1948, Plán č. 4.

20 – 50 zamestnancov (v závislosti od kampane) a mlyn produkoval všetky druhy múky, krúp aj šrotu.²⁹ Po roku 1921 sa akciová spoločnosť mlyna po nostrifikácii pričlenila k združeniu Spojené mlyny, úč. spol. (Sulaček, 2014: 362). Na základe zoznamu vodných diel z roku 1930 vlastnila v meste firma Iglovská elektrárne celkovo tri budovy špecifikované ako elektrárne so samostatnými popisnými číslami (1, 18 a 21), všetky tri na Hornáde. Energetickú základňu tvorili celkovo štyri turbíny, dve typu Francis a dve typu Girard. Spolu mali výkon rovných 300 konských síl. Novoveský umelý mlyn akc. spol. mal iba jednu turbínu typu Girard s výkonom 97 konských síl (Seznam a mapa).

Do polovice 20. storočia zanikol horný aj stredný valcový mlyn v Spišskej Novej Vsi. Na mieste horného mlyna fungovala dlhé roky tzv. Iglovská elektrárne. Spodný mlyn ostal fungovať ako jediný v meste, príchodom nového režimu v polovici 20. storočia bol prebudovaný na veľký priemyselný mlyn. V druhej polovici 20. storočia niesol názov Mlyn IX. zjazdu KSČ s pekárňami a cestovinárňami v Spišskej Novej Vsi. Rieka Hornád bola regulačnými prácami vyňatá z pôvodného koryta a zanikol aj hlavný mlynský náhon, ktorý viedol celým mestom. Zachovala sa len Vyšná hať z betónu (Fluder) na hornom konci mesta pri sídlisku Mier s krátkym úsekom bývalého náhonu. Na historickej ortofotomape z roku 1950 viedol ešte pôvodný mlynský náhon cez mesto v celej dĺžke.³⁰ Dolný mlyn funguje dodnes, pričom tvorí rozsiahly komplex pod názvom Mlyny a pekárne Cessi, ktorý produkuje pestrú škálu potravinárskych výrobkov. Odbočka železničnej trate sa tu zachovala dodnes, iba priecestie bývalej vlečky pri mlyne už zaniklo. Na mieste bývalej Iglovskej elektrárne stojí dnes obchodný dom COOP Jednota a na mieste stredného mlyna stojí základná škola na Ulici Ing. Kožucha. V miestach, kde kedysi stála papiereň, ktorá zanikla ešte koncom 19. storočia (neskôr textilná továreň Haltenberger), stojí dnes Poliklinika pri Hornáde. Pri hati dodnes funguje MVE, kde bola donedávna stále funkčná dvojité Francisova turbína, ktorá tu bola prenesená zo zbúraného smičianskeho mlyna. Dnes tu pracuje nová česká turbína s výkonom 100 kW.³¹ Niekdajšiu prítomnosť elektrárne evokuje už len názov Elektrárenskej ulice, pričom v meste sa nachádza ešte Mlynská ulica, ktorá vedie popri dodnes funkčnom mlyne MPC. Mlynský priemysel tak v meste nezanikol a pretrváva aj do súčasnosti.

Najzachovalejšie objekty mlynov v súčasnosti

Rušíňakov mlyn v Spišskom Štiavniku

V katastri Spišského Štiavniku sa kedysi nachádzali dva mlyny. Prvý mlyn fungoval v areáli Kaštieľa Spišský Štiavnik (sídlo Štiavnického opátstva). Mlyn mlel pôvodne na štyri kamenné zloženia, po modernizácii cca v 20. rokoch 20. storočia tu boli inštalované valcové stolice a vodné kolesá boli nahradené dvoma turbínami Francis so spoločným výkonom 57,5 k. s. Druhý mlyn bol vybudovaný priamo v obci Spišský Štiavnik. Bol to dvojkoľosový murovaný prízemný objekt postavený atypicky v radovej zástavbe

²⁹ Štátny archív Košice. Fond Priemyselné inšpektoráty na východnom Slovensku, šk. č. 14, XIII – mlyn SNV; ASNV, OÚ SNV, sig. 5467/34 prez.

³⁰ Topografický ústav Banská Bystrica. Historická ortofotomapa Slovenska z roku 1950. Centrum excelentnosti pre podporu rozhodovania v lese a krajine, TU Zvolen.

³¹ Informácie poskytnuté Petrom Pavlanským, Spišská Nová Ves, 26. 11. 2022 a 3. 2. 2023.

dnešnej Mlynskej ulice. Počas prvých dekád 20. storočia tu pracovalo viacero mlynárov, medzi nimi aj Šofráncovci, ktorí následne odišli do mlyna vo Vítkovciach, kde sa stali poslednou mlynárskou rodinou v obci. Pomerne často sa stretávame s presunmi mlynárov v rámci blízkej alebo vzdialenej oblasti spišského regiónu. Pri týchto presunoch zohrali úlohu mnohé dôvody, či už výška nájmu, vybavenosť a kapacita mlyna, majetkové, finančné či rodinné dôvody. Obecný urbariát nakoniec štiavnický mlyn predáva rodine Rusiňákovej, ktorá sem prišla v 30. rokoch z mlyna pri Markušovciach (tento mlyn s pílou v lokalite Komárovec následne zaniká). Rusiňákovci mlyn prebudovali, dostavali poschodie a zmodernizovali zariadenie mlynice. V prednej časti pri ceste cez ulicu sa nachádzal dom mlynára a jeho rodiny, v zadnej časti objektu sa nachádzala poschodová mlynica. Vodné kolesá boli nahradené turbínou Francis s výkonom 37 k. s., pôvodne tri kamenné zloženia nahradili tri valcové stolice *patentu Jos. Prokop*. V roku 1951 bol mlyn znárodnený a ostal v prevádzke do 60. rokov 20. storočia. Následne ukončil svoju činnosť. Mlynský náhon bol zasypaný, hať na Hornáde zanikla. Okolo mlyna sa ulica rozrástla. Turbína z mlyna bola odpredaná do MVE Žehrica v meste Spišské Vlasy, kde pracuje dodnes pri výrobe elektrického prúdu. V mlyne sa zachovalo takmer všetko pôvodné zariadenie vrátane valcových stolíc, lúpačky a šrotovníka na mlecej podlahe. V suteréne sa dodnes nachádza hlavná transmisia s dopravníkmi. Na poschodí stoja veľkokapacitné násypníky a zachovaný systém dopravníkov. V podkroví nájdeme zasa sekundárnu transmisiu, ktorá hnala viaceré vysievače, reformy a kúkolník. Väčšina zariadenia nesie dobové štítky firmy Jos. Prokop a synové Pardubice. Na poschodí sa nachádza ešte elektromotor zn. Siemens s výkonom 16,5 kW, ktorý slúžil ako pomocný motor.³² Mlyn pri štiavnickom kaštieli bol po roku 1950 prebudovaný na elektrárňu, ktorá napájala štátny majer. Do roku 1960 ukončila činnosť a všetko zariadenie z bývalého mlyna bolo odvezené do šrotu (Furmanik 2021: 340-347). Časom zanikla aj samotná budova, rovnako bol zasypaný náhon a do dnešných dní sa z mlyna nezachovalo nič.

Obr. č. 9: Dvojité valcové stolice v mlynici Rusiňákovho mlyna v Spišskom Štiavniku.
Zdroj: D. Patera, osobný archív.

³² Informácie poskytnuté rodinou Rusiňákovcov, Spišský Štiavnik, 20. 3. 2023.

Mlyn Jozefa Lesného v Hrabušiciach

Pri Hrabušiciach kedysi fungovali dva mlyny – Starý a Nový mlyn spolu s viacerými zariadeniami na vodný pohon (hámor, píly...). Práve Starý mlyn je zrejme najstaršie do-ložený mlyn pri Hrabušiciach. Nachádzal sa v osamotenej usadlosti západne od obce, v blízkosti rieky Hornád. Pôvodným vlastníkom dreveného mlyna s troma vodnými ko-lesami bol princ August Sasko-Kobursko-Gothajský.³³ V roku 1929 do mlyna prichádza rodina Lesných. V tom čase mlyn poháňalo len jedno vodné koleso. Celý mlyn bol stále drevený. Začiatkom 40. rokov mlynicu prestavali a bola vymurovaná. Na mieste vodného kolesa vyrástla turbínová šachta s prepacom. Inštalovaná turbína Francis mala výkon 28 HP (max. hltnosť 850l/sek). V pôvodnej plánovej dokumentácii bol údaj o výkone škrtnutý a prepísaný na 31 HP. Do mlynice pribudli dve valcové stolice, lúpačka, šrotár, dynamo a moderné vysievacie, ako aj čistiace zariadenia. Všetko zariadenie do mlyna pochádzalo od *fy. Jos. Prokop a Synové Pardubice*. Z hlavnej transmisie bola okrem strojov v mlynici napojená aj malá píla (cirkulár) v exteriéri, ktorá neskôr zanikla. Mly-nárova živnosť mala byť ukončená k roku 1950 Okresným národným výborom Spišská Nová Ves. Po ukončení prevádzky mlyna tu bývala rodina Lesných až do roku 1981, kedy prešiel objekt na nového vlastníka. Zároveň sa v tom čase uvažovalo o vybudovaní MVE za využitia pôvodnej turbíny, zámer sa však nerealizoval. Tak bol objekt prebudovaný na ubytovacie účely, pričom väčšina zariadenia bola z mlyna odstránená. Zaujímavosťou je, že pri mlyne bol počas 2. svetovej vojny vytvorený protiletický kryt v tesnej blízkosti východu z mlynice. Tento kryt sa zachoval dodnes. Rovnako sa v areáli bývalého mlyna zachovalo viacero mlynských kameňov rôzneho priemeru. Medzičasom už objekt ne-slúži na ubytovacie účely, avšak iba ako chalupa na víkend. V bývalej mlynici sa zachovali len fragmenty pôvodnej drevenej konštrukcie, ovládanie turbíny s liatinovou tabuľou *fy. Prokop a krupár* od rovnakej firmy naaranžovaný ako kus nábytku. V suteréne však ostala celá hlavná transmisia s remenicami, elektromotorom a starým dynamom. V turbínovej šachte dodnes hrdzavie Francisova turbína. Z pozostalosti mlynárskej rodiny Lesných sa dodnes zachovala bohatá dokumentácia k mlynu v držbe viacerých osôb. V prvom rade je dôležité poukázať na zachovanú knihu zomelkov mlynára Jozefa Lesného zo 40. rokov 20. storočia. Takúto knihu si pritom mal povinne viesť každý mlynár. Je to jediný nateraz zachovaný prípad knihy zomelkov v regióne. Rovnako sa k mlynu zachoval celý album fotografií spred modernizácie, jej priebehu ako aj neskorších fotografií. V ne-poslednom rade sú k dispozícii pôvodné mapy, plány faktúry, technické popisy a iná dokumentácia k mlynu v rozmedzí 20. – 50. rokov 20. storočia.³⁴

³³ 1. vojenské mapovanie. Kráľovské Uhorsko 1769 – 1785. Mierka 1:28 800; UGKK Bratislava: Sp. 79 – Hrabušice, rok 1869.

³⁴ Osobný archív Márie Ličkovej (Poprad) a rodiny Lesných (Žehra, Poprad).

Obr. č. 10: Hrabušický starý mlyn s dodnes zachovanou turbínou v pôvodnej šachte.
Zdroj: D. Patera, osobný archív.

Mlyn Jána Faitha v Spišskom Podhradí

V Spišskom Podhradí vzniklo v minulosti viacero vodných mlynov. Ako jediný mlyn na iný ako vodný pohon tu fungoval parný mlyn a píla podnikateľa Simona Schlesingera pri železničnej stanici. Faithov mlyn predstavuje dobre zachovaný objekt, ktorý po 2. svetovej vojne mal byť turbínovaný (špirálovou turbínou Francis), čo sa však nakoniec nestalo. Mlyn patril rodine Faithovcov, ktorá sa sem presťahovala z mlyna v Markušovciach. Podhradský mlyn na začiatku 20. storočia pripomínal skôr ruinu, ktorú si zakúpil Ján Faith za peniaze zarobené v Amerike, kde pracoval od roku 1904. Okolo roku 1913 začal spolu s manželkou s prestavbou mlyna. Počas 1. svetovej vojny však Ján musel narukovať a prestavba musela počkať. Vo vojne prišiel pri nehode o nohu a domov sa vrátil vo veľmi zlom fyzickom a psychickom stave. Až práca okolo mlyna mu vrátila predošlú chuť do života. Následne k mlynu pribudoval dom pre svoju rodinu. Kedysi pri mlyne fungovala aj píla, ktorá bola v roku 1924 doplnená o gáter a parný pohon. Mlyn fungoval aj počas vojnových udalostí, kedy mlel striedavo pre potreby Nemcov a neskôr Rusov. V roku 1947 tu bol inštalovaný elektromotor, vďaka ktorému fungoval mlyn prerušovane až do roku 1988. V novšom období sa v mlyne už len šrotovalo. V 50. rokoch mlyn patril do národného podniku Východoslovenské mlyny a pekárne Košice, následne bol mlyn dispozične predelený a vznikla tu obytná časť pre bývalého mlynára Jána Faitha. Mlynica tak bola zmenšená. Jozef Faith (Jánov syn) pokračoval v rodinnom remesle ešte v mlynoch v Poprade a Iliášovciach. V roku 1991 mlyn reštitovala rodina

Faithovcov. Až v roku 2017 mlyn odkúpilo mesto Spišské Podhradie so zámerom vybudovať z neho múzeum. To sa nakoniec zrealizovalo, až udalosti pandémie v roku 2020 múzeum uzatvorili. V interiéri mlynice sa zachovalo prakticky všetko pôvodné zariadenie z doby, kedy sa v mlyne prestalo mlieť. V suteréne sa nachádza hlavný elektromotor, ktorý hnal primárnu transmisiu s masívnymi remenicami veľkého priemeru. Na prízemí mlyna stoja viaceré zariadenia vrátane troch dvojítých valcových stolíc, lúpačky na krúpy a šrotovníka. Budova mlyna je dvojpodlažná, pričom zariadenia sa nachádzajú ešte aj v tesnom podstrešnom priestore. O výzore mlyna sa viac dozvedáme z dobových fotografií, jedna zachytáva aj robustné vodné koleso, ktoré poháňalo mlyn až do roku 1947 (výkon 5 k. s.). Sám ho pritom zhotovil z červeného smreka hendikepovaný mlynár Ján Faith po 1. svetovej vojne. Všetky stolice obsahujú výrobný štítok Česko-moravskej strojárne a. s. v Blansku a sú plne funkčné, rovnako ako aj ostatné zariadenia, dopravníky, vysievače, čistiace stroje atď. Mlyn disponuje aj viacerými náhradnými súčiastkami a po menšej investícii do obnovy by bol prevádzkyschopný. Na prvom aj druhom poschodí sa nachádzajú ešte pomocné elektromotory a sekundárne transmisie s originálnymi remeňmi a remenicami. Objekt má veľký potenciál v oblasti cestovného ruchu, ktorý nateraz ostáva nevyužitý.³⁵

Obr. č. 11: Valcový mlyn Jána Faitha v Spišskom Podhradí predstavuje dokonale zachovaný mlyn s pôvodným vybavením.

Zdroj: D. Patera, osobný archív.

³⁵ Informácie poskytnuté Jánom Buríkom, Spišské Podhradie, 20. 9. 2022; Informačné bannery vytvorené rodinou Faithovcov v mlyne na Kúpeľnej ulici, Spišské Podhradie; Osobný archív rodiny Faithovcov.

Mlyn Jána Šimka v Kluknave

Po zániku richnavského vodného mlyna, najneskôr na začiatku 20. storočia, bol medzi rokmi 1910 – 1911 postavený nový mlyn bližšie pri Kluknave. Murovaný objekt mlyna, síce stojaci pár metrov od Hornádu, využíval na pohon plynosací motor, ktorý bol umiestnený v samostatnej prístavbe na severnej strane mlyna. V roku 1936 mlyn od Tenčárovcov (dlhoročných tunajších mlynárov) odkupuje v dražbe rodina Šimkovcov. Plynosací motor sa už v tom čase javil ako neefektívny kvôli prílišnej spotrebe dreva, ako aj jeho dovážaní furmanmi z okolitých lesov. Svoje zohrala aj udalosť, kedy sa mlynár zranil pri štartovaní uvedeného motora. Keďže bol mlynár Ján Šimko st. vyučený v mlyne na vodný pohon (Szitov mlyn v Smižanoch), rozhodol sa, že po vzore iných mlynov v regióne prebuduje aj ten svoj na vodný pohon. A tak v dohľadnej dobe bol vykovaný nový náhon pre mlyn, postavená hať na Hornáde, ako aj vybudovaný nový betónový most pre prístupovú cestu do obce, ktorá prechádzala priamo popri mlyne. Turbínová prístavba bola vymurovaná z južnej strany mlyna. Pribudla ležatá turbína Francis s výkonom cca 25 k. s. uspôsobená na malý spád (len 1,3 m), ktorá bola priamo napojená na prevodovku umiestnenú nad ňou. Pri turbínovaní mlyna sa rávalo s dodatočným dobudovaním píly. Tá však nakoniec postavená nebola. Počas ústupu nemeckých oddielov v januári 1945 bol mlyn poškodený, keď bol odstrelený cestný most v jeho tesnej blízkosti. Následne boli škody opravené a mlyn rozbehol prevádzku. Pôvodný plynosací motor bol zošrotovaný. Po roku 1948 bol mlyn prevzatý do štátnej správy, v roku 1960 bol zoštátnený, avšak naďalej fungoval až do roku 1983. Mlynár Ján Šimko st. tak musel pracovať vo svojom mlyne len ako štátny zamestnanec. V roku 1985 bol mlyn zapísaný ako národná kultúrna pamiatka, po roku 1989 bol reštituovaný. Chvíľu potom mlyn ešte fungoval ako malá vodná elektráreň. Odvtedy mlyn zastal. Hať na Hornáde sa rozpadla a náhon k mlynu vyschol. Mlyn spolu so svojim pôvodným vybavením sa zachoval v nedotknutom stave. V mlynici sa dodnes nachádzajú tri štvorvalcové stolice v kovovom ráme (výrobky Českomoravskej strojovne a. s. v Blansku) spolu s krúparom, lúpačkou a šrotovníkom. Vo vedľajšej turbínovej prístavbe leží turbína spolu s prevodovkou. V suteréne mlyna nájdeme pôvodnú hlavnú transmisiu s remenicami a stále nahodenými remeňmi. V malej severnej prístavbe pri mlyne bol neskoršie osadený aj pomocný elektromotor (vedľa strojovne plynosacieho motora). Na poschodí mlyna nájdeme čistiace a vysievacie stroje, natlačené na seba s cieľom čo najviac využiť malý priestor na poschodí a v podstreší. Mlynský objekt je na svoj vek vo veľmi dobrom stave, ako v interiéri, tak aj exteriéri.³⁶

³⁶ Informácie poskytnuté Jánom Šimkom ml., Kluknava, 25. 9. 2023.

Obr. č. 12: Kluknavský mlyn Jána Šimka, ktorý sa zachoval v dobrom stave s kompletným vybavením.
Zdroj: D. Patera, osobný archív.

Perspektívy do budúcnosti

Komplexný terénny výskum v spojení s archívnymi bádáním nateraz stále nie je ukončený a aj naďalej je potrebné venovať tejto problematike patričnú pozornosť. V teréne sa nachádza ešte stále množstvo stôp na miestach, kde mlyny po stáročia stáli a ku ktorým dochádzalo okolité obyvateľstvo na pravidelnej báze. Zároveň ešte žije mnoho potomkov mlynárskych rodín, ktoré prevádzkovali mlyn v prvej polovici 20. storočia. Neúnavnou snahou sa tak dá dopracovať k nesmierne cenným dobovým materiálom vrátane fotografií, máp, plánov či korešpondencie starých mlynárov, ktoré neputovali do archívov, ale ostali v súkromnej držbe. Tento terénny výskum je o to dôležitejší, pretože každým rokom sa viac a viac strácajú stopy po tomto poctivom a fascinujúcom remesle. Tento trend bude v budúcnosti s určitou pokročnosťou pokračovať, viaceré objekty zrejme čaká v dohľadnej dobe zánik či prebudovanie na iné účely. Vzhľadom na povahu zachovaných objektov má najväčšiu perspektívu už spomenutý mlyn v Spišskom Podhradí, ktorý nesie vo svojom interieri vysokú hodnotu autenticity v zachovanej technológii, ktorá je stále funkčná. Mlyn v Kluknave je dobrým adeptom na vytvorenie vysunutej expozície lokálneho mlynárstva a v spojitosti s obecným Múzeom obuvi a kaštieľom Csákyovcov by tak mohol pritiahnúť viac turistov do obce v rámci cestovného ruchu. Zároveň má tento príspevok slúžiť ako príklad a motivácia k podobným snahám aj v iných regiónoch Slovenska. Mlynárske remeslo zohralo dôležitú úlohu v celonárodnom hospodárstve. Počnúc stredovekom až po najnovšie dejiny fungovalo na našom území vyše 5 000 mlynov. V rámci projektu *Databáza vodných mlynov – Vodné mlyny* sa preto kolektív autorov snaží o populárno-náučný charakter sprostredkovania mlynárskeho remesla na našom území, ktoré je založené na čo najpresnejšej lokalizácii jednotlivých mlynských

objektov na podklade súpisu *Seznam a mapa vodných děl Republiky československé* z roku 1934, ako aj iných historických mapovaní. Každý mlyn v databáze obsahuje samostatnú kartu, kde je možné neustále dopĺňať informácie vrátane obrazového materiálu. Veríme, že takýmto spôsobom si mlynárska história nájde svojich priaznivcov v rôznych regiónoch Slovenska, ale aj v zahraničí.

Zoznam použitých zdrojov

Furmanik, M. (2021). Vo víre spoločenských premien (1918 – 1948). In: M. Hudák, M., Števík, M. (Eds.). *Spišský Štiavnik*. Spišský Štiavnik: Obec Spišský Štiavnik, s. 322-363.

Hanušin, J. (1971). *Ľudové vodné zariadenia na Slovensku* (kandidátska dizertačná práca). Trenčín.

Hanušin, J. (1979). Najstaršie vodné mlyny na Slovensku (do konca 13. storočia). *Dějiny věd a techniky*, 12(1), 9-23.

Chalupecký, I. (Ed.). (2014). *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*. Spišská Nová Ves: Mesto Spišská Nová Ves.

Krempaská, Z., Leskovjanská, A. (2014). Prírodné pomery. In: Chalupecký, I. (Ed.). *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*. Spišská Nová Ves: Mesto Spišská Nová Ves, s. 15-34.

Michaeli, E. (2001). Georeliéf Hornádskej kotliny. *Geografické práce*, 9(2), 2.

Seznam a mapa vodných děl Republiky československé: stav koncem roku 1930. (1934). Sešit č. 2. Finanční ředitelství Lipt. Sv. Mikuláš. Praha: Nákladem ministerstva veřejných prací.

Sulaček, J. (2010). Kapitoly z dejín obce v rokoch 1918 – 1948. In: Chalupecký, I. (Ed.). *Dejiny Betlanoviec*. Levoča: Obecný úrad Betlanovce, s. 155-198.

Sulaček, J. a kol. (2014). Spišská Nová Ves v rokoch 1918 – 1945. In: Chalupecký, I. (Ed.). *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*. Spišská Nová Ves: Mesto Spišská Nová Ves, s. 334-457.

Telléry, G. (1909). *Igló könyve*. Igló.

Žifčák, F., Zmátlo, P. (1998). *Z minulosti Vítkoviec*. Levoča: Polypress s.r.o.

Vadkertyová, K. (1980). Mlynský priemysel na východnom Slovensku v rokoch 1848 – 1918. *Nové obzory*, 22, 45-72.

Archív

Centrum excelentnosti pre podporu rozhodovania v lese a krajine, TU Zvolen.

Magyar Nemzeti Levéltár.

Osobný archív Márie Ličkovej (Poprad), rodiny Lesných (Poprad, Žehra), rodiny Habíňákovcov (Spišské Vlchy), rodiny Olejníkovcov (Spišské Vlchy), rodiny Faithovcov (Spišské Podhradie).

Štátny archív v Košiciach (ŠA KE).

Štátny archív v Košiciach – pracovisko Archív Spišská Nová Ves (ŠA KE – ASNV).

Štátny archív v Prešove – špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (ŠA PO – SAL).

Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky v Bratislave. (UGKK).

Slovenské technické múzeum Košice.

Spišská diecéza.

Historické mlyny v Malých Karpatoch a potenciál ich využitia

Jana Gregorová, Barbora Porkertová

Abstract

Historical mills in the Small Carpathians and their potential for use

The Department of Architecture of the Faculty of Civil Engineering of the Slovak Technical University in Bratislava often deals with the topic of historical mills and the possibilities of their use. Several works have been elaborated on this topic. In cooperation with the (former) Department of Ethnology and Museology of the Faculty of Arts in Bratislava, monitoring of historical mills and related watercourses in the territory of the Červený Kameň microregion and proposals for tourist routes throughout the territory have been elaborated. The restoration of three unused mills was also designed within the Monument Restoration Studio: the Slezák Mill in Plavecké Mikuláš, the national cultural monument Horný mlyn in conservation area Modra and the ruins of the Brunovský Mill in Píla. The works illustrate the untapped potential of attractive identical objects, forming in the past a characteristic colour of the cultural landscape. The works were prepared within the project of the UNESCO Department for the Restoration of the Architectural Heritage of the Slovak Technical University in Bratislava.

Keywords: architectural heritage, mills, ruin, monitoring, archival research, architectural-historical research, monument restoration, methodical design

Kľúčové slová: architektonické dedičstvo, mlyny, ruina, monitoring, archívny výskum, architektonicko-historický výskum, pamiatková obnova, metodické projektovanie

Kontakt

Prof. Ing. arch. Jana Gregorová, PhD., Katedra architektúry, Stavebná fakulta Slovenskej technickej univerzity, Radlinského 11, 810 05 Bratislava, e-mail: jana.gregorova@stuba.sk

Ing. Barbora Porkertová, Katedra architektúry, Stavebná fakulta Slovenskej technickej univerzity, Radlinského 11, 810 05 Bratislava, e-mail: barbora.porkertova@stuba.sk

Úvod

Malé Karpaty boli v minulosti známe tým, že vďaka svojej geomorfologickej členitosti a množstvu vodných tokov sa v tejto oblasti stávalo množstvo mlynov či iných technických zariadení, využívajúcich vodnú energiu. Vytvárali typický kolorit krajiny a okrem svojej hospodárskej funkcie boli často aj súčasťou vodozádržných zariadení,

ktoré sa dômyselne osádzali do členitého terénu. Neskoršie využívanie elektrickej energie a zmena spôsobu života spôsobili, že prevažná časť týchto zariadení zanikla, prípadne boli prestavané na iné využitie. Vzhľadom na to, že ich poloha bola závislá od polohy vodného toku či náhonu, je ešte aj dnes možné nachádzať stopy po týchto objektoch, ktoré po stáročia spoluvytvárali kolorit kultúrnej krajiny.

V príspevku sa budeme okrem iného venovať monitorovaniu, identifikovaniu a návrhom obnovy mlynov, nachádzajúcich sa na území Malých Karpát. Dôraz sa kládol na monitorovanie vodných mlynov v Mikroregióne Červený Kameň, kde študenti a pedagógovia z (vtedajšej) Katedry etnológie a muzeológie Filozofickej fakulty UK a Katedry architektúry Stavebnej fakulty STU v Bratislave v rámci výučby riešili prevažnú časť objektov mlynov. Pri spracovaní projektu boli zohľadnené zámery Katedry UNESCO pre obnovu architektonického dedičstva. Cieľom projektu bolo oživenie turizmu a obnova identity zabudnutého, ale v minulosti významného Červenokamenského panstva.

Spolupráca medzi Katedrou UNESCO pre obnovu architektonického dedičstva a Združenia obcí Mikroregión Červený Kameň

Projekt Katedry UNESCO pre obnovu architektonického dedičstva *Interdisciplinárny prístup pri obnove architektonického dedičstva – nástroj kultúrnej udržateľnosti* (ďalej len Katedra UNESCO) je reakciou na neuspokojivú situáciu v oblasti ochrany a obnovy architektonického dedičstva na Slovensku a ako taký bol akceptovaný v januári 2022 na zasadnutí Sekcie pre vyššie vzdelávanie UNESCO v Paríži. Vznikol ako spoločný projekt Stavebnej fakulty, Fakulty architektúry a dizajnu a Fakulty chemickej a potravinárskej technológie STU v Bratislave, s cieľom vytvoriť celouniverzitnú platformu pre vzdelávaciu, vedecko-výskumnú a inú tvorivú činnosť v oblasti ochrany a obnovy architektonického dedičstva. Hlavným cieľom Katedry UNESCO je vytvoriť odbornú platformu, pôsobením ktorej by sa aktualizoval pohľad na komplexné chápanie ochrany a obnovy hmotného kultúrneho dedičstva – architektonického dedičstva. Poznatky sa sprostredkovávajú odbornej aj laickej verejnosti prostredníctvom výskumu, vzdelávania a následnej propagácie. Nové poznatky sa aplikujú aj v projekčnej praxi formou pilotných projektov. Jedným z takýchto pilotných projektov je aj projekt spracovávaný pre Mikroregión Červený Kameň, ako výsledok systematickej spolupráce medzi nasledovnými subjektmi – Združenie obcí Mikroregión Červený Kameň; Slovenská technická univerzita v Bratislave, Stavebná fakulta, Katedra architektúry; Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra etnológie a muzeológie; Prírodovedecká fakulta, Katedra environmentálnej ekológie a manažmentu krajiny. Iniciátorkou tejto aktivity bola Ing. arch. Hana Hlubocká – koordinátorka OZ Mikroregiónu ČK.

Spolupráca medzi dotknutými stranami sa začala podpísaním *Memoranda o spolupráci* v roku 2021. Doteraz prebehla v dvoch etapách, v rámci ktorých boli vyhotovené čiastkové výstupy z rôznych oblastí problémov mikroregiónu.

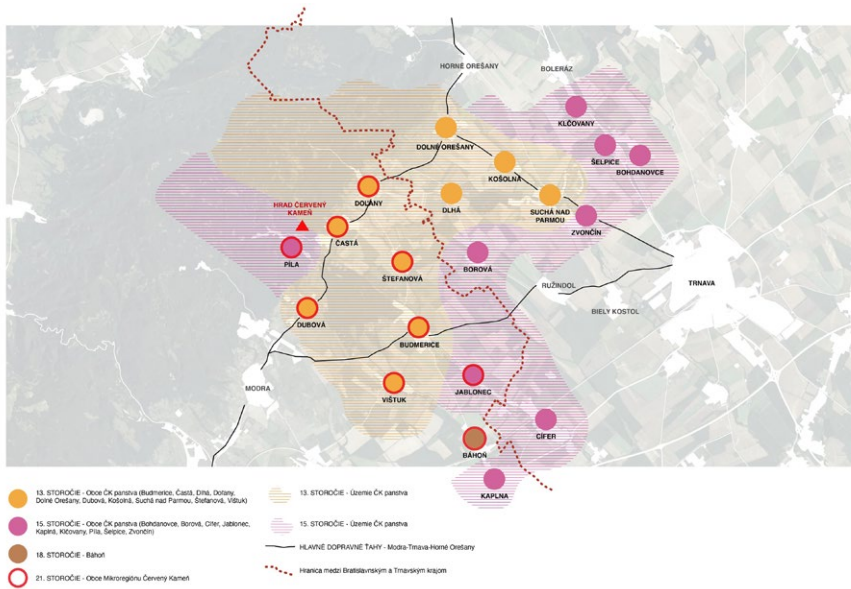
Hlavnými cieľmi sú:

- obnova identity celého Mikroregiónu ČK
 - v oblasti architektúry, kde sa architektonické dedičstvo chápe širšie ako ochrana pamiatok (homogenizácia a obnova pôvodnej artikulácie narušených historických sídel),
 - v oblasti hospodárstva (agroturizmus, obnova tradičných spôsobov hospodárenia),
 - v oblasti krajiny, vodného hospodárstva...
(identifikácia a návrh rehabilitácie pôvodného vodohospodárskeho systému),
- nové impulzy pre ochranu umelých aj prírodných štruktúr,
- regulovaný kultúrny a športovo-rekreačný turizmus a i.

Pre rozbehnutie systematickej spolupráce bol vytvorený logistický systém zadávania riešenia vybraných problémov jednotlivých obcí tak v architektonickej, ako aj urbanistickej dimenzii v rámci klauzúrnych a ateliérových prác. V rámci 1. etapy sa v spolupráci s Filozofickou fakultou UK v Bratislave riešil monitoring a archívny výskum mlynov (na úrovni celého mikroregiónu) a varianty možnej prezentácie zaniknutého Brunovského mlyna v Častej.

Monitoring vodných mlynov v Mikroregióne Červený Kameň

Červenokamenské panstvo sa sformovalo v druhej polovici 13. storočia ako hospodárske zázemie hradu Červený Kameň. K jeho najstaršiemu jadru (13. storočie) patrili dediny Budmerice, Častá, Dlhá, Dolné Orešany, Dubová, Košolná, Suchá nad Parnou, Vištuk a nepochybne pravdepodobne aj Doľany a Štefanová, respektíve obce, ktoré ležali na ich území a ich dobové názvy nepoznáme. Obce spájala poloha na Podhorskej ceste vedúcej z Bratislavy smerom na sever popod Malé Karpaty a na Trnavskej pahorkatine v trojuholníku medzi Modrou, Trnavou a Hornými Orešanmi. Na týchto komunikáciách sa nachádzali sídla, z ktorých viaceré mali charakter malých mestečiek. Mimo komunikácie ležali obce s prevládajúcou hospodárskou či poľnohospodárskou produkciou (Gregorová 2024: 108). Novým územným členením sa pôvodné územie Červenokamenského panstva rozdelilo medzi Bratislavský a Trnavský kraj. Vzniknutý Mikroregión Červený Kameň (ďalej Mikroregión ČK) zaberá obce v rámci Bratislavského kraja, aj to nie všetky. V mikroregióne sa v dobe spracovávania projektu nachádzali obce Píla, Doľany, Častá, Dubová, Štefanová, Budmerice, Jablonec, Báhoň a Vištuk.

Obr. č. 1: Rozsah Červenokamenského panstva s vyznačením obdobia vzniku obcí v Mikroregiónu ČK. Zdroj: Gregorová, Húsenicová, Kvasnicová, Kalivodová 2023: 109.

V uvedených obciach mikroregiónu sa v rokoch 2021 – 2022 monitorovali mlyny, prípadne iné technické zariadenia využívajúce vodnú energiu. Na základe archívneho výskumu spracovaného študentmi Katedry etnológie a muzeológie FF UK v Bratislave vyhotovili študenti z Katedry architektúry na SvF STU mapy územia s lokalizovaním polôh zachovaných aj zaniknutých mlynov so zohľadnením miery ich zachovania. Boli navrhnuté aj turistické trasy, ktoré by tieto lokality mlynov pospájali. Turistické trasy boli navrhnuté s ohľadom na súčasnú dopravnú situáciu autobusovej a vlakovej dopravy.

Obr. č. 2: Mapovanie lokality mlynov v celom Mikroregiónu ČK a v obci Píla, so zohľadnením miery ich zachovania. Zdroj: Gregorová, Kačírek 2021-2022.

Archívnym výskumom sa zmapovali informácie o technických objektoch poháňaných vodnou energiou vo všetkých obciach. Najviac mlynov sa nachádzalo v obciach Časť, Píla, Budmerice a Doľany. Špecifickou sa javí predovšetkým obec Píla, kde sa nachádzali

dielňa na výrobu medených kotlov, tzv. *Medený hámor*, obilné mlyny, mlyn *Prachárna – píla* a viacero iných technických objektov poháňaných vodou (História obce Píla 2024). Významným objektom bol tzv. Veľký Brunovského mlyn. V Doľanoch boli identifikované tri mlyny (*Horný panský mlyn*, *Dolný mlyn*, *mlyn*) a jedna papiereň. V Budmericiach sa nachádzal mlynársky cech, ktorý združoval mlynárov z celého okolia, neskôr takmer celého kraja. Boli identifikované: *Dopierov mlyn*, *Holešov mlyn*, *Kolkov mlyn*, *Mlyn v jame*, *Mlyn Silnica* a *Oškerov mlyn*. Väčšina týchto mlynov však už neexistuje, alebo je značne prestavaná (Gregorová, Kačírek 2021-2022).

Brunovského mlyn – návrhy prezentácie

V rámci potenciálu ďalšieho využitia mlynov pre turistický ruch sa javil ako najperspektívnejší Brunovského mlyn v obci Píla. Napriek tomu, že sa zachoval v stave ruiny, miesto aj objekt vykazujú vysoký potenciál nového využitia.

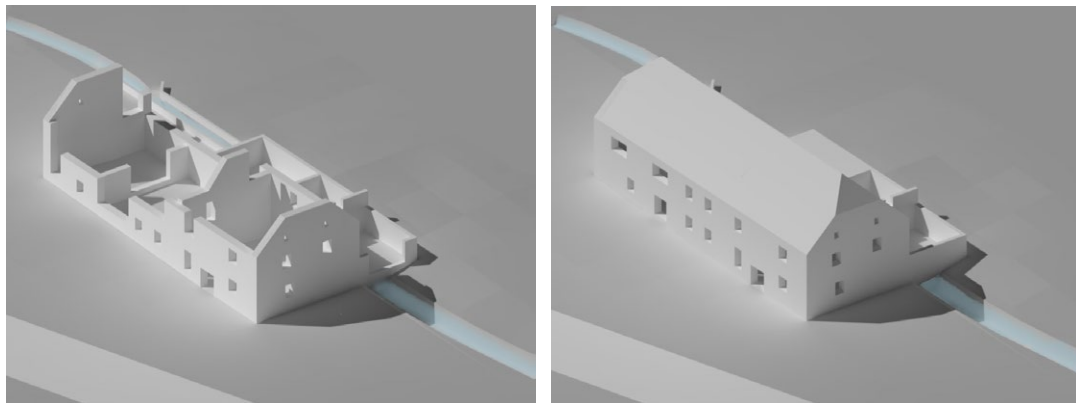
Mlyn vznikol ako pôvodný panský mlyn z konca 17. storočia a bol funkčný do polovice 20. storočia. Bol poháňaný náhonom z riečky Gidry za budovou, ktorá poháňala pôvodné koleso, neskôr vodnú turbínu elektrického generátora. Okolie mlyna malo parkovú úpravu. Posledným majiteľom bola rodina Brunovských. Počas 2. svetovej vojny v ňom bolo sídlo veliteľstva posádky nemeckej armády. Z tohto obdobia sa zachovali pozostatky betónového opevnenia a na neďalekej skale bolo guľometné hniezdo. Objekt sa v dôsledku absentujúcej údržby zachoval iba v stave ruiny (Ruina mlyna 2024).

Obr. č. 3: Brunovského mlyn. Vľavo historická fotografia z prvej polovice 20. storočia, v strede a vpravo ruina objektu v súčasnosti.

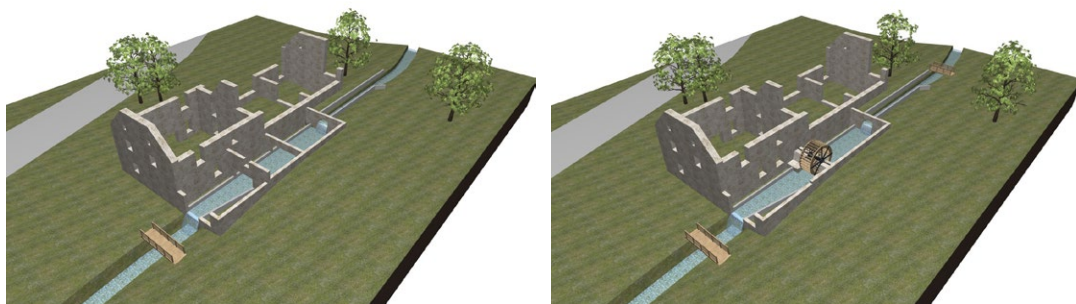
Zdroj: Gregorová, Kačírek 2021-2022.

V rámci prezentácie ruiny Brunovského mlyna bolo vyhotovené zameranie a hypotetická rekonštrukcia podoby mlyna pred deštrukciou a boli navrhnuté varianty jeho obnovy aj s primeranou funkciou, zodpovedajúcou požiadavkám turistického ruchu v súvislosti s navrhovanou turistickou trasou. Boli navrhnuté varianty s obnovením objektu do pôvodného stavu, s náznakom zaniknutej hmoty, ako aj architektonizácia ruiny mlyna s náznakom náhonu (Gregorová, Kačírek 2021-2022).

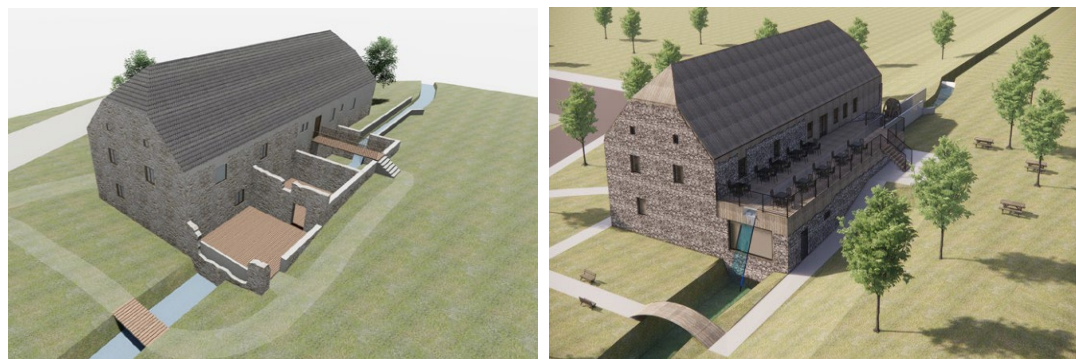
Obr. č. 4: Brunovského mlyn. Vľavo súčasný stav ruiny, vpravo hypotetická rekonštrukcia stavu pred deštrukciou.

Zdroj: Gregorová, Kačírek 2021-2022.

Obr. č. 5: Prezentácia ruiny mlyna s rôznou mierou náznaku technologických zariadení.

Zdroj: Gregorová, Kačírek 2021-2022.

Obr. č. 6: Prezentácia ruiny mlyna s rôznou mierou náznaku pôvodných hmôt objektu.

Zdroj: Gregorová, Kačírek 2021-2022.

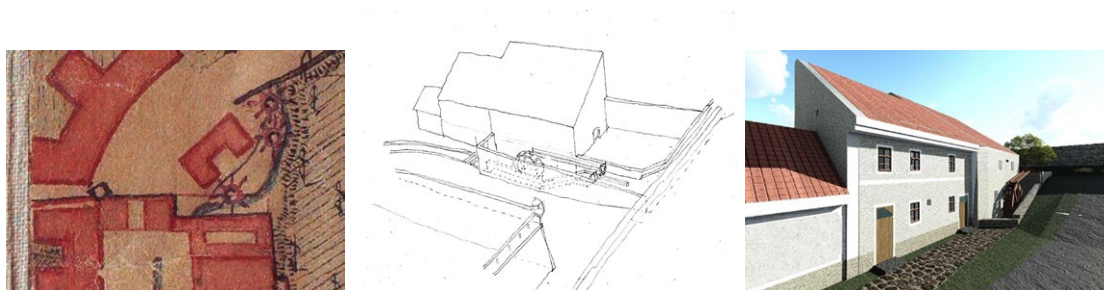
Štampelovský mlyn – návrhy prezentácie

Horný mlyn alebo Štampelovský mlyn v PZ Modra, ktorý sa nachádzal v bezprostrednom dotyku s priekopou renesančného mestského opevnenia, prešiel viacerými vývojovými etapami. Z každej z etáp sa zachovala časť. V roku 2020 sa začala na podnet

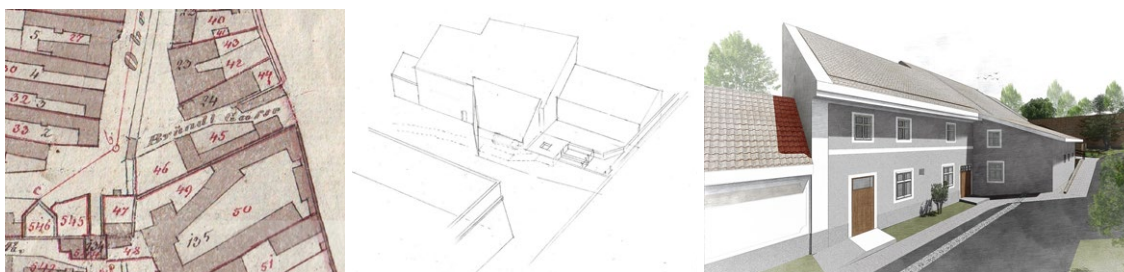
majiteľa objektu spracovávať predprojektová dokumentácia, ktorá sa stala podkladom pre vypracovanie definitívneho návrhu obnovy. Boli vypracované stavebno-technické, statické, archívne aj architektonicko-historické výskumy, na základe ktorých bolo možné vytvoriť hypotetické rekonštrukcie podoby mlyna v jednotlivých stavebných etapách. Samostatný problém predstavovala prezentácia vodného náhonu z druhej vývojovej etapy, ktorý bol prezentovaný v rámci dvora.

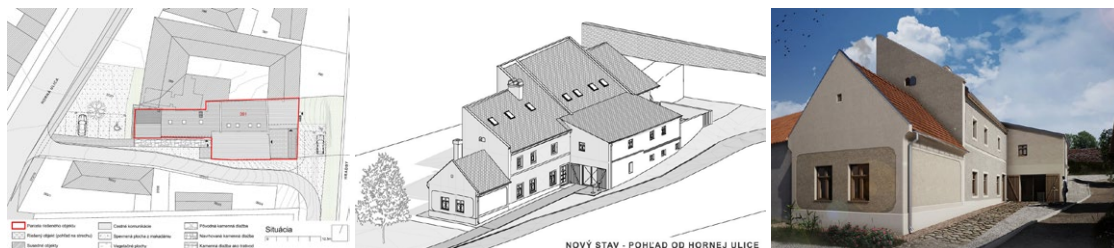
Obr. č. 7: Súčasný stav mlyna. Foto: Gregorová 2021.
Zdroj: osobný archív J. Gregorovej.

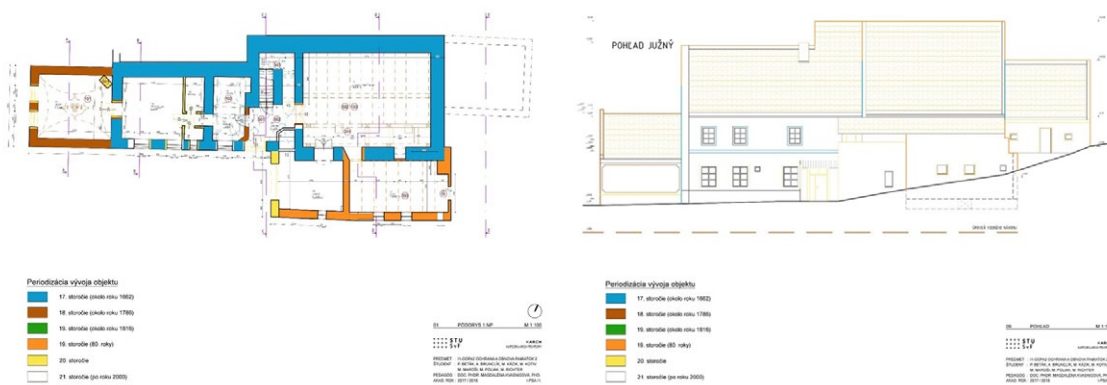
Obr. č. 8: Prezentácia renesančno-barokovej podoby mlyna s dreveným kolesom. Vľavo mapa z 18. storočia, v strede hypotetická rekonštrukcia mlyna, vpravo návrh prezentácie. Zdroj: Gregorová 2022.

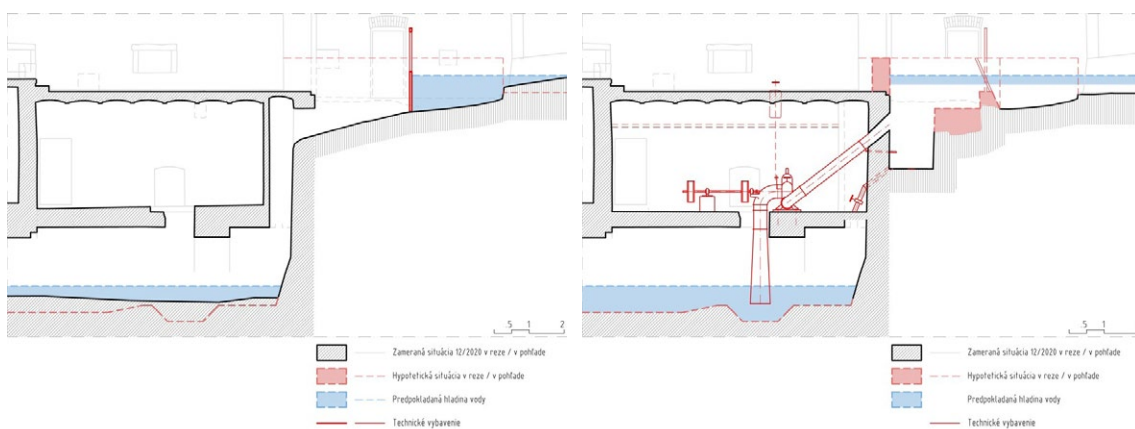
Obr. č. 9: Prezentácia podoby mlyna z prelomu 19. – 20. storočia s prístavbou nad vodnou Francisovou turbínou. Vľavo mapa z roku 1851, v strede hypotetická rekonštrukcia mlyna, vpravo návrh prezentácie. Zdroj: Gregorová 2022.

Obr. č. 10: Prezentácia podoby mlyna z prelomu 19. – 20. storočia s upravenou prístavbou. Vľavo návrh situácie, v strede a vpravo návrh obnovy fasád do poslednej hodnotnej etapy s obnoveným chodníkom z kamenných platin.
Zdroj: Obnova NKP 2024.

Obr. č. 11: Architektonicko-historický výskum objektu.
Zdroj: Kvasnicová 2021.

Obr. č. 12: Rekonštrukcia technologického zariadenia mlyna druhej vývojovej etapy. Aktívny aj jalový náhon s Francisovou turbínou v nadväznosti na odvodný kanál.
Zdroj: Bocán, Gregorová 2020-2021.

Obr. č. 13: Prezentácia vodného náhonu vo dvore objektu.
Zdroj: Bocán, Gregorová 2020-2021.

Slezákov mlyn – návrhy prezentácie (Plavecký Mikuláš)

Objekt mlyna sa nachádzal na odrazenom náhone potoka a prešiel viacerými stavebnými etapami. Súčasný stav dokumentuje stavebnú etapu, keď bolo technické zariadenie dreveného vodného kola nahradené vodnou turbínou s prístreškom. V mlynici sa zachovalo pôvodné mlecie drevené zariadenie, fasády aj okolie objektu už sú poznačené výraznou prestavbou. Na objekte bol vykonaný architektonicko-historický, statický aj stavebno-technický pamiatkový výskum. Varianty riešení navrhovali adaptáciu objektu na kultúrno-spoločenské využitie a na sociálne zariadenie pre seniorov.

Obr. č. 14: Objekt mlyna – súčasný stav. Vľavo dvorové priečelie, vpravo schéma ilustrujúca polohu mlyna pri náhone.
Zdroj: Gregorová 2020-2021.

Obr. č. 15: Objekt Slezákovho mlyna – návrh pamiatkovej obnovy.
Zdroj: Gregorová 2020-2021.

Obr. č. 16: Vizualizácia výsledného riešenia.
Zdroj: Gregorová 2020-2021.

Záver

Je zrejmé, že potenciál využitia historických mlynov v Červenokamenskom panstve je značný aj napriek tomu, že mnohé sa už nachádzajú v rôznom štádiu zániku. Aj keď sa zachovali iba v stave ruiny, predstavujú značný potenciál pre turistický ruch. Bolo by žiaduce, aby sa v blízkej budúcnosti podrobne zdokumentovali všetky objekty súvisiace s tradičnými činnosťami na predmetnom území. Samostatnú pozornosť si zasluhujú spomínané objekty využívajúce vodnú energiu, keďže ich poloha v krajine, ako aj samostatná charakteristika využívala znalosti pri osádzaní objektov tak, aby efektívne využívali danosti terénu a prispievali tak k vytváraniu špecifickej identity malokarpatského regiónu.

V tejto súvislosti treba podporiť užšiu spoluprácu medzi obcami Bratislavského aj Trnavského kraja, keďže pôvodne bolo Červenokamenské panstvo väčšie ako je

Mikroregión Červený Kameň, ktorý sa nachádza v rámci Bratislavského kraja. K naplneniu tohto cieľa by pomohlo spracovanie materiálu Kultúrno-historickej topografie celého územia. Hlavným cieľom tohto snaženia je ochrana strácajúcej sa identity ikonického regiónu a hľadanie rovnováhy v charaktere a intenzite jeho obnovy.

Zoznam použitých zdrojov

Bocán, M., Gregorová, J. (2020-2021). *Predprojektová príprava ku komplexnej obnove objektu NKP bývalého vodného, tzv. Štampelovského mlyna v Pamiatkovej zóne Modra. 2. etapa*. Posúdenie nových zistených konštrukcií mlynskeho zariadenia, jeho identifikácia a dopracovanie návrhu prezentácie. G+G Projekt, Obnova pamiatok, s. r. o.

Gregorová, J. a kol. (2020-2021). *Ateliérová práca návrhu obnovy objektu Slezákovho mlyna v Plaveckom Mikuláši*. Vypracované v rámci predmetu Ateliér obnovy a ochrany pamiatok. Bratislava: Katedra architektúry, Stavebná fakulta STU.

Gregorová, J. a kol. (2022). *Ateliérové práce návrhu obnovy Štampelovského mlyna*. Vypracované v rámci predmetu Ateliér obnovy a ochrany pamiatok. Bratislava: Katedra architektúry, Stavebná fakulta STU.

Gregorová, J., Húsenicová, J., Kvasnicová, M., Kalivodová, M. (2024). Katedra UNESCO – hľadanie identity Mikroregiónu Červený Kameň. In: Feješová, M. (Ed.). *Ludia Priestor História: Zborník prednášok z 1. ročníka konferencie o histórii územia Červenokamenského panstva*. Modra: Združenie obcí Mikroregión Červený Kameň, Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra, s. 108-128.

Gregorová, J., Kačírek, L. a kol. (2021-2022). *Klauzúrne práce vyhotovené na predmete Prezentácia architektonického dedičstva*. Bratislava: Stavebná fakulta STU, Filozofická fakulta UK.

História obce Píla. (2024). Obec Píla. Dostupné na: <https://www.obecpila.sk/?q=no-de/10>

Kvasnicová, M. a kol. (2021). *Architektonicko-historický výskum spracovaný ako klauzúrna práca v rámci predmetu Ochrana a obnova pamiatok 2*. Bratislava: Katedra architektúry, Stavebná fakulta STU.

Obnova NKP bývalého vodného tzv. Štampelovského mlyna v Pamiatkovej zóne Modra. (2024) Archinfo. Dostupné na: <https://www.archinfo.sk/diela/rekonstrukcia-a-obnova/obnova-nkp-byvaleho-vodneho-tzv-stampelovskeho-mlyna-v-pamiatkovej-zone-modra.html>

Predprojektová príprava ku komplexnej obnove objektu NKP bývalého vodného, tzv. Štampelovského mlyna v Pamiatkovej zóne Modra. (2020). Architektonická štúdia. G+G Projekt, Obnova pamiatok, s. r. o.

Vodné mlyny v katastri mesta Modra

Magda Mariássyová

Abstract

Water mills in the cadastre of the town of Modra

The tradition of milling in Modra is documented as early as the 14th century. The three streams of Modra were also used for sawmills and a wood sawmill. The biggest boom of milling took place in the 18th and 19th centuries, when the existence of 12 mills is documented. Based on data from military mapping in 1782, 1840, 1882 and 1934, archival materials (miller's guild, land registers, lease agreements, wills, etc.) and field research, the paper documents the location of individual mills, their owners, their current state and the way they are used, if the mill building is preserved. Several mills in the local part of Harmónia were converted at the end of the 19th century into holiday accommodation. In 1930, only six mills and one sawmill were functional. Production ceased in the 1950s. The buildings of three mills were renovated due to the construction. Part of the technological equipment of the mill has been preserved only in today's restaurant Mlyn 108 on Dolná Street and is integrated into the its interior.

Keywords: water mills, sawmill, Modra, history

Kľúčové slová: vodné mlyny, píla, Modra, história

Kontakt

Ing. Magda Mariássyová, CSc., Bratislavská 24, 900 01 Modra,
e-mail: magda.mariassy@gmail.com

Úvod

Staré mlyny, aj keď už neslúžia svojmu pôvodnému účelu, sú stále svedkami využívania sily prírodných zdrojov. V minulosti mal potok mimoriadny hospodársky význam, pretože jeho vodná energia sa využívala na pohon vodných kolies mlynov.

Tradícia mlynárstva v Modre je doložená už v 14. storočí. Dva modranské potoky poháňali nielen mlyny, ale aj súkennícke valchy a pílu (Duchoň 2013: 16-17; Schreiber 1998: 31). Najväčší rozmach mlynárstva nastal v 18. a 19. storočí, kedy je doložená existencia 12 mlynov (Lehotská 1961: 87). Príspevok na základe údajov vojenských mapovaní v rokoch 1782, 1840, 1882 a 1934, archívnych materiálov (cech mlynárov, pozemkové knihy, zápisy z rokovania magistrátu, resp. mesta a pod.) a terénneho výskumu dokumentuje polohu jednotlivých mlynov, ich majiteľov, súčasný stav a spôsob využívania.

História rozvoja mlynárstva v Modre

Prvý doklad o rozvinutom mlynárstve v Modre poskytuje mestské privilegium Ľudovíta I. z roku 1361. Medzi poplatkami je stanovená povinnosť modranských mešťanov platiť každoročne kráľovnej alebo jej oficiálovi za každý mlyn 60 denárov (Lehotská 1961: 20). Vznik a rozvoj mlynárstva súvisel so snahou využívať prírodnú energiu horských potokov. Od 16. storočia mala Modra na svojich najväčších potokoch dva mlyny (Lehotská 1961: 38). Koncom 17. storočia bolo na toku Stoličného potoka mimo vnútorného mesta šesť mlynov (Žudel, 2006: 126). Svoje artikuly dostal cech mlynárov od mesta 1. mája 1709. Je to najstarší dochovaný písomný doklad vo fonde cechu modranských mlynárov.¹ Mlynársky poriadok, ktorý vydala Mária Terézia v roku 1770, sa týkal priamo práce v mlyne. Mestskému magistrátu v Modre bol doručený v nemčine až v roku 1789.² Predtým však vo Viedni v roku 1780 vydal Jozef II. nové artikuly, ktoré usmerňovali cechový život.³

V 18. a 19. storočí bolo priamo v Modre a v jej najbližšom okolí až 12 mlynov (Lehotská 1961: 87). Podľa dochovaných archívnych materiálov boli v roku 1838 rozdelené do piatich tried (obr. č. 1). Do I. triedy patril Schediovský mlyn, ktorý stál na mieste dnešného kaštieľa na Hornej ulici, a mlyn Jána Dubovského pri Hornej bráne. Štyri mlyny boli zaradené v II. a IV. triede. V III. aj V. triede sa nachádzal jeden mlyn.⁴

Class	Mill Name	Value 1	Value 2
I ^a Classis	Mola Dni Joannis Emesez Cont. Mo. 116x silig. mces. 116	116	116
	mola Joannis Dubovskij	116	116
II ^a Classis	Mola Steph. Radlon	114	114
	mola Mich. Vizinger	114	114
	" Thoma Zaltsoch	114	114
	" Jankovits mar. joris	114	114
III ^a Classis	mola Joannis Handhober	112	112
IV ^a Classis	" Dubovskij Sam. Peta	8	8
	" Brunovskij Joannis	8	8
	" Dostupil Joannis	8	8
	" D. Reichetzer	8	8
V ^a Classis	mola Dubovskij Georgii	5	5

Obr. č. 1: Klasifikácia modranských mlynov v roku 1838. Zdroj: ŠABA.⁵

¹ Štátny archív Bratislava, pracovisko Archív Modra (ďalej ŠABA, pM), fond Cechy Modra, inv.č. 44.

² ŠABA, pM, fond Cechy Modra, inv.č. 62.

³ ŠABA, pM, fond Cechy Modra, inv.č. 55.

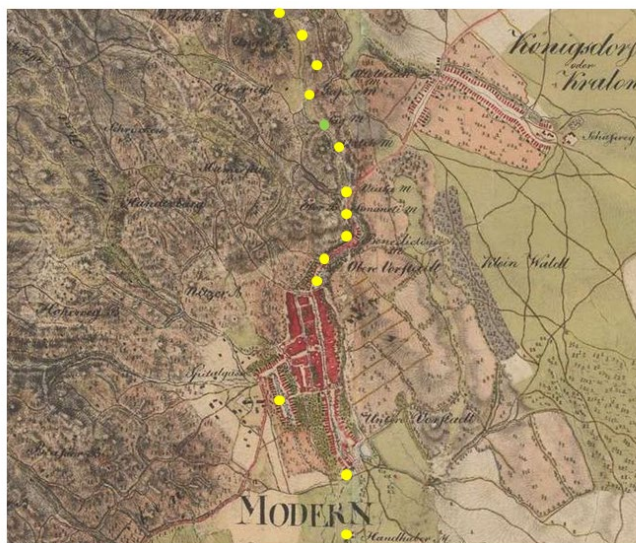
⁴ ŠABA, pM, fond Cechy Modra, inv.č. 99.

⁵ ŠABA, pM Cechy Modra, inv. č. 99.

Archívne dokumenty

V Štátnom archíve Bratislava, pracovisko Archív Modra, sa vo fonde Cechy Modra nachádza 62 položiek týkajúcich sa cechu mlynárov. Sú to najmä artikuly, knihy členov,⁶ zápisnice cechu, pracovné svedectvá a osvedčenia, zápisy zo sporov medzi cechom súkenníkov a mlynárov, medzi jednotlivými mlynármi a pod. Knihy členov mlynárskeho cechu sa zachovali z rokov 1714 – 1782 a 1785 – 1818.⁷ Podľa týchto kníh bolo v Modre v roku 1715 14 mlynárskych majstrov, ale v roku 1741 platilo poplatky len dvanásť členov.⁸

Ďalším zdrojom informácií o vlastníctve mlynov sú pozemkové knihy z rokov 1461 až 1850.⁹ Modranské mlyny postavené na hornom toku Stoličného potoka sa nachádzali v neobývanej oblasti, preto bola ich poloha označená „v lese“ alebo nebola špecifikovaná vôbec, čo sťažovalo sledovanie vlastníckych vzťahov. Určitou pomôckou boli údaje na mapách 1. až 3. vojenského mapovania, kde boli pri niektorých značkách mlynov aj mená ich majiteľov. Najviac sa ich nachádzalo na mape 2. vojenského mapovania z roku 1840 (obr. č. 2). Na tejto mape sú okrem mlynov zachytené aj dve valchy a pila. Jedna valcha bola postavená už v čase 1. vojenského mapovania Modry v roku 1782.

Kledische M.
Kirch M.
Alte Walch M.
Papier M.
Säg M.
Walch M.
Viala M.
Simandi M.
Benedictiner M.

Handhaber M.

Obr. č. 2: Mapa 2. vojenského mapovania z roku 1840. Vyznačené sú mlyny, valchy a pila.
Zdroj: staremapy.sk¹⁰, doplnenie: M. Máriássyová.

Cenné údaje o živote mlynárskej komunity poskytujú aj matriky narodených, sobášeňých a zomrelých.¹¹ Všetci majitelia mlynov a mlynári v Modre boli evanjelického viero-
vyznania. Na základe zápisov v matrikách evidujeme tieto mlynárske rody a mlynárov:

⁶ Zapisovali sa do nich buď iba mená členov cechu, prípadne aj s poplatkami, alebo sa sem robili zápisy o prijímaných učňoch či tovarišov spolu s podmienkami ich vyučenia.

⁷ ŠABA, pM, fond Cechy Modra, inv.č. 46, 47, 49, 52 a 61.

⁸ ŠABA, pM, fond Cechy Modra, inv.č. 47.

⁹ ŠABA, pM, fond Magistrát mesta Modry, pozemkové knihy 1461 – 1850, inv. č. 2739 – 2758.

¹⁰ Dostupné na: <https://www.staremapy.sk/?zoom=15&lat=48.35267000539495&lng=17.310440540313724&map=VM2>

¹¹ ŠABA, pM. Zbierka druhopisov cirkevných matrik okresu Pezinok, 1828 – 1895.

Bajcar, Brožek, Brunovský, Bukva, Dokupil, Dubovský, Fiala, Hager, Handhaber, Jankovič, Kraicz, Maier, Mudroch, Schedius, Škodáček, Torkoš, Volsfhendl, Zelenka a Zima. Sobáše sa uzatvárali vo väčšine prípadov medzi príslušníkmi jednotlivých mlynárskych rodín. Súviselo to pravdepodobne aj so skutočnosťou, že jednou z možností stať sa mlynárskym majstrom bolo byť synom majstra, prípadne sa oženiť s dcérou majstra alebo jeho vdovou (Turcsány 2006: 150).

História mlynov

Jednotlivé mlyny sú zoradené podľa svojej polohy pozdĺž toku Stoličného potoka. Jeden mlyn bol postavený na prítoku Stoličného potoka a jeden na toku potoka Žliabok. Mlyny sú pomenované zaužívanými historickými názvami, väčšinou podľa posledného majiteľa (Kraic 1982: 13).

Škrekovský mlyn

Bol najvyššie postaveným mlynom na toku Stoličného potoka. V tom čase sa nachádzal v lese. Jeho najstaršie známe zobrazenie sa nachádza na mape 1. vojenského mapovania z roku 1782. Je označený ako *Torkosz M.* Michal Torkoš ho kúpil v roku 1761 od vdovy po Antonovi Boroczianovi za 875 zl.¹² Vlastnil ho do roku 1798, kedy ho predal Jakubovi Klugovi za 2 900 zl.¹³ Bol postavený v blízkosti evanjelického mlyna. Na ďalších mapách je označovaný *Kledische M.* (1840), *Streko* (1882) (Mapa 2. vojenského mapovania) a *Skreko* (1900) (Vzdialenostná mapa Uhorska). Posledným majiteľom mlyna bol doktor Horony, ktorý ho v rokoch 1889 – 1899 dal prestavať na vilu Gyöngyike (Petračovič, Hlubočká 2011: 31). V 50. rokoch 20. storočia bola vila upravená na nájomný bytový dom, prízemie sa využívalo ako škola, neskôr obchod a knižnica. Dnes je trvalo obývaný a má viacerých vlastníkov.

Fialov mlyn

Pôvodne patrila nemeckej evanjelickej cirkvi, ktorá ho v roku 1832 predala Jánovi Brunovskému.¹⁴ Na mapách je označený ako *Luth(e)raner M.* (1782) (Mapa 1. vojenského mapovania) a *Kirch M.* (1840) (Mapa 2. vojenského mapovania). Na neskorších mapách sa nachádza iba značka mlyna. V rokoch 1889 – 1898 ho prestavali na Mülhaus villa (Petračovič, Hlubočká 2011: 36), ktorá menila názvy podľa nasledujúcich majiteľov. Súčasťou vily boli tri zariadené byty na prenajímanie. Neskôr bola prerobená na hostinec, za socializmu slúžila ako ubytovacie zariadenie aj na rekreáciu. V súčasnosti je včlenená do komplexu Hotela pod Lipou.

Hagerov mlyn

Pôvodne to bola valcha postavená v 16. storočí (Duchoň 2013: 16-17 a Schreiber 1998: 31). Stála na prítoku Stoličného potoka. Je vyznačená na mapách vojenského mapo-

¹² ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2744, s. 281-282.

¹³ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2746, s. 59.

¹⁴ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2755, s. 151.

vania ako *Walch M.* (1782) a *Alte Walch M.* (1840). Po prestavbe je mlyn lokalizovaný iba značkou. V roku 1930 sa nachádza v súpise funkčných mlynov s jedným kolesom na vrchnú vodu (Seznam a mapa 1933: 14). Vyznačený aj s pomenovaním je až na Štátnej mape odvodennej z roku 1955 ako budova v tvare L, v tom čase už prerobený na sociálne byty v Domovej správe mesta (Jančovičová 2006: 406). Kvôli výstavbe cesty bol asanovaný v 70. rokoch 20. storočia.

Torkošov mlyn

Ako Papier M. je označený na mape 2. vojenského mapovania (1840). V roku 1802 ho kúpil Andrej Maister od vykonávateľov testamentu po Antonovi Mayerovi za 3 420 zl. V pozemkovej knihe je označený ako *Molam Papyraceam* medzi valchou a pílou.¹⁵ Následne ho v roku 1804 predal za 4 790 zl. Pavlovi Prokopovi. Mlyn často menil majiteľov. Polovicu mlyna získal v roku 1806 Tobias Korches a o rok neskôr kúpil celý mlyn Ján Adamec za 5 000 zl.,¹⁶ aby ho následne v roku 1808 predal Jurajovi Komnanskému za 6 050 zl. Po jeho smrti bol mlyn v roku 1831 ocenený na 6 000 zl.¹⁷ Ján Dokupil ho získal licitáciou za 6 154 zl. o rok neskôr.¹⁸ Ako Dokupilov mlyn je vyznačený na mapách z roku 1882 (3. vojenské mapovanie) a v roku 1900 (Vzdialenostná mapa Uhorska). Neskôr sa jeho majiteľom stal Pavel Torkoš. Koncom 19. storočia prestavali pôvodný Torkošovský mlyn na penzión s ôsmimi izbami, ktorý neskôr slúžil ako ozdravovňa. Stavba bola v 80. rokoch minulého storočia rekonštruovaná. V súčasnosti jej priestory využíva inštitúcia sociálneho charakteru (Petračovič, Hlubočká 2011: 43).

Mestská píla

Nachádza sa medzi Torkošovým a Bajcarovým mlynom. Existovala už v 17. storočí. Svedčí o tom nový urbár z roku 1671 pre obyvateľov Kráľovej (poddanská obec Modry), podľa ktorého musel do Vianoc každý pripraviť drevo pre mestskú pílu (Lehotská 1961: 61). Koncom 17. storočia píla vyhorela, opäť ju postavili v roku 1702 (Schreiber 1998: 31). V roku 1930 prenajalo mesto starú pílu firme H. Ehrenwald a syn. Pílu poháňala turbína Francis.¹⁹ Po roku 1945 patrila pod Domovú správu mesta, ktorá ju prenajímala (Jančovičová 2006: 406). V súčasnosti je pri budove píly replika dreveného mlynského kolesa, ktorú dal asi pred 15 rokmi zhotoviť súčasný majiteľ. Bývalá píla je v súkromnom vlastníctve. Po ukončení rekonštrukcie bude slúžiť ako doškoľovacie stredisko. Pri budove sa nachádza časť pôvodného zariadenia na pílenie dreva – gáter, na ktorom je čitateľný nápis Brünn Königsfelder²⁰ a na ojnici je označenie Krisch sohne Karlsdorf, SKF 50 (obr. č. 3). V blízkosti stojí aj socha sv. Šimona Horlivca s pílou, patróna drevo-rubačov.

¹⁵ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2747, s. 59.

¹⁶ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2749, s. 22 a 95.

¹⁷ ŠABA, p. Modra, fond Cechy Modra, inv. č. 91.

¹⁸ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2755, s. 162.

¹⁹ Sčítacie hárky z roku 1930; Seznam a mapa 1933: 14.

²⁰ Kráľovopolské strojárne Brno, založené v roku 1889.

Obr. č. 3: Gáter z mestskej pily, 2024. Zdroj: M. Máriássyová, osobný archív.

Bajcarov mlyn

Pochádza zo 17. storočia. Pôvodne to bola novšia valcha, ktorú mesto prestavalo na mlyn. Spočiatku ho prenajímalo mlynárom a nakoniec mlyn v roku 1833 predalo hrnčiarskemu majstrovi Františkovi Borszovi za 7 100 zl. (Duchoň 2013: 17). V pozemkovej knihe je tento predaj zapísaný až 2. januára 1838, keď Borsza mlyn predal Martinovi Reichetzerovi za 9 650 zl. Podľa poznámky sa nachádzal blízko Dokupilovho mlyna.²¹ Keďže pozemkové knihy sú iba do roku 1850, nevieme, kedy sa majiteľom stala rodina Bajcarová. V roku 1930 bol jedným zo šiestich funkčných mlynov v Modre, poháňaný kolesom na vrchnú vodu (Seznam a mapa 1933: 14). Po 2. svetovej vojne bol znárodnený. Bývali v ňom sociálne slabšie rodiny. Rodina Bajcarová získala mlyn späť do svojho vlastníctva v rámci reštitúcií bez technologického zariadenia. Ako jediný mlyn patrí pôvodným majiteľom, ktorí ho postupne opravujú. Budova si zvonka doposiaľ zachovala autentický charakter (obr. č. 4).

²¹ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2757, s. 1.

Obr. č. 4: Bajcarov mlyn, 2023. Zdroj: M. Máriássyová, osobný archív.

Mudrochov (Škodáčkov) mlyn

Na mape 2. vojenského mapovania (1840) je označený ako Benedictiner M. Mlyn získal od cirkvi v roku 1800 licitáciou za 4 620 z. Jozef Miklošovič.²² Keď ho v roku 1813 od neho odkúpil Samuel Forberger, v pozemkovej knihe bola poznámka „*olim PP. Benedictinorum, tardius fisci regii, nunc Iosephi Miklossovits*“ (predtým patrilo benediktínom, neskôr kráľovskej pokladnici, teraz Jozefovi Miklošovičovi).²³ Nie je známe, kedy sa stala vlastníkom rodina Mudrochovcov. Členovia Mudrochovej a Škodáčkovej rodiny uzatvárali medzi sebou manželstvá a striedali sa ako vlastníci. V súpise mlynov z roku 1930 sa uvádza ako mlyn poháňaný kolesom na vrchnú vodu. V tom čase v ňom býval Alexander Mudroch s manželkou Vilmou, rod. Škodáčkovou, jeho dvaja synovia a vlastníčka mlyna vdova Mária Škodáčková.²⁴ V roku 1947 bol znárodnený. Mlyn dostali Reštaurácie a jedálne, n. p., a zriadili tam doškolovalacie stredisko. Alexander Mudroch potom až do dôchodku do roku 1954 pracoval ako mlynár v Okresnom komunálnom podniku, avšak nie vo svojom mlyne, ale v bývalom Hagerovom mlyne. V súčasnosti sa využíva ako obytný dom a autoservis.

Doteraz spomínané mlyny boli postavené v mestskej časti Harmónia alebo na tzv. Panskom chodníku vedúcom z Modry do Harmónie popri potoku. Ďalšie mlyny už boli priamo v meste Modra.

Maierov mlyn

Na všetkých dostupných historických mapách jeho polohu určuje iba značka mlyna. Prvým doloženým majiteľom mlyna bol Ján Czerny, ktorý ho v roku 1725 predal Simo-

²² ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2741, s. 55.

²³ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2749, s. 17.

²⁴ Sčítacie hárky z roku 1930; Seznam a mapa 1933: 14.

novi Ottovi. V pozemkovej knihe je poznámka, že leží „*ober der obere vorstadt*“ (nad horným predmestím). Od dedičov Simona Otta odkúpil mlyn Ján Mandelík v roku 1818 za 8 000 zl.²⁵

V pozemkovej knihe z roku 1834 je záznam o jeho predaji Michalovi Wizingerovi a je označený ako mlyn č. 30.²⁶ Neskôr získala mlyn rodina Maierovcov, ktorá bola s rodinou Wizingerovou v príbuzenskom vzťahu. Posledným majiteľom bol Viliam Viktor Maier. V roku 1930 využíval mlyn pre nedostatok vody na pohon jednotlivých zariadení turbínu Banki (Seznam a mapa 1933: 14). V mlyne býval Viktor Maier s manželkou Rozinou, rod. Bunčákovou (mali mlyn v Grinave), ich syn Karol s manželkou Alžbetou, jeho syn Viliam a mlynársky pomocník.²⁷ Krátko po skončení 2. svetovej vojny bola 15. septembra 1945 zavedená národná správa mlyna aj ostatného majetku podľa dekrétu 108/45 Zb. na základe nemeckej národnosti majiteľa.²⁸ Mlyn bol skonfiškovaný 24. mája 1946.²⁹ V rokoch 1945 – 1947 bol správcom Štefan Kuba (obr. č. 5), neskôr ho prerobili na sociálne byty. Budovu mlyna asanovali v 60. rokoch 20. storočia kvôli výstavbe cesty. Jeho polohu určujú iba ruiny s náznakom vodného náhonu.

Vzor A.
Pre všetky podniky bez ohľadu na to, či sú
jednoduché, či jednoduché účtovníctvo alebo iné
záznamy.

Kolok
Rn 4.-

Prílohy: 1. 2. 3. 4.
2. Pôsobí ďalších príloh:
3. Vzor D. (vyúčtovanie nár. správy - bytového domu).
4. ~~Príloha č. 1, 2, 3, 4~~
5. ~~Seznam závadok, vzniklých pred 10. V. 1945 a~~
~~podľa národnej správy utváraných~~
6. ~~Seznam opravných prác~~
7. Potvrdenie sociálnej poisťovne o zaplattení príspevkov
alebo o výške dávok.

Záverečné vyúčtovanie za celú dobu národnej správy

Rožvaha (bilancia, účtovníctvo majetku a kapitálu) a Očerňovací list
pre očerňovanie kúpisových majetkových podielov: prodávajúcich podľa vl. nar. č. 106/47 Sb.

Názov žiadanej podniku: **KAROL MAIER (vd. Alžbeta Maierová), mlyn, Modra.**
Meno bývalého majiteľa (ov): **Vilhelm Viktor Maier**
Predmet podnikania: **mlynárstvo (mlyn)**
Sídlo podniku: **Modra, Horná 30/a** Filiaľky v: _____
Prvá národná správa, zavedená dňa: **15. septembra 1945**

Meno národného správcu (akže v rámci starších národných správov alebo dňa uvedenia prvej národnej správy až do dňa vyúčtovania)	Učtovný výkaz		
	MNV, OSV, Pov. príjmová a nákladná, Pov. výhry	+	datum a dňa výkazu
1. Štefan Kuba	MNV	Modra	15. septembra 1945 20.05.1945
2.			
3.			
4.			
5.			

Meno uchádzača: **Štefan Kuba**
Bydlisko, Obec: **Modra** Ulica a č. d. **Horná ul. č. 30/a**

*) Co sa nehodí, prečiernať!

Obr. č. 5: Záverečné vyúčtovanie za celé obdobie národnej správy Maierovho mlyna v rokoch 1945 – 1947.
Zdroj: ŠABA.³⁰

²⁵ ŠABA, pM, fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2752, s. 84.

²⁶ ŠABA, pM, fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2756, s. 45.

²⁷ Sčítacie hácky z roku 1930.

²⁸ ŠABA, pM, fond Obvodný úrad miestnych národných výborov v Modre, 1945 – 1950. Rok 1948, Inv. č. 318.

²⁹ ŠABA, pM, fond Obvodný úrad miestnych národných výborov v Modre, 1945 – 1950. Rok 1947, Inv. č. 4396.

³⁰ ŠABA, pM, fond Obvodný úrad miestnych národných výborov v Modre, 1945 – 1950. Rok 1948, inv. č. 599.

Schediovský mlyn

Mlyn bol postavený okolo roku 1600. Vlastnícke vzťahy je možné sledovať v pozemkových knihách vďaka tomu, že jeho poloha je charakterizovaná slovami *Suburbium superior* (horné predmestie). V roku 1747 boli vlastníkami Štefan a Samuel Schedius, mlyn mal dva náhony a pracovali v ňom mlynári Fiala a Hajtmánek. V roku 1775 bol uverejnený inzerát v *Pressburger Zeitung* z 11. januára 1775 na strane 8 na predaj mlyna za 8 000 zl. Mlyn sa však podarilo predať až 26. mája 1780. Kúpil ho šľachtic Anton de Fogell s manželkou za 5 700 zl. Ďalšími majiteľmi boli Ondrej Fiala (1800),³¹ Jakub Volfsheld (1809)³² a Ignác Maier s manželkou (1813).³³ V roku 1814 kúpil mlyn Ján Emresz (17 600 zl),³⁴ po ňom ho v roku 1855 zdedil syn Samuel. O dva roky neskôr sa už ako majiteľ spomína František May. Ďalšími doloženými majiteľmi sú Jozef Mayer (1889) a po ňom Pavol Voda (1894). V roku 1912 kúpil mlyn rytier Artur Polzer-Hoditz a prestaval ho na kaštieľ (Horanský 2014: 71). Podoba mlyna je zachytená na fotografiách a kresbách Artura Polzer-Hoditza v jeho memoároch.³⁵ V roku 1922 predal kaštieľ s rozsiahlym parkom Ministerstvu hospodárstva ČSR, ktoré ho prestavalo pre potreby vinárskej školy (Horanský 2012: 78). Dnes je budova národnou kultúrnou pamiatkou, patrí Bratislavskému samosprávnemu kraju a po rozsiahlej rekonštrukcii je sídlom Malokarpatského osvetového strediska.

Dubovský mlyn

Spomína sa už v roku 1595 ako mlyn ležiaci *bey dem Oberrn Thor* (pri Hornej bráne) (Žudel 2006: 129). Podľa pozemkovej knihy z roku 1810 mlyn zdedili po otcovi – mlynárskom majstrovi – Pavlovi Dubovskom jeho dvaja synovia Ján a Samuel.³⁶ Medzi spismi cechu mlynárov Modry sa nachádza kontrakt z roku 1824. Ján Dubovský prenajal ½ mlyna Jozefovi Dubovskému za 3 zl. do decembra 1828.³⁷ Neskôr bol mlyn prestavaný na pílu. Na mape 3. vojenského mapovania z roku 1882 je pri značke mlyna popis S. M. Dubowski, čo znamená Sägemühle (píla). Rovnako na Vzdialenostnej mape Uhorska z roku 1900 je značka píly a maďarský nápis Dubowszki fűrész m. (obr. č. 6).

V období od 18. do 19. storočia objekt fungoval ako vodný mlyn, od začiatku 20. storočia ako mlyn s vodnou turbínou, potom ako píla. V roku 1930 už nie je v zozname funkčných vodných diel. Z pôvodného mlyna ostali murované konštrukcie a zapustený náhon, ktorý sa zachoval v podobe podzemnej chodby, ústiacej do Stoličného potoka pretekajúceho Štúrovou ulicou. Budova je pamiatkovo chránená, využíva sa ako vinárstvo a penzión. V dokumentoch z pamiatkového prieskumu sa označuje ako Štampelovský (Obnova NKP bývalého). V knihe *Dejiny Modry* je mlyn stojaci pri Hornej bráne označený ako Strampelovský (Lehotská 1961: 46).

³¹ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2747, s. 29.

³² ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2749, s. 123.

³³ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2750, s. 15.

³⁴ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2750, s. 64.

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Polzer-Hoditz, A. Aus der alten in die neue Zeit. Erinnerungen aus meinem Leben.

Signaturá AT-OeStA/HHStA SB NI Polzer-Hoditz Polzer-Hoditz, Arthur: Nachlass, 1907.11-1917, kniha IV: 284, 305.

³⁶ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2749, s. 201.

³⁷ ŠABA, p. Modra, fond Cechy Modra, inv. č. 83.

Obr. č. 6: Vzdialenostná mapa Uhorska (1900) s vyznačenými mlynmi a pílou.
Zdroj: staremapy.sk.³⁸

Bukvovský (Dubovský) mlyn

Nachádza sa až na mape 2. vojenského mapovania (1840). Nevieame, kedy bol postavený. Prvá zmienka je v pozemkovej knihe z roku 1847, keď mlyn kúpila Mária Dubovská, vdova po Andrejovi Bukvovi, od Jozefa Dubovského za 1 800 zl.³⁹ Nachádzal sa na *Spitalgasse*, čo je historické pomenovanie dnešnej Vajanského ulice. Ide o jediný mlyn, ktorý využíval na pohon vodu z potoka Žliabok. Po regulácii potoka sa zmenil jeho tok a ulicou už nepreteká. V roku 1912 darovala tento otcovský mlyn Judita Dubovská evanjelickej cirkvi. Architekt Dušan Jurkovič ho zapracoval do objektu nového sirotinca (Petračkovičová, Petračkovič 2014: 7). V súčasnosti je budova bývalého sirotinca národnou kultúrnou pamiatkou a príležitostne slúži na spoločenské akcie.

Patákov mlyn

Bol postavený v 17. storočí. Patril mestu, ktoré ho 12. februára 1713 predalo za 1 000 zl. Jánovi Felicidesovi.⁴⁰ V pozemkovej knihe je poznámka, že mestu je mlyn viac na škodu než na úžitok. Po jeho smrti ho kúpil v roku 1759 Ján Andrej Czechmeister. Poloha mlyna je jednoznačne určená poznámkou *infra cimiterium cittis* (poniže mestského cintorína).⁴¹

³⁸ Dostupné na: <https://www.staremapy.sk/?zoom=14&lat=48.3316666667&lng=17.3088888889&map=VMU>

³⁹ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2758, s. 34.

⁴⁰ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2741, s. 75.

⁴¹ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2743, s. 245-246.

Mlyn v roku 1930 využíval stále vodný pohon mlynskeho kola. V súpisne mlynov je nesprávne uvedená štvrt', namiesto III. (dolné predmestie) je napísané V. (horné predmestie) (Seznam a mapa 1933: 14).

Tento mlyn, nachádzajúci sa dnes na Dolnej č. 108, je jediným, v ktorom sa zachovala časť pôvodného zariadenia a technológie. Keď objekt mlyna stratil svoju výrobnú funkciu, bol v roku 1957 vydražený dvoma rodinami. Hoci slúžil na bývanie, z dôvodu nedostatočnej údržby značne chátral. V roku 1995 jednu časť mlyna odkúpila rodina Dóšovcov, ktorá sa podujala na jej celkovú obnovu. Súčasťou nadobudnutého objektu bola aj pôvodná strojoňa mlyna – mlynica. Pod miestom, kde je dnes umiestnená krytá terasa, kedysi pretekala potok cez náhon, ktorý poháňal mlynske koleso. Keď odklonili potok a mlyn začal fungovať na elektrický pohon, priestor slúžil ako sklad. Na prízemí mlynice sa nachádza zachovaný prevodový systém, ktorý prenášal energiu z vodného kola na mlynske stroje a na vyšších úrovniach tiež niekoľko častí z mlecej technológie. Rekonštruovaná budova slúži ako zážitková reštaurácia.

Jankovičov mlyn

Nachádzal sa na hranici chotárov Modry a Šenkvic a bol posledný na toku Stoličného potoka. Je zobrazený na mape 1. vojenského mapovania (1782) značkou mlyna, na mape 2. vojenského mapovania (1840) Handhaber M. a na mape 3. vojenského mapovania (1882) Jankovics M. Prvým zisteným vlastníkom bol Samuel Hoffman, ktorý 13. apríla 1792 predal mlyn a okolitú pôdu pri Zayovej lúke Jánovi Jankovičovi za 4 000 zl. O pár mesiacov, 3. augusta, zmenil mlyn majiteľa. Stal sa ním Michal Kraic, ale ten ho obratom 4. októbra predal Jánovi Handhaberovi za 3 100 zl.⁴² Vlastnil ho až do roku 1835, kedy mlyn prešiel opäť do vlastníctva Jána Jankoviča.⁴³ Polovicu mlyna získal v roku 1839 jeho syn Martin.⁴⁴

Začiatkom 20. storočia patril mlyn Taubingerovcom. V rokoch 1952 – 1953 ho mesto po znárodnení dalo prestavať na údržbárske stredisko a kancelárske priestory roľníckeho družstva (Jančovičová 2006: 398). V súčasnosti je na mieste bývalého mlyna priemyselný areál postavený v roku 1990.

Brunovského mlyn

Nachádza sa v súpisne mlynov z roku 1930 na adrese Modra 24/V, bol poháňaný turbínou Francis (Seznam a mapa 1933: 14). Podľa sčítacích hárkov z toho istého roku na tejto adrese stál dom patriaci Bohumilovi Brunovskému, ale nebol charakterizovaný ako mlyn.⁴⁵ Majiteľ v ňom nebýval, prenajímal ho. Číslo 25/V mal v tej dobe kaštieľ na Hornej ulici a vedľa neho nebol žiadny mlyn. Rodina Brunovských vlastnila mlyn v mestskej časti Harmónia, ale ten bol už v roku 1930 prestavaný na vilu. Medzi pí-

⁴² ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2745, s. 95, 101 a 111.

⁴³ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2756, s. 118.

⁴⁴ ŠABA, pM. fond Magistrát mesta Modry. Pozemková kniha inv. č. 2757, s. 50.

⁴⁵ Sčítacie hárky z roku 1930.

somnosťami v knižnici SNM-Múzea Ľudovíta Štúra sa nachádza aj dokument *Modra v rokoch 1930 – 1945 Spomienky pána Mittelholzera*, v ktorom sú uvádzané iba tieto mlyny: Taubingerov, Patákov, Maierov, Škodáčkov, Bajcarov a Hagarov (Modra v rokoch...). Sú zakreslené aj na zjednodušenej schéme mesta. Z nich iba Taubingerov mlyn nie je uvedený v súpise mlynov. Na základe súčasného stavu výskumu sa Brunovského mlyn nepodarilo identifikovať.

Valchy

Cech modranských súkenníkov sa ustanovil už v 16. storočí. V roku 1584 prijali modranskí majstri súkenníci a výrobcovia nohavíc cechové artikuly podľa vzoru bratislavských súkenníkov a mesto ich potvrdilo v roku 1610.⁴⁶

Staršia valcha bola postavená v 16. storočí, ale napriek oprave prestala vyhovovať. Je vyznačená na mape 1. vojenského mapovania v roku 1782 ako *Walch M.* a na mape 2. vojenského mapovania v roku 1840 ako *Alte Walch M.* Podľa zachovaného účtu to bola drevená stavba na kamennej podmurovke, umiestnená na potoku, s novo vykopaným náhonom pre jedno mlynské koleso. V roku 1732 bola vybudovaná ďalšia valcha vyššie tej starej, a preto ju nazývali hornou. Stála v doline Stoličného potoka pod mestskou pílou. Je vyznačená na mape 2. vojenského mapovania v roku 1840 ako *Walch M.* Kvôli obmedzeniu produkcie začiatkom 19. storočia bola prestavaná na mlyn, ktorý sa dával do prenájmu mlynárom a v roku 1833 ho nakoniec predali hrnčiar-skému majstrovi Františkovi Boršovi (Duchoň 2013: 16-17). Druhá valcha pracovala do 40. rokov 19. storočia, no aj tá bola neskôr po prestavbe využívaná na mletie obilia.

Záver

Koncom 19. storočia viaceré mlyny na Stoličnom potoku v miestnej časti Harmónia prestali plniť svoju pôvodnú funkciu. V rozvíjajúcom sa letovisku boli prestavané na vily Škrekov, Fialov a Torkošov mlyn (Petra-kovič, Hlubocká 2011: 8-9, 43). V roku 1912 rytier Artur Polzer-Hoditz prestaval Schediovský mlyn na Hornej ulici na kaštieľ (Horanský 2012: 72-76) a Bukvovský mlyn na Vajanského ulici v roku 1912 zakomponoval architekt Dušan Jurkovič do komplexu evanjelického sirotinca (Mihalkovičová 2006: 590-592; Petra-kovičová, Petra-kovič 2014: 7-10). Z pôvodných 12 mlynov bolo v roku 1930 funkčných iba šesť mlynov a píla (Seznam a mapa 1933: 14). Krátko po skončení 2. svetovej vojny mlyny patriace majiteľom, ktorí sa hlásili k nemeckej národnosti, mesto zobralo do nútenej správy.⁴⁷ Ďalšie boli znárodnené po roku 1947. Ich činnosť sa postupne ukončila v 60. rokoch minulého storočia. Viaceré sa využívali na ubytovanie sociálne slabších rodín. Koncom 70. rokov 20. storočia boli Hagerov a Maierov mlyn asanované kvôli budovaniu cestnej infraštruktúry. Budova bývalého Taubingerovho mlyna ustúpila výstavbe priemyselného komplexu v roku 1990. Časť technologického zariadenia mlyna zostala zachovaná v dnešnej reštaurácii Mlyn 108 na Dolnej ulici a je zakomponovaná

⁴⁶ ŠABA, p. Modra, fond Cechy Modra, inv. č. 110-116.

⁴⁷ ŠABA, pM, fond Obvodný úrad miestnych národných výborov v Modre, 1948, inv. č. 318.

do interiéru reštaurácie. Pred budovou bývalej píly v mestskej časti Kráľová, pri tzv. Panskom chodníku, je tiež zvyšok výrobného zariadenia – gátra. Podľa nápisu na ňom ho vyrobili v Brne, v továrni Královopolská. Spoločnosť bola založená v roku 1889 pod názvom Lederer-Progress Königsfelder Maschinenfabrik (Výročí 130 let). Nie je to teda pôvodné zariadenie na posúvanie dreva.

Mlyny a mlynárske remeslo v Modre pripomínajú už iba miestne názvy – ulica Pri starom mlyne,⁴⁸ Mlyn 108⁴⁹ a Hotel pri mlyne v blízkosti Hornej brány. Z bohatej mlynárskej tradície zostali ako spomienka iba tieto pomenovania.

Zoznam použitých zdrojov

Duchoň, M. (2013). Súkennické remeslo v Modre. *Historika* (2), 14-17.

Horanský, P. (2014). Kaštieľ v Modre. In: Snopko L. (Ed). *Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy*. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj. s. 52-53, 62-83. Dostupné na: <https://ainova.sk/publication/kastiele-a-kurie-bratislavskej-zupy/>

Jančovičová, V. (2006). Dejiny Modry od polovice 19. do konca 20. storočia. Hospodárske pomery. In: Žudel, J, Dubovský J. (Eds.). *Dejiny Modry*. Modra: Mestský úrad, s. 393-420.

Kraic, A. J. (1982). *Opis chotára mesta Modry*. Modra: Múzeum Ľudovíta Štúra.

Královopolská strojárň. Dostupné na: <https://www.kralovopolska.cz/cz/o-spolecnosti/vyroci-130-let>

Lehotská, D. (1961). *Dejiny Modry 1158 – 1958*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Mapa 1. vojenského mapovania. Dostupné na: <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=13&lat=48.34103&lon=17.33927>

Mapa 2. vojenského mapovania. Dostupné na: <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=13&lat=48.33219&lon=17.32889> a <https://www.staremapy.sk/?zoom=15&lat=48.35267000539495&lng=17.310440540313724&map=VM2>

Mapa 3. vojenského mapovania. Dostupné na: http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=13&lat=48.3355&lon=17.34456

Mihalkovičová, B. (2006). Ľud, prostredie, tradície, výhľad. Evanjelický sirotinec. In: Žudel, J, Dubovský J. (Eds.). *Dejiny Modry*. Modra: Mestský úrad, s. 589-594.

Modra v rokoch 1930-1945: Spomienky / Mittelholzer (prepis). Múzeum Ľudovíta Štúra. Knižnica. (bez údajov).

Obnova NKP bývalého vodného tzv. Štampelovského mlyna v Pamiatkovej zóne Modra. Dostupné na: <https://www.archinfo.sk/diela/rekonstrukcia-a-obnova/obnova-nkp-byvaleho-vodneho-tzv-stampelovskeho-mlyna-v-pamiatkovej-zone-modra.html>

Petrakovič, J., Hlubocká, H. (2011). *Harmónia*. Modra: Mesto Modra.

⁴⁸ Vedie od bývalého Torkošovho mlyna k miestu, kde stál Hagerov mlyn.

⁴⁹ Reštaurácia na Dolnej ulici, ktorá vznikla prestavbou mlyna.

Petrakovičová, A., Petrakovič, J. (Eds.) (2014). *Modranský sirotinec Dušana Jurkoviča a Samuela Zocha*. Modra: Modranská beseda a Cirkevný zbor ECAV na Slovensku Modra.

Pressburger Zeitung (1775). Dostupné na: <https://www.difmoe.eu/view/uuid:d6b66fd0-d9d7-11de-ace9-000d606f5dc6?page=uuid:2d3d89d0-d9d6-11de-9fbf-000d606f5dc6>

Sčítacie hárky z roku 1930. Dostupné na: <https://slovakiana.sk/scitacie-harky?page=1&lm=0>

Seznam a mapa vodních děl Republiky československé. Stav koncem roku 1930. (1933) Sešit 21. Finanční ředitelství Bratislava Praha: Státní nakladatelství.

Schreiber, J. J. (1998). *Popis slobodného kráľovského mesta Modry*. Modra: Múzeum Ľudovíta Štúra.

Turcsány, J. (2006). Dejiny Modry v novoveku do roku 1849. Hospodárstvo. In: Žudel, J, Dubovský J. (Eds.). *Dejiny Modry*. Modra: Mestský úrad, s. 132-158.

Výročí 130 let. Dostupné na: <https://www.kralovopolska.cz/cz/o-spolecnosti/vyroci-130-let>

Vzdialenostná mapa Uhorska z roku 1900. Dostupné na: <https://www.staremapy.sk/?zoom=14&lat=48.3316666667&lng=17.3088888889&map=VMU>

Žudel, J. (2006). Dejiny Modry v novoveku do roku 1849. Osídlenie. In: Žudel, J., Dubovský J. (Eds.). *Dejiny Modry*. Modra: Mestský úrad, 124-131.

Archív

Österreichisches Staatsarchiv, Wien

Štátny archív Bratislava, pracovisko Archív Modra (ŠABA, pM)

Voda jako hnací síla a kulturní památky ve správě Technického muzea v Brně¹

Josef Večeřa, Petr Nekuža

Abstract

Water as a driving force and cultural monuments administered by the Technical Museum in Brno

Technical monuments, development of science and technology, immovable or movable cultural monument, national cultural monument, conservation reserve, conservation area, tangible and intangible cultural heritage, natural resources, cultural and educational activity, the field of conservation, International Commission for the Protection of Industrial Heritage, National Heritage Institute, Technical Museum in Brno, scientific research institution, water mill in Slup, water drive, flood defences, monastery, colonization of the region, machinery and tooling, reconstruction, water turbine, water wheel, National Administrator, iron piece furnaces, building historical research, archaeological rescue research, dendrochronological research, hammer, slaghammer, blacksmith's forge, cultural and educational activities for the public, geographical and cultural space, mining and metallurgical industry, glass and ceramic production, textile production, water engineering, processing of agricultural products, destruction of original cultural monuments, Jubilee Provincial Exhibition in Prague, International Commission for the Protection of Industrial Heritage, systematic protection, Infantry Block and Iron Curtain in Šatov, Blacksmithery in Těšany, Windmill in Kuželov, The Old Ironworks near Adamov.

Keywords: technical monuments, development of science and technology, national cultural monument

Klíčová slova: technické památky, vývoj vědy a techniky, národní kulturní památka

Kontakt

Mgr. Josef Večeřa, Technické muzeum v Brně, Purkyňova 105, 61200 Brno,
e-mail: vecera@tmbrno.cz

Mgr. Petr Nekuža, Technické muzeum v Brně, Purkyňova 105, 61200 Brno,
e-mail: nekuza@tmbrno.cz

¹ Stať ve sborníku vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Technické muzeum v Brně poskytované Ministerstvem kultury ČR.

Úvod

Technické památky se prezentují jako pozůstatky minulosti dokládající vývoj vědy a techniky. Oblasti se v Česku věnuje specializované pracoviště Národního památkového ústavu a NPÚ eviduje více než 2 500 technických objektů a zařízení, které jsou chráněny jako nemovitá nebo movitá kulturní památka, národní kulturní památka nebo jako součást památkové rezervace nebo památkové zóny (Principy památkové péče; Technické památky).

V geografickém a kulturním prostoru České republiky se nejčastěji jedná o tyto památky: památky hornictví a hutnictví, památky sklářské a keramické výroby, památky textilní výroby, památky vodního stavitelství, památky zpracování zemědělských produktů, ostatní technické památky (vysílače, rozvodny, papírny atd.).

Nejedná se však pouze o objekty z období rozmachu průmyslu ve 2. polovině 19. století – síť výrobních lokalit a zásahů do krajiny byla tvořena již od pravěku a dále se rozvíjela, vždy v návaznosti na krajinu a přírodní zdroje. Avšak vzhledem k tomu, že některé lokality se po nástupu průmyslové revoluce začaly masivněji rozvíjet, mělo to za následek destrukci mnoha původních kulturních památek. Pro tyto regiony jsou tedy zachovalé technické památky jediným nehmotným dědictvím, a tedy příležitostí, jak na tato místa přilákat návštěvníky. Dlouhodobě platí, že industriální památky nejsou turisticky nejatraktivnější. V posledních letech však i přes to pozorujeme vzestupnou tendenci, která je důsledkem mnoha kulturně-vzdělávacích aktivit pro veřejnost.

Dějiny průmyslu byly u nás dokumentovány již ke konci 19. století v rámci příprav Jubilejní zemské výstavy v Praze;² technickým památkám ale nebyla věnována taková pozornost a i obor památkové péče se začal teprve etablovat. Po druhé světové válce se společně se vznikem technických muzeí a dalších výzkumně-vzdělávacích institucí začaly ustanovovat týmy pracovníků, které zahájily systematický výzkum technických památek.³ První zahraniční badatelé se o toto téma začali zajímat již v 50. letech 20. století⁴ a v roce 1958 byl vydán zákon o kulturních památkách.⁵ V roce 1971 pak vznikla při UNESCO Mezinárodní komise pro ochranu průmyslového dědictví TICCIH.⁶ Zvýšený zájem pozorujeme i v 90. letech 20. století, v souvislosti s novou etapou památkové péče, která si začala všímat i těchto objektů a bývalé průmyslové areály a budovy začaly být prohlašovány za kulturní památky. Díky systematické ochraně bylo do dnešních dnů zrekonstruováno a obnoveno velké množství průmyslových staveb a areálů. Jejich majitelé (ať už to jsou obce, kulturní instituce či soukromé osoby) hospodaří s různorodými zdroji financí a úzce spolupracují s Národním památkovým ústavem. Některé z objektů byly prohlášeny za kulturní a národní kulturní památky a lze je vyhledat na portálech NPÚ.⁷

² Výstava se konala v roce 1891.

³ O vznik tzv. moravské školy průmyslové archeologie se zasloužil dlouholetý pracovník Technického muzea v Brně, Ing. Jiří Merta. Při ČVUT v Praze se začal budovat tým architektů, kteří se začali zabývat kvalitami zanikajících objektů průmyslových areálů.

⁴ Američtí badatelé jako Kenneth Hudson a odborné časopisy jako *Industrial Archaeology*, který vychází ze stejnojmenné vědecké disciplíny, která se zformovala v Anglii.

⁵ Zákon o kulturních památkách č. 22/1958. Nahrazen v roce 1987 zákonem č. 20 o státní památkové péči.

⁶ The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. Viz také ticih.org.

⁷ Portál integrovaného informačního systému památkové péče Národního památkového úřadu je dostupný z iispp.npu.cz a památky lze vyhledávat v Památkovém katalogu (pamatkovykatalog.cz).

Technické památky v ČR neustále ožívají a daří se je navracet do původní podoby, včetně vybavování replikami či přenesenými originály strojního a nástrojového vybavení. Rekonstruuje se také obydlí a celé obytné celky, které k technickým objektům náležely, a daří se také obnova památek v jejich původním prostředí, v návaznosti na okolní sídla, krajinu a přírodní zdroje. Technické muzeum v Brně (dále jen TMB) jakožto vědeckovýzkumná instituce dlouhodobě vytváří, odborně spravuje, vědecky zpracovává, ošetřuje, bezpečně uchovává a zveřejňuje sbírky hmotných dokladů vývoje důležitých oblastí vědy, techniky a výroby minulosti i současnosti a provádí vědeckou dokumentaci (Berka 1975: 22). Muzeum sbírky neustále systematicky vytváří, rozšiřuje, zkvalitňuje a využívá je pro účely vědecké, výchovné, kulturní a osvětové. Vypracovává rovněž odborné posudky a doporučení, vědecké rešerše a expertizy z oblasti své odborné působnosti, které využívá ve své činnosti a zveřejňuje je. Prostřednictvím svých odborných pracovníků (kurátorů) napomáhá při odborné výchově studentů formou odborných praxí a vedení absolventských a závěrečných prací. TMB v současné době spravuje tyto památky: Areál čsl. opevnění a železné opony v Šatově, KP Kovárna v Těšanech, NKP Větrný mlýn v Kuželově, NKP Vodní mlýn ve Slupi, NKP Stará huť u Adamova a KP Šlakhamr v Hamrech nad Sázavou. V přímé souvislosti svým umístěním s vodními toky budou prezentovány Vodní mlýn ve Slupi a Šlakhamr v Hamrech nad Sázavou.

Vodní mlýn ve Slupi

Vodní mlýn ve Slupi je od roku 1995 národní kulturní památkou a nachází se asi 15 kilometrů jihovýchodně od Znojma v blízkosti státní hranice s Rakouskem. Objekt je pozoruhodnou renesanční stavbou velkomlýna se čtyřmi funkčními vodními koly a mlýnským náhonem. Svým rozsahem a architektonickým ztvárněním je ojedinělým zástupcem z řady vodních mlýnů v ČR.

Vývoj mlynářství v oblasti při jižní hranici Moravy byl vedle ekonomických podmínek vždy v první řadě ovlivňován místními vodními poměry, tedy možností využití řeky Dyje jako nejdůležitějšího zdroje vodní energie. Prvním a ve svých důsledcích ne zrovna šťastným zásahem do vodních poměrů na řece Dyji bylo intenzivní kácení lesních porostů na pramenech Dyje a jejích přítoků, spojené s postupnou kolonizací kraje. Tím došlo k narušení dosavadního přirozeného vodního režimu, což ve svých důsledcích vedlo k nestálosti vodních poměrů, především k značnému střídání maxima a minima. Na jaře začalo docházet k prudkým povodním, a v důsledku toho také k vylévání řeky ze svého koryta (to ostatně v některých úsecích řeky trvalo až do nedávné minulosti – vybudování nádrží Nové mlýny). Toto rozlévání řeky vedlo nejen ke stěhování osídlení dále od Dyje, ale také k tomu, že začala být zaváděna opatření na ochranu před záplavami, která sice nebyla schopna jejich nebezpečí zcela odstranit, ale pomáhala zmírňovat jejich následky. Začala být využívána stará koryta a meandry řeky Dyje k budování odlehčovacích ramen, či byly sypány protipovodňové hráze. Důležitým impulsem k alespoň částečnému spoutání Dyje se stal rozvoj mlynář-

ství v tomto vždy velice intenzivně zemědělsky využívaném regionu v 15. a 16. století (Jaroš 1991: 127).

Skutečnost, že mlýny byly již ve středověku zdrojem příjmů pro své majitele, vedla k tomu, že vrchnosti dávaly zakládat mlýny všude tam, kde to situace dovolovala. Tak vznikaly nejen malé mlýny pouze s jedním či dvěma mlýnskými složenými na drobných tocích, ale i poměrně větší mlýny dyjské, které disponovaly více složenými. Umístění těchto velkých mlýnů a jejich technické provedení se však muselo přizpůsobit nestálému charakteru toku. Nebyly proto zřizovány přímo na hlavním toku řeky, ale byly pro ně budovány zvláštní mlýnské náhony, napájené dyjskou vodou pomocí umělých jezů. Tyto náhony umožňovaly alespoň částečné vyrovnávání hladiny a chránily také mlýny před poškozením při velkých návalech jarní vody, což při vysoké pořizovací ceně mlýnů byl nezanedbatelný moment.

Jednalo se jednak o mlýnské náhony sloužící pouze jednomu mlýnu a dlouhé několik desítek či maximálně stovek metrů (např. mlýn Devět mlýnů pod Havraníky), jednak o náhony pro několik vodních mlýnů či rybníku dohromady. Mezi takovéto náhony patří také mlýnský náhon, na němž je postaven vodní mlýn ve Slupí. Krhovicko-jaroslavický (či Dyjský náhon, Mlýnská strouha, dříve též Krhovicko-slupský mlýnský náhon) je v současnosti dlouhý 29 km a jeho voda slouží pohonu čtyř mlýnů a napájí i několik rybníků. V průběhu své sedmisetleté historie se však jeho délka, podoba i využití mnohokrát změnila. Počátky náhonu sahají pravděpodobně až do nejstarších dob dyjského mlynářství, třebaže zprvu dokládají pouze nepřímou existenci mlýna v Micmanicích, vsi ležící jižně řeky, proti proudu Dyje nad Slupí, na místě nedisponujícím jiným zdroje vodní energie, než právě Krhovicko-jaroslavickým vodním náhonem. Zde je mlýn zmiňován poprvé roku 1302. K tomuto datu tedy můžeme považovat za jistou existenci krhovického jezu a části náhonu vedoucí k Micmanicím. Byl-li náhon veden již tehdy i Slupí, to zůstává nezodpovězenou otázkou. V každém případě se tak ale stalo někdy po roce 1434, kdy bylo rozhodnuto o zřízení rybníka mezi Slupí a Oleksovičkami, ležícími pod Slupí (po proudu Dyje).

Tento rybník byl dokončen až roku 1449. Základní směr a úpravy mlýnského náhonu do počátku 16. století vykristalizovaly tak, že mohl sloužit nejen jako zdroj vody pro okolní rybníky a zdroj energie pro micmanický mlýn, ale umožňoval i chod několika dalších mlýnů, a to v pořadí počínaje od Krhovického jezu: mlýna v již tehdy pusté vsi Neslovicích, doloženého roku 1505, mlýna slupského (poprvé nepřímě doložený k roku 1512) a mlýna v Oleksovičkách s první zmínkou v roce 1553 (Jaroš 1991: 127).

Mlýnský náhon, dobudovávaný za účasti zainteresovaných vrchností, zejména oslavanského kláštera cisterciáček (micmanický a slupský mlýn) a louckého kláštera (neslovický mlýn, rybníky u Oleksoviček), míjel v 16. století po východní straně místo zaniklé vsi Neslovice, po níž zůstal pouze mlýn. Ze severovýchodu obtékal ves Micmanice, dotýkal se severního okraje Slupí a odděloval ji od Oleksoviček. V této části se dá předpokládat zcela jeho současný směr i průběh. Pod Oleksovičkami potom ústil zpět do

Dyje u vsi Křídličky, vyhýbaje se velkému jaroslavickému rybníku, a to pravděpodobně výše po proudu, než později v 18. století, kdy byl opět jeho průběh upraven při stavbě jaroslavického mlýna. Tento stav mlýnského náhonu zachycuje ještě i Müllerova mapa znojemského a jihlavského kraje z 18. století.

Na této mapě je zachyceno i to, že Jaroslavický rybník (k roku 1585 nazývaný Závistník) byl z náhonu napájen zvláštní postranní strouhou. Pro správnou funkci celého náhonu bylo nezbytné udržování místa jeho vtoku – krhovického jezu. Ten byl nejprve pravděpodobně budován pouze ze dřeva a nebyl tedy konstrukcí příliš odolnou, kterou bylo nutno často opravovat a vyměňovat. Až teprve ve století 18. byl jez zdokonalován kamennými násypy. Teprve po odeznění krize způsobené třicetiletou válkou a jejími důsledky obrátila jaroslavická vrchnost pozornost i na své mlýny, z nichž pouze největší – slupský – se nacházel v uspokojivém stavu. Micmanický vodní mlýn byl značně stavebně poškozený a oleksavický mlýn dlouho před tím zanikl. Cestu k nápravě stávajícího stavu a zvýšení příjmu vždy tolik potřebných peněz hodlala správa panství dosáhnout jednak opravou a zvelebením stávajících mlýnů, jednak stavbou nového velkého mlýna přímo v centru panství – městečku Jaroslavících.

Tento nový mlýn nebyl ještě roku 1704 dokončen, ale již v roce 1698 bylo započato s nezbytnou úpravou Krhovického jezu a vlastního vtoku vody do mlýnského náhonu, která měla uspokojit zvýšenou spotřebu. Popis těchto úprav je obsažen ve smlouvě Michala Jana hraběte z Althanu, stavebníka jaroslavického mlýna, opata louckého kláštera Karla Kratochvíla a představené kláštera klarisek ve Znojmě, do jehož pozemků měla stavba částečně zasáhnout. Nově postavený Jaroslavický mlýn byl vybaven celkem devíti mlýnskými složenými, které byla poháněna pravděpodobně čtyřmi vodními koly na spodní dopad vody. Definitivní, dnešní podobu krhovicko-jaroslavickému vodnímu náhonu dala velká dyjská regulace provedená ve 30. letech 19. století, a to v úseku od Dyjákovic až po rakouské Laa an der Thaya, česky Láva nad Dyjí (Laa an der Thaya).

Vůdčím činitelem této regulace bylo právě město Láva, které již někdy na přelomu 16. a 17. století z obranných a hospodářských důvodů svedlo vodu ze starého hlavního koryta řeky Dyje u Hevlína do městských příkopů a na Lávský mlýn. Svod vody k Lávě byl nazván Novou Dyjí, staré koryto potom Starou Dyjí. Do počátku 18. století bylo staré koryto již natolik zanesené, že nebylo schopno odvádět vodu při jejím zvýšeném stavu a město tak začalo trpět velkou vodou. Neudržitelná situace vedla po jednání v letech 1830–1833 k rozsáhlým úpravám všech vodních toků protékajících tímto územím, v jejichž důsledku došlo k trojnásobnému prodloužení krhovicko-jaroslavického náhonu. Po úpravách protéká náhon rakouskou Lávou, kde sloužil a slouží k pohonu mlýna přímo v Laa a mlýna Ruhhof nedaleko nad opětovným vtokem krhovicko-jaroslavického náhonu do Dyje mezi Hevlínem a Travním Dvorem (Jaroš 1991: 127).

Historie objektu

Ves Slup (dříve též Čule, německy Zulb) je poprvé jmenována k roku 1228 v privilegii

krále Přemysla Otakara I. klášteru cisterciáček v Oslavanech, v němž je jmenován kostel ve Slupi. V držení tohoto kláštera zůstala ves až do jeho zániku roku 1525. Základní podmínkou vzniku vodního mlýna ve vsi byl krhovicko-slupský, později krhovicko-jaroslavický vodní náhon. Jeho existence se ve Slupi dá předpokládat již ve druhé polovině 15. století. Pro toto tvrzení nemáme v rukou žádné písemné podklady, můžeme však vycházet z písemných pramenů dokládajících existenci rybníka mezi Slupí a Oleksovičkami v roce 1449 a také ze stavebně historického průzkumu vypracovaného před začátkem rekonstrukčních prací na tomto mlýně v roce 1974. Na jeho poměrně starý původ ukazuje i umístění stavby v historickém středu obce, v těsném sousedství kostela Jména Panny Marie a fary. V této souvislosti nemusí být bez zajímavosti dopis slupského faráře z roku 1951 adresovaný Státnímu ústavu památkové péče v Praze o nálezu pískovcových kamenických článků ve mlýně, na kterých měl být uveden letopočet 1484 a které byly stejného druhu jako články použité při stavbě kostela. Tyto kamenické články ale nebyly při rekonstrukčních pracích objeveny.

První písemná zmínka o vodním mlýně, respektive o mlynáři ve Slupi pochází z roku 1512. V tomto roce Jan, mlynář ve Slupi, Lorenc, mlynář se vsi Milfran (nyní Dyje), Jan Placzer, sedlák ve Slupi, Marek, sedlák a rychtář v Micmanicích, jakož i bratři a starší bratrstva neboli cechu mlynářů na Dyji, jménem ostatních příslušníků bratrstva požádali olomouckého biskupa o souhlas se založením a dotováním nového oltáře ve slupském farním kostele Matky Boží, a to listinou zpečetěnou představenou a konventem kláštera cisterciáček v Oslavanech, kterému náležel patronát nad kostelem, jakož i ves, v níž se nachází. Zřízení „cehovního“ oltáře právě v tomto kostele napovídá, že slupskému mlýnu i mlynáři musela být již tehdy přikládána značná důležitost, a že Slup samotná byla v tomto období snad jakýmsi střediskem venkovských mlynářů, kteří byli nejspíše nezávislí na mlynářích znojenských (Jaroš 1991: 127).

Novodobá historie mlýna

V období první republiky byla do mlýna místo doposud sloužících vodních kol instalována Francisova vodní turbína. Po skončení druhé světové války byl mlýn jako německý majetek přidělen národnímu správci, který jej následně vnesl do zemědělského družstva. To zde roku 1951 zastavilo mletí a budova mlýna byla využívána jako skladovací prostor. V roce 1962 byl mlýn vrácen do užívání bývalému národnímu správci, který jej roku 1970 daroval státu (Neužil 1980: 307). Od roku 1974 zde probíhala rekonstrukce završená roku 1984 zpřístupněním této technické a od roku 1996 národní kulturní památky veřejnosti. Muzejní rekonstrukce technologie mlýnice vychází ze zlomků historické dokumentace o strojním zařízení mlýna. Mlýnské strojní zařízení pravděpodobně až do 40. let 20. století pohánělo čtyři až pět vodních kol (Jaroš 1989: 81).

Pro nedostatek technické dokumentace strojního zařízení mlýna lze pouze s pomocí srovnání s přestavěným zařízením mlýna za období 40.–50. let 20. století předpokládat, že i na počátku tohoto století zde pracovala mlýnská složení s kameny ze sladkovodních

francouzských křemenců – tzv. francouzská složení (základ tzv. umělého, uměleckého čili amerického mlýna) – a kromě toho i modernizaci poloviny prostoru mlýnice obrácené k průčelí mlýna válcovými stolicemi.

Využití mlýnice k provozu ve 40. až 50. letech dnes může dokumentovat pouze několik dochovaných fotografií, protože i přebudované zařízení k mletí a šrotování bylo koncem 60. let a počátkem 70. let zcela zničeno. V letech 1978 až 1983 byly do mlýnice postupně zabudovávány takové mlynářské stroje, o jejichž existenci a činnosti se daly získat alespoň základní hrubé informace z archívních zpráv. Nešlo o přesnou vědeckou rekonstrukci původní mlýnské technologie, nýbrž o renovaci z torzovitých informací a ze zbytků stavebního vybavení mlýnice. Takto byla do mlýnice uměle vnesena zařízení tzv. českého složení převezeného na Moravu ze Zábrdí u Prachatic (1874–1877), tzv. kašňkové složení – kašňku či jahelky – z Drozdovic na Prostějovsku (kolem r. 1940) a dvě francouzská složení umělého mlýna, sestávající ze součástí mlýnů zátopové oblasti přehradní nádrže Dalešice (počátek 20. století).

Tato zařízení byla instalována na návodní straně mlýnice a každé složení pohání vlastní vodní kolo – *lopatník* či *hřebenáč* – na spodní dopad vody. Přenos síly z hřídelí vodních kol na mlýnská složení probíhá pomocí dřevěných ozubených soukolí – palečkových a cévových kol. České (též staročeské) složení s jednoduchou mlecí technikou a s proséváním meliva pákovou mechanikou – tzv. hasačertem – má všechny ostatní pracovní úkony spojené s dopravou obilí a jeho tříděním prováděny ručně. Kašník (v Čechách zvaný jahelka) je modifikované české složení k mletí prosa a k přípravě jáhel, které bylo charakteristické pro jižní Moravu. Modifikace spočívala hlavně v jiném materiálu mlecích kamenů (u českého složení horní i spodní kámen – běhoun a spodek – byly z kamene, kašník měl spodek měkký, z jílu promíšeného plevami; ve 20. století pak jej nahradil gumový kotouč).

Americké (umělé, umělecké) složení mělo za základ tzv. francouzské kameny ze sladkovodních křemenců těžných na Marně a Seině. Pohon u starších typů se zajišťoval od hřídelí vodních kol stojatou (*královskou*) hřídelí kuželovými soukolími či palečnými koly, u mladších typů pomocí transmisí na všechny pomocné stroje. Americké složení již bylo umístěno ve dvou a více podlažích a mělo výtahy, trubkové spády a vysévací zařízení na různé druhy meliva – tzv. hranolové vysévače. Melivo se od mlýnských kamenů dopravovalo korečkovým výtahem na hranolový vysévač, kde se odsály mouky, zatímco přepad šel do dalšího mletí. Válcový (střídavý čili periodický) mlýn, kde se místo mlecích kamenů k drcení a šrotování používalo mlecích válců.

Tato technika rozšířená masově od konce 19. století je stále základem moderní velkomlýnské výroby. Základ válcového mlýna tvoří tři mlýnské válcové stolice. Dvě z nich, určené pro mletí žita a ke šrotování, jsou patentované výrobky blanenských železáren z let 1907–1910 (tehdejší závod Breitfeld–Daněk, systém konstruktéra Steckla). Tyto mlýnské stroje již měly speciální automatiku na vypojení válců v případě chodu naprázdno. Třetí mlýnská stolice je určena k mletí zvláště jemných a jasných pšeničných mouk

– má mlecí válce z porcelánu. Konstruktor tohoto typu mlýnských stolic, švýcarský mlynářský technik Friedrich Wegmann z Curychu, byl zakladatelem této technologie a jeho výrobky ve spojení s továrnou Ganz získaly světovou proslulost již v 80. letech 19. století. I tyto stroje převezli muzejníci do mlýna ve Slupi odjinud; válcové stolice systému Steckl z mlýna v Holštejně v Moravském krasu, porcelánovou stolicí systému Wegmann z mlýna ve Strenicích u Mladé Boleslavi. Strojní zařízení válcového mlýna doplňuje výrobně mladší loupačka na obilí továrny Moravec v Úpici. Pohon válcového mlýna zajišťuje elektromotor napojený řemenem na kovovou transmisi; pro představu návštěvníka o jiném druhu pohonu byl v přízemí mlýnice – tzv. podkolí – umístěn jako exponát vznětový (dieselový) jednoválec moravské továrny Wichterle a Kovařík z roku 1930, získaný z mlýna v Knínicích u Boskovic na Dražanské vysočině. Rekonstrukce technologie mlýnice byla provedena s ohledem na možnost předvádět chod strojů naprázdno. Vodní pohon mlýna vychází z nepůvodní dobové technické dokumentace, protože originální se nezachovala. V roce 1970 zanedbanost mlýna dospěla takového stavu, že odbor výstavby tehdejšího ONV Znojmo havarijním výměrem nařídil státnímu statku zajistit patřičné opravy, a celý objekt byl převeden před definitivním určením správce na finanční odbor ONV Znojmo, neboť poslední nájemci mezitím nabídli budovu mlýna československému státu formou formálního daru. Následovala řada jednání mezi státním statkem Znojmo, ONV Znojmo a odborem kultury tehdejšího jihomoravského KNV v Brně o určení nového správce a uživatele objektu.

Vzhledem k neúspěchům těchto jednání nakonec odbor kultury ONV Znojmo pověřil zajištěním renovace slupského mlýna Technické muzeum v Brně jakožto předpokládanou uživatelskou organizaci. Rozhodujícím momentem zde byla akutní potřeba zachránit stavební památku, nikoli technickou památku v plném významu toho slova. Na druhé straně však je třeba připomenout, že za dané situace Technické muzeum v Brně na základě svých předchozích zkušeností s objekty tohoto druhu bylo ze stávajících kulturních organizací jediným vhodným realizátorem této akce – ovšem za předpokladu správnosti projektového záměru. Přitom likvidace nepůvodní mlýnské technologie a Francisovy turbíny uzavřela definitivně možný výběr prezentace stavební a technologické obnovy mlýna.

Pro obnovu mlýna nadále zbyla pouze jediná reálná možnost – využít mlýnskou budovu k instalaci umělé expozice. Stav budovy se takto dostal do příkrého rozporu s původním projektovým záměrem, tj. obnovit mlýn jako „originální technickou památku“. Již před zahájením projektově dokumentačních prací provedla základní měřickou dokumentaci areálu a objektu Slovenská vysoká škola technická v Bratislavě. Další podrobnější zaměření mlýna v místní souřadnicové soustavě provedla Geodézie Brno (podle směrnice pro zaměřování památkových objektů z roku 1966). Dále byl vypracován podrobný stavebně geologický průzkum objektu.

Po projektovém zpracování všech objektů, postupů a prací na stavební obnově mlýna začalo brněnské Technické muzeum postupně zajišťovat vlastní stavební práce na mlýnské budově, na likvidaci přístaveb, na pomocné budově za náhonem a konečně

těž práce na úpravách náhonu a na vybudování jeho provizorního obtoku; tato akce byla obzvláště důležitá vzhledem k vodoprávním poměrům panujícím na tomto úseku povodí Dyje, již z hlediska nutnosti zajistit stálý tok vody pro potřebu rakouské strany. Zvláštní problém představovala renovace vodního pohonu mlýna, pro kterou chyběly potřebné prameny. Proto s ní bylo počítáno až po provedení všech ostatních stavebních prací; v první etapě projektu vodních kol se uvažovalo pouze o jediném vodním kole.

Další vývojovou etapu projektu vodních motorů mlýna představuje návrh z roku 1977, kdy projekt byl zpracován s odstupem tří let, a za tuto dobu po provedeném stavebně historickém průzkumu objektu technické muzeum upřesnilo názor na pohon budoucí expozice. Na tomto základě vznikl požadavek Technického muzea na instalaci čtyř vodních kol s příslušnou úpravou náhonu. Celkové uspořádání vodních kol tak, jak je navrženo, se blíží původnímu stavu mlýna. Důvod, proč kolektiv pracovníků, který řešil otázku pohonu slupského mlýna, přistoupil k variantě obnovy vodních kol podle historického spisu německého mlynářského stavitele Lukáše Vochse, spočíval v úsilí připodobnit vzhled mlýna co nejvíce k předpokládanému historickému stavu z období 17. až 18. století.

Za základ vodního pohonu mlýna tedy byla vzata hypotetická rekonstrukce počtu a vzhledu vodních kol, založená na reliktech stavby a na odhadu z dochovaných dokumentů; dokladem hovořícím ve prospěch této rekonstrukce je indikační skica stabilního katastru obce Slup z roku 1878, která naznačuje existenci čtyř vodních kol ve mlýně v této době. Konstrukce čtyř vodních kol na spodní dopad vody – lopatníků, hřebenáčů – dále vyžadovala změnu jalového obtoku mlýna. Vodní žlaby byly původně uvažovány jako celodřevěné, v souladu s tímto historickým vzorem, včetně jejich dělicích přepážek, pilotů, bednění atd. Vzhledem k nemožnosti obstarat potřebné dřevo požadovaných rozměrů a kvality v dostatečném množství (vyschlý dub bez kazů), bylo nutno přistoupit na jiné řešení – zbudovat dělicí přepážky vodních žlabů jako železobetonové.

Technologická a stavební obnova mlýna připravila dobré základy pro expozici v takovém rozsahu, jaký by na jiných lokalitách bylo jen stěží možno předvést; z tohoto hlediska byla značným přínosem koncepce pohonu tří technologicky odlišných strojních soustav – českého složení, kašového složení a dvojice francouzských složení amerického mlýna – čtyřmi lopatníky na spodní dopad vody. Z tohoto muzejního hlediska byla prezentace čtyř vodních kol prospěšná, neboť umožnila předvést v náznakovém provozu v jistém slova smyslu „vývojovou řadu“ mlecích soustav používaných v průběhu staletí. Po ukončení prvních rekonstrukčních prací a zjištění skutečného stavu objektu a stavu jeho dokumentace se postupně utvářely vlastní muzejní koncepce využití slupského mlýna.

V průběhu obnovy mlýna se postupně vytvořily následující koncepce kulturního využití objektu: koncepce originální technické památky, mlynářského muzea, expozice vývoje mlynářství, expozice mlynářské techniky.

Každá z těchto koncepcí měla svou motivaci a svým způsobem reagovala na soudobou situaci, ve které se právě nacházela obnova mlýna. Z tohoto hlediska vzato je celkem pochopitelné, že jako první vznikla koncepce plně zdůvodněná potřebami památkové péče, tj. snahou zachránit stavebně významný objekt. Již v tomto prvním období záchrany mlýna bylo jasné, že mlýn nelze obnovit s původním strojním zařízením. Proto došlo ke změně této koncepce v koncepci následující. Z vnitřního zařízení ovšem také nebylo z čeho rekonstruovat obytnou část mlýna a ještě v pozdějších letech se bylo nutno vypořádat s využitím prostoru bývalé šalandy. Základní součásti nejstaršího z těchto exponátů českého složení byly získány ze mlýna v Zábrdí u Prachatic a datují se do rozmezí 80. – 90. let 19. století (je to jediná výjimka v získaném souboru exponátů, kdy příslušné zařízení pochází z českého regionu; ostatní exponáty pocházejí z moravskoslezského území).

Šlakhamr v Hamrech nad Sázavou

Činnost mlýna jako takového skončila před druhou světovou válkou. Po dobu protektorátu mlýn pouze šrotoval a k pohonu zařízení sloužil stacionární spalovací motor Slavia. V padesátých letech polnosti a ostatní pozemky ve vlastnictví rodiny Brdíčků (kromě parcely mlýna a předzahradky) přešly do užívání místního JZD. Poslední mlynář a hospodář na statku tragicky zahynul při svážení úrody. Jako dědici usedlosti zůstali syn Jan Brdíčko (invalida) s dlouhodobě nemocnou matkou, paní Jindřiškou Brdíčkovou, rozenou Keřkovskou (Merta 1989: 260). V roce 2011 Technické muzeum v Brně otevřelo expozici věnovanou hamernictví, dřevařství a bydlení za posledních majitelů. Jádrem expozice je plně funkční hamerské zařízení, získané z nářadového hamru v Podhůří u Nepomuku, na kterém při speciálních akcích pracují kováři. Při běžných prohlídkách je návštěvníkům předváděna činnost vodního kola, potřebného pro provoz hamerského kladiva. Památka se nachází na Českomoravské vrchovině, nedaleko města Žďár nad Sázavou, v zalesněném údolí řeky Sázavy v katastru obce Hamry nad Sázavou.

Počátky železářství na Žďársku jsou svázány s kolonizací krajiny na pomezí Čech a Moravy v pramenné oblasti Sázavy cisterciáckým klášteřem ve Žďáře nad Sázavou. Ke kolonizační činnosti došlo v polovině 13. století (druhé založení kláštera v roce 1256), případně v obdobích těsně následujících. Jako každý jiný nově založený cisterciácký klášter, tak i žďárské opatství mělo své kultivační poslání při využívání přírodního bohatství darovaného území hraničního hvozdu se vsí Žďárem. Na Žďársku byli cisterciáci v době založení opatství, ale i později šířiteli nových názorů na rozvoj hospodářství: zemědělství a rybníkářství, ale též železářství a sklářství. Pomezí hvozdu byl ohromnou zásobárnou dřeva, byl tu dostatek železných rud, křemene a možnost využití vodní energie k pohonu různých strojních zařízení.

V období bezprostředně po založení kláštera došlo patrně k vybudování několika hamrů, jak při toku řeky Sázavy, tak na jejích pravobřežních přítocích. Hamry jsou však listinně zmíněny až v polovině 14. století. Jedním z těchto hamrů je tak řečený Šlakhamr, který

je v pramenech spojován se jménem Niklase Flexlina, rychtáře v Německém Brodě, nájemcem zmíněného hamru. Současně existovaly další hamry v blízkém Najdeku (tzv. Václavův hamr), v Dolních Hamrech (Fiklův hamr) a Horních Hamrech (Frendlův hamr). Jména původních provozovatelů či nájemců hamrů se udržela dodnes. Další hamr byl v provozu v blízké Sázavě, k němu později, v 17. století, přibyl v téže osadě další. Pro 14. století je doložen i hamr v Polničce a v samotném Žďáře (Svoboda 1937). Blízko Šlakhamru, asi 500 m po toku řeky Sázavy byl patrně další hamr, jehož zbytky zmizely beze stopy pod navážkami nové železniční trati Brno – Havlíčkův Brod. V louce na levém břehu řeky, která zde od nepaměti tvořila zemskou hranici a tedy na české straně řeky (jejíž řečiště bylo přeloženo a zregulováno, aby ustoupilo mohutnému násypu tělesa dráhy) je dosud patrný částečně zachovaný náhon. Při tomto hamru byly během stavby dráhy odkryty dvě železářské kusové pece (ještě na katastru obce Hamry, na moravské straně staré zemské hranice), jejichž bližší náleзовé okolnosti a popis však bohužel nebyly publikovány.

Vznik hamrů souvisí s využíváním energie řeky Sázavy a jejího přítoku Losenického potoka, pro zaváděnou technologii výroby a zpracování železných rud, tedy pro pohon hamerského kladiva, dmýchacích měchů hamerské výhně a měchů šachtové tavicí pece. V peci byla při tzv. přímé výrobě získána železná houba, která byla následně pod hamerským kladivem kovářsky homogenizována. Patrně v nejstarším období existence hamrů bylo k tavně užíváno železných rud získávaných těžbou polymetalického ložiska na úbočí kopce Peperku (z německého Bergwerk – důlní dílo), který tvoří výškovou dominantu okolí (675 m n. m.) a leží uprostřed oblasti, v níž hamry vznikly. Po hřbetě Peperku probíhala stará zemská hranice a zároveň hranice klášterního panství. Na české straně vznikly hamry v Sázavě, Velké Losenici, Pořežíně a Ronově. Snad teprve později bylo těženo malé ložisko železné rudy u zaniklé středověké osady Babín. Tato lokalita se nachází asi 1 km západně vsi Budeč, která by mohla být ztotožněna s „Budes“, při níž měly být doly na železnou rudu někdy mezi léty 1325 až 1360. Dalším ložiskem zmíněným v pramenech jsou stařiny při staré silnici z Velké Losenice do Sázavy, blízko zaniklé vsi Milíkovice (původně snad hornické osady). Na samém konci 16. století byly tyto stařiny porostlé vzrostlým lesem (podle zprávy Lazara Erckera) a souvisely s blízkým Peperkem. Tamní ložisko bývá označováno jako polymetalické. Doly na Peperku měly být zničeny při zemětřesení, k němuž došlo v roce 1324.

Významným pramenem pro dějiny železářství na Žďársku jsou Městské knihy přibyslavské (I, II z let 1441–1554). Do nich se povinně prováděly zápisy právní povahy mezi mistry hamerníky usedlími na panství přibyslavském a později i na majetcích kláštera, o hamrech, jejich provozu a veškerých majetkových změnách. Byly stanoveny podmínky denního provozu hamrů a jejich obyvatel, například lovu, pečení chleba a také, že hamerští mistři mají napříště brát pivo a potraviny výlučně z Přibyslavi. Práva hamerníků pracujících na zmíněných panstvích byla stanovena roku 1490 majitelem panství Viktorinem knížetem Minsterberským zvláštním privilegiem, které stanovilo trojí soudní instanci. Byly jimi zvláštní hamernický soud v Přibyslavi, druhou instancí městský soud

tamtéž, a posléze poslední, vrchnostenský soud v Polné. Viktorinovou snahou bylo zřejmé hospodářské a právní připoutání hamernických mistrů pod svou svrchovanost, ale zároveň byly stanoveny podmínky vzájemných vztahů mezi hamerníky navzájem a mezi jejich dodavateli.

V knihách nejsou zápisy před rokem 1441, zachycující však tradiční situaci a vztahy provozovatelů hamrů platné v období na počátku 15. století, tedy ještě před husitskými válkami. Z pramenů vyplývá, že v prvních stoletích existence hamrů provozovali výrobu nájemci z řad bohatých měšťanů z okolních měst (Jihlava, Německý Brod). Po husitských válkách byli nájemci nebo vlastníky hamrů „mistři,“ často jako více spoluprovozovatelů a uživatelů jednoho hamru – obvykle zadlužených. K provozu železářského hamru zaměstnávali řadu dělníků různých odborností. Rudu dobývali havíři buď povrchovou těžbou, nebo dobývkou v mělkých šachticích, placení podle množství koleček dodané rudy. Uhlí pálili uhlíři. U pece pracoval dýmař s pomocníkem, u výhně hamerník s pomocníkem. Na konci 16. století se při větších hamerských provozech objevili další specializovaní pracovníci (stupaři, puchýři – drtící rudu a strusky, distribuci dřevěného uhlí řídil kulšitr, u hamerského kladiva podlévač, huť potom řídil šafář a hutní písař). Dopravu rudy a dřevěného uhlí obstarávali vozkové. Na přibyslavském (později sloučeném polenském) panství byli pracovníci placeni „od vykování pliků želez a nakování želez všelijakých“, dýmači pak dvanáct grošů od pliku železa.

Produktem šachtové železářské pece byl houbovitý „kus“ železa (*plik*), jehož hmotnost se spolu s postupným zvětšováním pecí pohybovala od 25 kilogramů do 250–300 kilogramů na konci 16. století. Velikost pece dosahovala ve 14. století výšky 150 centimetrů, o půdorysném rozměru nístěje 40 × 45 centimetrů. Výška šachty pece na konci 16. století dosáhla až 4,5 metru. Výrobky hamrů byly polotovary ve formě plochých želez (šínů) o váze asi 2,5 kg, tyčí (štafců) o váze asi 5 kilogramů, případně dalších tvarů. Tyto výrobky byly dodávány ve formě svazků, otepí, případně kop. V některých případech se majitelé specializovali na výrobu hotového zboží (plechy, dráty, hřebíky, radlice, tyče, opaty, motyky, kosy, srpy, případně další náradí). Některé hamry na Přibyslavsku se specializovaly právě na výrobu srpů a kos. Ve třicátých letech minulého století byl snad nalezen na úpatí Pepereku dnes nezvěstný svazek kopy kos (60 kusů). Obchod s výrobky byl v rukou městských obchodníků – tzv. železníků.

Koncem 16. století dochází k zavádění výroby v rozměrnější kusové šachtové peci, v českém prostředí nazývané „dýmačka“, původem z rakouských alpských zemí. Takové pece byly postaveny v některých okolních hutích (Velká Losenice, Sobinov, Ransko, Železné Horky). Zánik hamerské výroby v průběhu 17. století souvisí se zaváděním „nepřímé výroby“ železa ve vysokých pecích, buď na místech s tradicí starších provozů (Polnička, Ransko), nebo na nových lokalitách (Kadov, Mílovy). Produktem nové technologie užitá ve vysokých pecích bylo slévatelné surové železo, které bylo nutno pro kovářské zpracování oduhličit ve zkujňovacích výhních, často provozovaných na místě bývalých hamrů (zkujňovací hamr), ležících v příhodné vzdálenosti od vysokopeční huti. Palivem pro železářské provozovny až do jejich zániku bylo dřevěné uhlí pálené v milířích v místních lesích.

Pro vlastní činnost Šlakhamru v období 14.–17. století se dochovalo pouze několik údajů (Merta 1991:17). Tak je roku 1409 uvedeno, že mezi škůdci kláštera, kteří neodváděli klášteru patřičné platy, a mezi uživateli pěti klášterních hamrů, které protiprávně zabral a po více jak šedesát let obhospodařoval Čeněk z Ronova, byl i Mikuláš Flexlin, rychtář v Německém Brodě, zřejmě držící šlakhamerský hamr. Měl zaplatit 30 kop českých grošů za lán lesa, který protiprávně klášteru vykácel. Rozsudek z roku 1410 přikázal navrátit hamry klášteru a nahradit škodu v lesích. Z výkladu listiny byly v ní uvedené hamry v provozu již v polovině 14. století. Podle listiny z roku 1357 dostával hamr od pozemkové vrchnosti zadarmo stavební dříví, ovšem za dřevo pro výrobu dřevěného uhlí (palivo) a za železnou rudu musel nájemce platit. Roku 1453 prodal Beneš, opat žďárský, Hanušovi ze Šlakhamru, patrně žďárskému rychtáři, pustou ves Babín. Roku 1485 je jako majitel uváděn hamerník Zikmund. K roku 1564 je majitelem Zikl ze Šlakhamrů, v létech 1539 a 1615 pak hamerník Petr. V roce 1625 byl majitelem hamru Adam ze Šlakhamru s manželkou Voršilou a v roce 1638 se oženil jejich syn Havel s Alžbětou, sirotkem po Vencovi hamerníkovi z Frenđlova hamru. Při prodeji žďárského panství roku 1638 Maxmiliánovi z Ditrichštejna je v soupisu majetku zmíněn také Šlakhamr. Ještě roku 1650 je zmiňován Jiřík Šlakhamerský jako majitel hamru. Pro pozdější období (1694, 1742) již není hamr zmiňován, vždy jen grunt, či tvrz s mlýnem (Merta 1991: 20).⁸

Mlýn je uváděn roku 1749 v seznamu plátců kostela ve Velké Losenici (Šlakhamr: tři dvory a mlýn). Roku 1811 je zmiňován mlýn s pazdernou. Na katastrální mapě z roku 1835 je zakreslena samostatně stojící budova mlýnice s obytnou částí a proti ní hospodářské stavení.

Závěr

Technické muzeum v Brně je součástí nikdy nekončícího procesu a to záchrany, dokumentace a prezentace kulturního dědictví, tedy i dějin vědy a techniky. Popisované památky mají svoji hodnotu především však pro lokální souvislosti a snahou je kontextuálně zapojit do běžného pojmání života a oslovovat laickou i odbornou veřejnost. Spolupráce s místní komunitou či obcemi je nezbytným krokem k tomu, aby popisované památky co nejvíce byly začleněny do všeobecného pojmání svojí vlastní historie *in situ*.

Seznam použitých zdrojů

Berka M. (1975). K aktuálním otázkám muzejní dokumentace techniky. In: Herka, V. (Ed.). *Sborník Technického muzea v Brně č. 1. Účelová publikace Technického muzea v Brně*. Brno: TISK, n.p., s. 22–27.

Jaroš, J. (1989). Budování expozice mlynářské techniky ve Slupi. In: Stejskalová, Z. (Ed.). *Sborník Technického muzea v Brně č. 5. Účelová neperiodická publikace*. Praha: SNTL, s. 260–263.

⁸ Dalším nedílným podkladem finálního projektového řešení je posudek Ing. arch. Jiřího Škabradý.

Jaroš, J. (1991). Historické podmínky vzniku vodních děl na moravské Dyji. In: Pulchartová, H. (Ed.) *Sborník Technického muzea v Brně č. 6*. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů, s. 126–128.

Laa an der Thaya. Wikipedie. Dostupné na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Laa_an_der_Thaya

Merta, J. (1989). Objekt Šlakhamr a jeho místo v historii železářství na Žďársku. In: Stejskalová, Z. (Ed.). *Sborník Technického muzea v Brně č. 5. Účelová neperiodická publikace*. Praha: SNTL, s. 260–263.

Merta, J., Škabrada, J. (1991). K využití objektu tzv. Brdíčkova mlýna, dříve Šlakhamru. In: Pulchartová, H. (Ed.). *Sborník Technického muzea v Brně č. 6*. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů, s. 126–128.

Neužil, S. (1980). Vodní mlýn ve Slupi. In: Herka, V. (Ed.). *Sborník Technického muzea v Brně č. 3. Účelová neperiodická publikace*. Praha: SNTL, s. 306–311.

Principy památkové péče. Národní památkový ústav. Dostupné na: <https://www.npu.cz/cs/pamatkova-pece/o-pamatkove-peci/principy-pamatkove-pece>

Svoboda, J. F. (1937). *Vlastivěda moravská, Žďárský okres*. Brno.

Technické památky v Česku. Wikipedie. Dostupné na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Technick%C3%A9_pam%C3%A1tky_v_%C4%8Cesku

Voda v dejinách a kultúre

Water in history and culture

Zostavovateľ

Mgr. Juraj Janto, PhD.

Recenzenti

Doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc.

Doc. Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

Jazyková úprava

Doc. Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD. (slovenské texty)

Mgr. Lenka Vargová, PhD. (anglické texty)

Text v českom jazyku neprešiel jazykovou úpravou.

Grafická úprava

Aleš Marenčík

Zborník vyšiel v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0778/25 *Osobná lodná doprava na Slovensku v 70. a 80. rokoch 20. storočia* na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.

Obrázok na obálke: Mlyn v Spišskej Sobote (E. Wallachy, 1875, kresba).

Zdroj: www.slovakiana.sk

Ako elektronickú publikáciu vydalo **Slovenské technické múzeum, Košice 2025.**

ISBN 978-80-8290-018-0

Slovenské technické múzeum
2024

ISBN 978-80-8290-018-0